

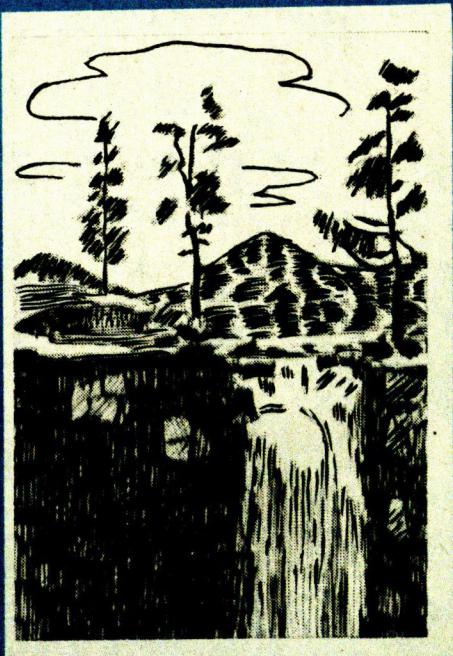
(1986)
449

ISSN 0235.0688.

WAVES XEMI

65 1987

ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
СЕТКҮҮЛҮ

65. 1987.

ЧАУЧ ХЕМ

Тыва
АССР-ниң
Чоғаалчылар
эвилели

Н О М Е Р Д Е:

А. С. Пушкинниң өлгөсүндөн бәэр
150 чыл болганынга
Пушкинниң ады болгаш алдары мөң-
ге.

А. С. Пушкин. Шүлүктөр.
Бистиң анкетавыс.

Тоожулар, шим, чечен чугаалар
К.-Э. Кудажы, К. Маснык-оол, М. Хо-
валиг, Е. Бады-Мөңгө, В. Ондар.

Шүлүглелдер, шүлүктөр

Ю. Кюнзесси, А. Даржай, Ч. Күү-
лар, М. Өлчей-оол, В. Монгуш,
А. Уержас, Ч. Доржу, Э. Хаяң.

Таныжынар: «Сенгилен»

А. Комбу, Р. Лудуп, Д. Чыргал-оол,
А. Монгуш.

ТЫВАНЫҢ НОМ
ЧҮДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ

Чурукчунун демдеглели
С. Саая. Найыралчы харылзаалар.

С(Тув)
У47

Редакция коллегиязы:

А. К. КАЛЗАН, Д. С. ҚУУЛАР, С. В. ҚОЗЛОВА, Ю. Ш. ҚЮН-
ЗЕГЕШ (харысалгалыг редактор), О. Ф. СУВАКПИТ, С. С. СУ-
РҮН-ООЛ, М. А. ХАДАХАНЭ, А. А. ДАРЖАЙ (редактор).

у 3701000000-16
М133(03)-87 24-86

(C) Тываныц ном үндүрер чери, 1987.

Пушкинниң ады болгаш алдары мөңге

Совет кижилерниң ажыл-ижинде,
хүн бүрүде амыдыралында, олар-
ның делегейде хәй миллион өңүк-
териниң чүректеринде Пушкин
хүннери кезээде үргүлчүлөп турар.

Орус чогаалдың хүнү, деле-
гей литературазының генийи Алек-
сандр Сергеевич Пушкинниң чо-
гаадыкы ажылы хәй талалыг
болгаш кызыгаар чок делген ут-
калыг дээрзин эртемден шинчээ-
чилер болгаш анаа помчукчулар-
даа үргүлчү демдеглөп келген. Оон
өлүм чок ады болгаш алдары
чүгле бистин чуртувуста звес, ха-
рын бөмбүрзектиң чүк бүрүзүндө
хүниң улам делгереп иштерен
турар.

«Евгений Онегинни» англи
дылга, онегин строфазын бүрүнү-
биле сагып, эн баштай очулдурган англи шүлүкчү, лорд Чарльз Джонстоннун
үнеллиң бистин бо бодалывыска бадыткал кылдыр кирип болур.

Калмыктың улустуң шүлүкчүзү Давид Кугультинов-бile чугаалажып ора,
Ч. Джонстон мынча дээн: «Ол (Пушкин) бодунуң чогаал ажылы-бile чаас-
каан Англияның тоңдора дээргэ дөрт азы беш эн улуг чогаалчыларының
бүгү чогаадып тургускан чогаалдарын төлээлөп туар деп шуут дорт чугаа-
лаар эргелиг бис. Амгы англи дылдың үндэзилекчилериниң бирээзи Чосерни
чижеглөп адаалы. Литературлуг орус дылга хамаарыштыр анаа дөмөй рольду
Пушкин күүсеткен. Оон ыңай Шекспирни адаалы, ол дээргэ, кижиңиң чү-
рээн эн-не ханы билир, яныз-бүрү талалыг гений болгай. Төөгү демдеглел-
дериниң чогаадыкчызы болур Шекспирниң ужур-дузазы бүгүдеге билдингир.
Пушкин бодунуң «Борис Годунов» деп төөгү драмазынга Шекспирниң бедик
дөңнелингэ чедир көдүрүлгөн. Манаа хамаарыштыр дараазында, чайлаш чок
сагындырып келир ат — Байрон. Пушкин бодунуң чогаалдарының хей-хәй
шынарларын алтырга, Байронга чоок, ынчалза-даа ол Байрондан ыракта ар-

тык чогаалчы бооп туар. Пушкин бистиң Вальтер Скотту база-ла бодунга хаара туткан. Ол бодунун «Капитан уруунга» орус төөгү прозазының пионери болган. Адак сөөлүнде, Пушкин, мен бодаарымга,— бүгү делегей литературазында эң дәэре чечен чугааларны бижээн... Тергиин кайгамчыктыг чүүл болза, ол бүгү шуптузу чанғыс кижиге, узун эвес назылаан чанғыс кижинин амбыдыралынга хамааржыры болур...»¹

А. С. Пушкинниң чогаадыкы генийиниң бүгү кижи төрелгетениң культуразынга салдар-хамаарылгазының нити утказын бо сөстерде допчу болгаш тодаргай тайылбыраан. Улуг шүлүкчү өлүртке-ле 150 чыл эртсе-даа, Пушкинниң чогаалдары амгы үеде безин кижилерниң сагыш-состкилини хайныктырап, оларның хевир-тургузуунуң кайгамчык ураны, сөстериниң чечени, домактарының ханы уткалы, бодалдарының чайыннанчак болгаш эгээртимес байлаа номчукчуну магададып, хей-аът кириер күштүг хевээр — онуп читпээн.

Ооң чылдагаанын Пушкин боду («Евгений Онегинге» эгे сөске») мынчаар тайылбыраан:

«Бистиң журналдарывыстың бирээзинде VII эгे кандыг-даа чедишишкин чедип ап шыдавас, чүге дәэрге, век болгаш Россия бурунгаарлап бар чыдырда, а шүлүкчү биээги-ле черинде таптап туар-дыр деп чугаалаан болган. Шииткел өлтүг эвес-тир (тодаргайлаарга, ылангыя ооң түнели). Бир эвес век боду бурунгаарлап бар чыдар аргалыг, эртемпер, философия болгаш хамааты негелделер улам сایзырап база ескерлип болур аргалыг чүве болза,— ынчаарга поэзия ол-ла туруужунга хевээр артып каар, кырыйас болгаш еске-рилбес. Ооң сорулгазы чанғыс, аргалары биээги хевээр болур. Ынчангаш бо аразында бурунгу шагының астрономиязының, физиказының, медициназының болгаш философиязының улуг төлээлекчилериниң билиишиккенири, ажылдары, ажылдышкыннары кырып калгылап база хүн бүрүде еске чүүлдер-бile со-луттунуп туар ындыг турда, езуулуг шүлүкчүлерниң чогаалдары чаа хевээр арткан болгаш мөңге чалып олчаан.

Шүлүктээн чогаалдар кошкак, чедимче чок, алдагдалдыг бооп болур — маңаа, шынап-ла, вектин шүлүкчүден бурунгаарлай бергени эвес, а шүлүкчүнүң салым-чаяннының хире-чергези буруулуг-дур».

Пушкинниң бо бодалы амгы уеге база хамааржы бээр. Харын кенен уткалыг, чевен бижиттинген, доскут бодалдан халбактанган чогаалдар бо хүннөрдө кестүп келгилеп туар, олар бистиң тыва чогаалчыларның ажылдарында база чок эвес. Ынчалза-даа олар чоннун-даа, литература критиказының-даа үнелелин чедип албас болу берген.

Пушкинниң үлегери кезээде хүн дег чырыткылаан тыва чогаалдың эрткен оруу кыска-даа болза, ооң тургускан овур-хевирлери төрээн чонунда нептепер, улусчу культураның чарылбас кезээ апарган. Чижек кылдыр, А. С. Пушкинниң «Капитан уруу», «Евгений Онегин» болгаш еске-даа чогаалдарының тыва дылга очулгаларын адаарга-ла четчир. Ол дугайын сеткуулдуң бо ду-

¹ Д. Күгүльгинов. Амыр-мендини менээ күзе, калмык! «Огонек», № 52, арын 7, 1986 ч.

гварында парлаттынган бөлүк тыва чогаалчыларның айтырыларга харылары херечилеп турар. Черле ынчаш, тыва чогаалга Пушкинниң салдары улуг дээрзин, ылангыя 1937 чылда Пушкин хүннерин ТАР-га демдеглел эртиргенинин бистиң аныяк литературавыстын улам сайзыраарынга чугула идиг болганын эртемденнер база айтып турар.

Үндүг үнелелдиң чаагай сөстерин боттарының чогаалынга хамаарыштыр бистиң чуртувустун өске-даа улустары — молдаваннар, украиннер, грузиннер, калмыктар, татарлар, якуттар... база чүректиң ханызындан чугаалап турарын «Улуг-Хемниц» номчукчулары Пушкинниң өлүртке-ле 150 чыл болганин калбаа-бile демдеглел эртирген бо хүннерде парлалгадан, радио, телевидение дамчыдылгаларындан номчуп, дыңап, көрүп турар.

Улуг Руська адым-сураам хадып үнер,
Улус болгана, чоргаар славян, фин,
Амгы черлик дирткен, сын чурттук тунгуска,
Ак хову өңиүү калмыкка адады мен —

деп, Пушкинниң өттүр көрүп бижээн сөстери Октябрьның социалистиг Улуг революциязының тиилегезиниң ачызында, СЭКП-ниң улустарының найыралын быжыглаар, интернационалцы харылзааларны күштелдирер, күрүнелер арасында культураның эртинелерин солчур талаазы-бile чөптүг политиказының тайлымы-бile бүгү делегейге боттанган. Хамааты дайының чалбыжынга, баштайгы беш чылдарның чымыжынга, Ада-чурттун Улут дайының дошкул тулчуушкуннарынга, атомнуң чажыдын ажыдып, космосту шүүргедеп турувуста, инитиел амдырылалының революстуг чаартылгазының болгаш шапкынчылыгазының хүннеринде Пушкин бистен чарылбаан болгаш кеээде чарылбас.

Александр Сергеевич
Пушкин

1799—1837

БАХЧИСАРАЙ ФОНТАНЫ

Шүлүгледен үзүндин

З а р е м а

Салымымга болчур боор дээн
Чангыс арткан идегелим
Чажыrbайн сенээ келдим...
Таалал, чыргал үр бооп кээрge,
Даамайым база киткээн...
Аас-кежии ажыт кирген,
Ат бооп чор мен. Дыңап көрем.

Алыс чуртум мында эвес,
Аажок ырак... Ындыг-даа бол,
Шагдагы-ла хамык чүве
Сагыжымда таңмаланган.
Дээрде шашкан бедик даглар,
Дештип баткан изиг суглар,
Мунгаш арга, аажы-чаны,
Бурган сүзүү өске чонум
Ылап-ла чарт сактып кээр мен.
Ынчанмыже төрээн черим
Қанчап, чүге каапканымны
Харын черле билбес-тир мен.
Чалгаан далай, салгын херген
Чалгыннарда бир-ле кижи
Сактырымга дең-дуң көстүр...
Човалаңны, коргуушкунну
Чоокка дээр тоовас чордум.
Гарем өргээ хөлөгези
Үржым болгаш шөлээн чергэ
Кайгамчыктыг чечектелип,
Ынакшылды чөпшүүл чүрээм
Ынангансыг манап чорду.
Бүдүү-хеле күзелдерим
Бүде берген. Гирей менээ
Хандыкшааштың таалап чыргал,
Ханныг чаадан былдан шеглээн,
Өске чуртче халдавастаан,
Өргээзин ол катап эргээн.
Хааныбысты бүдүү манап,
Кайгап тур бис. Чырык чаагай
Қарактары менээ доктаап,
Хаан боду мени кый дээн...
Оортан сонгаар үргүлчү-ле
Оюрзалга алзыпкан бис.
Хоп-чиң, нүгүл, карадаашкын,
Хораданчыг каржы чугаа
Чаржалашпаан, боттарывыс
Чалгаарал-даа көрбедивис.
Мария! Анаа сен-не душкаш
Бала кылдың, ооң сеткилийн
Бак сагыш каарартыпкан.
Менээ Гирей өскерилген,
Меди багын сөглээрge-даа
Шоолуг тооваан, ыстаан чүрээм
Човууру-даа анчыг болган.

Хөннү калып, мээн-бile
Хөөрөшпестеп ыцайланган.
Херекке сен киришпээн сен,
Кемиц чогун билип тур мен...
Бээр аа де, топтап дынна,
Мен дег чараш ындыг кыс чок,
Гаремде ол хамык кыстан
Кара чанғыс сен-не харын
Менээ чижир, озалдыг сен.
Ханыкшаанда сула чаннаар,
Қайгал ханмас үрен боор мен.
Ынчангаштың мен дег ынчаар
Ынакшый бээр харык чок сен.
Чараш-даа бол, соок дош дег
Хирец билбейн, чүрээ сула
Кижимни чоп дүвүреттиң?
Гирейни сен каавыт. Мээнции-дир,
Чалар от дег ошхаашкыны
Чаактарымда изип хып тур.
Боду менээ дангыраглаан,
Бодалдарын, күзелдерин
Шагда менде бириктирген.
Хөөкүй менден оякталип,
Өскерилзе, өлгеним ол...
Өөнөйндириг ыглап тур мен,
Көрбес сен бе; сени хей-ле
Буруудадыр харык чок мен,
Мурнуң орта сөгедектэй
Олурупкаш, чаннып тур мен.
Оожургалым, өөрүүшкүм боор
Эрги хөвээр эргим Гирейни
Эгидерин дилеп тур мен.
Чылдагааннац, чажам диве,
Сени көргеш согурагран,
Шынында мээн кижим чүве!
Хөннү калзын, каргал, чашпып,
Көгүткүлөп, канчап-даа көр,
Чыгаанга кир... Гирейге ам
Зареманы чандырар бооп
Чыгаанга кир... Ынчалза-даа
Сагыш артып, долуг дизиңзе...
Ханныг шошка хылыш чаяр,
Хайыра чок месилдежир
Кавказ чурттуг уруг боор мен.

МОРФЕЙГЕ

Хаяалыг даң аткыже дээр хөглет, Морфей¹.
Халааданчыг ынакшылым боду билzin.
Чылбыртып кел, чулам одун өжүр үргең,
Чырыткылыг күзелдерим алга, Морфей!
Чарлышикынның сүрлүг-түрлүг шаажылалын
Сарғыдып кээр кударалды чайладып көр!
Сарымын кыстың хоюг караан көрүп алыйн,
Чассыг үнүн мага хандыр дыңнап алыйн.
Караңгы дүн талыгырже чоруй баарга,
Караам уундан эстеннедир арлы бээр сен.
Быржым дүне база катап дүшкүже дээр
Ынакшылды халынын сагыш кайын уттур?

ЖУКОВСКИЙНИҢ ЧУРУУНГА

Чалыы чаштар таалап дыңнааш, алдар бодаар,
Сарынналдың мунгаралы чайгаар чидер,
Чалгынналган өөрүшкүнү бодандырар,
Чүс-чүс чылдың узун оруун ужуп эртер
Сүзүглелдин шүлүүн бижээн шүлүкчү-дүр.

1818

* * *

Күзелдерим бууралы,
Күжүм төнүп, хөннүм калды.
Чүгле чангыс кара хинчек
Чүрээмни кээп шуглап алды.

Чечек ышкаш чалыы назын
Чектеттиргеш, онуп калды.
Кажан ийик, кара чааскаан
Карааш дээрим манап чор мен.

Шуурганның эттээринге
Шулу боду көжүп калган,
Шаңга-соокка ырма сынган
Чангыс бүрү ышкаш-тыр мен.

1821

¹ Морфей — эрте-бурун гректерниң бодап чорааны-бile алырга Уйгу бурганы. Ынчаарга бо шүлүктү Александр Сергеевич Пушкин 1813—1815 чылдарда лицейге сургуулдап тургаш, бижип чогааткан.

* * *

Сегиржиишкін, дайын-чааны билир болгаш,
Селемениң даажынга ынаам кончуг.
Тулчуушкуннүң алдарынга кара чаштан
Тулган ынак чораан төл мен.
Ханның чааның изиг тұлук согуушкуну
Қараамда бо ам-даа хевээр көстүп турғы.
Өлүм-бile өжәэннешкеш, алдырбадым.
Фөрүшкүм мага ханмас, кежиим улуг.
Өлүм көрбәэн, оон-бile сегиришпәэн
Экер эрес дайынчыны алгавас мен.
Ындыг кижи ынакшылын канчап ошқаар,
Ындыг үрен чуртталғаны кайын тоор деп!

1820

УЙГУ ЧОК ДҮНЕ БИЖЭЭН ШҰЛУК

Караңғы дүн уйгум читкен
Халааданчыг муңгаргайын.
Чанымда бо ыржым үрээн
Шактың даажы безин анчыг.
Күзүрүмнү доюлдурған
Құскелерниң хұлуррәэрин,
Удаан дүннүң ховаганы
Даштын садта талыраан дег,
Уйгузу чок күяктарның
Даамчыргай бижиррәэжин...
Азы хилис дүүнгү хүнүм
Аактыг човаа хемдири ол бе?
Калғып орап хуу-салым
Қандыг үүле онаары ол чоор?
Уйгум чарған шак бо дүнде
Ужур-ла бар, билип алза...

ЧАРЛЫШКЫН

Шыны-бile сөөлгү катап
Шырай-арның чассыдып каайн.
Чүлдү-чүррәэм саарыгланып,
Чүгле мону дилеп каайн.

Сарынналып, кудараксап,
Сакпак алдын ажыңадыр,
Үржым өйде күжүр бодум
Ынакшылың сактыр-дыр мен.

Харывыс-даа немежип тур,
Хамык чүүлдер өскерлип тур.
Сен-даа ынак шүлүкчүнгө¹
Чевегде имир сагындырын.

Эргим өнүүн сенээ база
Эргиде дег чалбыышталбас,
Өйү келген чула ышкаш
Өжүп калган чадавас боор.

Даады-ла кады чораан
Талыгырда, уруг өңиүүм,
Чүрээмейниң чарлыышкынын
Чүмү-бile хүлээп ап көр.

Шаажыладыр ынак өнүүн
Ыыт чокка куспактаптар
Шаа төнген дулгүяк дег,
Ындиг маажым хүлээп ап көр.

1830

ВИНОГРАД

Чазын онған чечектерни
Сагыш дойлуп кээргевес мен.
Белден үнген виноград
Менээ эргим болу берген.

Ажык делгем шынаа-шөлге,
Алдын-сарыг күскү өйде
Салбак чайып турда көөрге,
Чалыы кыстың сыргазы-ла.

1824

* * *

Кударалдыг шуурганга дадыккан мен.
Хуу-чолум боралгакка эштип турган.
Хензиг када уйгу-дүш дег, ол ам чидип,
Херел ышкаш дээрде барып чайынналды.
Кажанга дээр?.. Эрте берген хире чувел,
Карангы хүн шуурганы, ажыг-хинчээ аан.

1834

ПУШКИН БИСТИ ХЕЙ-АЛЬТ КИИРГЕН

Орус чогаалдың төргиин генийи — Александр Сергеевич Пушкинниң чогаалдары чүгле орус чогаалдың сایзыралынга улуг салдарны чедирген эвес, харын национал литература ларның хөгжүп сайзыраарынга үлүг-хуузун киирген. Пушкин болгаш тыва литератураның аразында канчаар-даа аажок сырый харылзаа, холбаа бар. Баштайгы бижимел тыва чогаалдарның төрүттүнеринге улуг орус шүлүкчүнүң елүм чок чогаалдары дөгүм болган. Тыва литератураның үндезилекчилери ол дугайында чылыг сеткил ханышыкын-бile бижип чораан:

«Бистер, тыва чогаалчылар, Пушкинден болгаш улустун тоодарындан төптигип үнген бис. Пушкин биске университет болган, ол чокка бистер бодувустуң чечен чогаалывысты кайын ындыг дүрген тургуда аар бис...»

С. Тока.

«Пушкин хүннери бистерни сорук кирип, чүглендирген».

С. Сарыг-оол.

«А. С. Пушкинниң чогаалдары-бile эн баштай 1930 чылда Ленинградка танышкан мен. Олар мээн сеткил-сагыжымны хаара тудуп, кандыг бодалдар тывылдырбаан дээр. Пушкин ышкаш ынчаар шүлүк бижип, чогаадып көрзүмзе деп бодаарымга, ынчан бистиц национал үжүк-бижиивис чок турган...

Пушкинниң чогаалдарын номчаан санымда-ла хөй-хөй чүүлдерни бодаар турган мен. Ооң кайгамчыктыг шүлүктөрөн тыва дылга очулдуруп, тыва номчукчуга чедирип көрзэ деп бодап чораан мен».

С. Пюроб.

Амбы тыва чогаалчыларның аразынга айтырыглыг анкетаны «Улуг-Хем» альманагы тараткан. Оларга дараазында айтырыгларны салган.

1. А. С. Пушкин биле тыва чогаалдың аразында кандыг харылзаа туруп бслурул?

2. Силерниң чогаадыкчы ажылышарга Пушкин кандыг салдар чедиргенил?

3. Александр Сергеевичиниң кандыг чогаалын очулдурган силер?

ЛЕОНИД ЧАДАМБА:

1. А. С. Пушкин биле тыва чечен чогаалдың аразында харылзаа Улуг-Хемниң океан далай-бile тудушканы дег харылзаалыг деп бодап чоруур мен.

Тыва үжүк-бижик чогааттынып нептерээни-бile Тыванын баштайгы эртем-номнуг кижилери — башкылар, журналистер, чогаалчылар орус чечен чогаалдын, ылангыя оон шылгараңгай чогаалчылары — А. Пушкин, М. Лермонтов, Л. Н. Толстой, М. Шолохов сугларның өлүм чок чогаалдары-бile чалгын-чак-паланып ужуп үнгүллээн болгай.

2. 1937 чылда А. С. Пушкинниң өлүрткениндөн бээр 100 чыл болганын таварыштыр бистин Тыва оон чогаалдарын эң баштай очулдуруп, солуннарга парлан үндүргүллээн — чечен чогаал, культураның улуг байырлалы турган.

Ынчан башкының улуг буянныг оруунче чаа базып бар чоруур, улустун ырларынга ынакшып, чечен чогаалдын чаагай чыдынга чаа айысталып туар аныяк кижиге, менээ база айыс болган. А. А. Пальмбах, С. Б. Пюробю, М. Д. Биче-оол башкылар бо улуг чогаалчының чогаалдарын хөйү-бile номчуп өөренириин чагып турган.

Оон соонда Тываның эртем-шинчилел институтудунга ажылдап, өөредилгө номнары чогаатчып база бодум баштайгы чогаалдар бижип эгелеп турған Пушкин, Лермонтов болгаш өскедаа орус болгаш совет чогаалчыларның үллегерин эдериксээр күзелим эдип-хайнып эгеллээн чүве.

3. А. С. Пушкинниң чогаалдарын тыва дылга очулдураг хире мергежилим хирелиг. Өөредилгө номнарынга чамдык «Кавказ», «Эртен», «Қышкы кежээ», «Күш» дээн ышкаш шүлүктөрниң одуругларын очулдуруп тургулаан мен.

МОНГУШ КЕНИН-ЛОПСАН:

1. Тыва бижик сес харлап турда, тываларның аразындан улуг ном бижээн чогаалчы чок турган, ынчаарда Александр Сергеевич Пушкинниң кайгамчык чогаалы «Капитан уруун» арат чон таалап номчуп турган. Орус чогаалчы Пушкин чечен чогаалдын улуг артының кырынче дүрген үнер арганы тываларга айтып берген, ынчангаш бистин башкывыс болгаш өгбө чогаалчывыс апарган.

2. Александр Сергеевич Пушкинниң чогаалдарын эң-не баштай менээ таныштырган кижи ачам чүве. Шала часкаар ачам Хөндергей сумузунуң бир улуг хуралынга чоруп чорааш, чаачаа солуннар хойлап эккелген. Ынчан мен бистин аалдың бижик билир кижизи турган мен. Ачамның даалгазын езуугаар улустун чагааларын шорбарлаар, билдириишкинин бижип бээр, өгтө чыылган кижилерге солунну дыңналдыр номчуп бээр, оон туржук кожавыста туар аалдардан бир чамдык кырганнар ырак черлерден алгылаан чагааларын менээ катап-катап номчуттураг турган.

— Кыйгырып көрөм! — деп, чаа келген «Шын» солунну ачам менээ тутсуп берди. Сагыжымга дораан чодураа холумактыг чөкпек кире хонуп келди, чүгэ дээргэ бир чамдыкта дыка солун чүвслерни солундан номчуп бээримгэ, авам менээ чудурук хире чодураалыг чөкпек бээр турган. «Шын» солуннуң бир номерин номчуп берип олуарымга, Қызыл хоорайның ажылчы чоннарының хуралы болтан, орустун алдарлыг чогаалчызы Александр Сергеевич Пушкиниң өлүртке-ле чус чыл болгының демдеглеп эрттирген боон турар. Дыка чиктиг. Мен бичии турумда, мөчуп калган кижиның адын безин адавас чораан. Ам барын өлгөн кижиның адын адап, чус чыл эрте бергенде, байырлыг хурал қылып турар дедаан. Оон ыцай Александр Сергеевич Пушкинниң шүлүктөрөнин тыва дылга очулгазын ол-ла солунга парлаан болган. Ол очулгалары өг долдур олургулаан кижилерге катап-катап номчуп бергеним сактып ор мен.

Хөктүг чүве база болган. Бир катап инек кажаазы аштап тургаш «Тураскаал» деп шүлүктү ийи караам шийип алгаш, чудуруум-бile хөрээмни дүнгүрлештир каккылаан, хамнаар өттүнүп алганып тургаш, угбам Саараңга туттуруп алган мен. Улуг улустар мээн дугайымда «Тоорулганиң оглун өөрсдир» деп чугаалажып турар апарган. Қайгап каан мен.

1938 чылдың күзү. Хөндөргейниң Бедик-Тей баарынга эгечада школазы ажыттынды. Өөреничилир саны чус ажып турар. Мени дораан ийи класска кирип каан. Чангыс башкылыг бис. Улуг-Хем чурттүг Дүлүш Ойбааның уруу Орланмай башкы бисти башкылаан турган. Тергинин эрес кижи чораан. Эмдикширги айтты мунгаш, Чадаанаже халдып баткаш, бистерге кыдьрааш, карандаш, чигирлер болгаш номнар садып эккеп бээр турган. Бир катап Орланмай башкым «Капитан уруу» деп номну менээ белекке берген. Ол номнуң картынга «А. С. Пушкин» деп атты онзагайлап парлааш, чогаалчының чуруун карартыр чуруп каан. Эким Чигжит-оол-бile ол номну хунаажып номчуп турган бис. Бир ай чetiээнде «Капитан уруун» эгезинден төнчүзүнгө чедир шээжи билир апарган мен. Сактырымга, «Мээн ачам Андрей Петрович Гринев» деп эгелээр турган. Ол номнуң эн-не сөөлгү арнында «Хевилекчи» деп сөс база бар. Оон ыцай «1836 чыл, октябрьның 19.» деп база нарлаан болгу дег. Оон бээр хөй чылдар эрткен-дир, арай аза-соора сактып орар чадавас мен. «Капитан уруунун» билдинмес домактарын Орланмай башкыдан айтырар турган мен. Ол башкым кончуг билдингир қылдыр чугаалап бээр чүве.

Салым-чолумну алгап тур мен. Александр Сергеевич Пушкиниң чогаалдар бижип чораан хоорайынга сургуулдал, эртем-билигни чедип алдым. Ол чогаалчының чурттал чораан бажынында музей қылып каан, анаа кирип-даа чордум, чүглүг үжүүн

азы чогаалдар бижип чораан чидиг чепсээн-даа көрген мен. Мээц чогаалчы болур салым-чолумга Александр Сергеевич Пушкин тыва тоолчу-бile бир дөмөй салдар-хавыялыг болган.

Пушкинниң чогаалдарын орустап-даа, тывалап-даа номчааш, кончуг хым ханаар. Моон соңгаар Пушкинниң үш томнуг очул-галарын тыва дылга үндүрер болза, тергинин ужур-дузалыг: шүлүктөр ному, тоожулар ному болгаш «Евгений Онегин».

Александр Пушкин — мээц даады кады чугаалажып орап башкым-ды.

Александр Сергеевич Пушкин орус чоннуң аас чогаалдарын кончуг ханы билир чораан. Ооң кырган-авазы дыка хәй тоолдарны хайгаараан оглунга ыдып берип чораан. Александр Пушкин орус тоолдарны шүлүктөп база болбаазырадып чораан. Чоннуң аас чогаалын база шүлүктөй сайзырадып болур деп чүвени чүгле билип алган эвес, харын херек кырында көргүзерин оралдашкан мен.

Александр Сергеевич Пушкин әрткен өйде, амгы уеже база келир үеже хандыр көрүп, чоннуң төөгүзүн уттуп болбае деп чүвени бодунуң чогаалдарынга бижигилеп чораан. Пушкин — бистиң чогаадыкчы хей-аъдыйыс. Пушкин — чечен сөстүн эзири-дир. Саян сыннарын ажыр Александр Пушкинниң чогаалда-рының ужуң келгени — тыва чогаалдың бир улуг аксының ке-жкин болур.

3. «Қышы кежэ», «Дои» деп шүлүктөрни школачы чораан чылдарымда, орус дылды бакка-сокка билир апаргаш, очулду-руп шенээн мен. Александр Сергеевич Пушкинниң чогаалдарын орустап шору билир апаргаш безин очулдуурарындан коргар чораан мен. Ленинград университетине студент чораап чылда-рымда орус генийниң биче хемчээлдиг чогаалдарын очулдуруп турган мен. Тыва дылда шуут парлаттынган очулгаларым аттары бо-дур: «Өрттетирген чагаа», «Чечек», «Эътирир чалыы қызырактың», «Қөшке», «Хөлзээн кудумчаа чоруп чорааш», «Си-терге мен ынак чордум...», «Сарынал», «Чанчын», «Булут», «Алдын биле хылыш» база «Харам кайгал» деп шинзин очул-дурган мен. Хире-шаам ол-ла ыйнаан, Александр Пушкинниң шүлүктөрин чалыы шаамда сөс сүрүп очулдургаш, шүлүк чо-гаалының утказын болгаш чеченин үндүрүп шыдавас чораан мен. Орустап бижээн шүлүктөрниң утказын сүүзүн кылгаш, ону тыва аянга кирип, чеченчилиптер арганы улгады бергеш, тыва берген мен.

Нева хемниң қыдыынга чурттаап, өөренип тургаш, испан оол-дар, қыстар-бile таныжа берген мен. Орус дылдың фонетика кабинедине кады киччээлдээр турган бис. Александр Пушкинниң биче хемчээлдиг трагедия шинлеринде Испанияда болуп тургулаан төөгүнүң болуушкуннары бар, ооң кадында испан

оолдар, қыстар-бile бир черге турганым мени дыка хей-аът кирип, «Харам кайгалды» очулдууарынч ала-чайгаар киир тырта берген чүве.

ЮРШИЙ ҚЮНЗЕГЕШ:

1. Тыва литератураның үндезилекчилириниң чогаалдарын шинчилеп көөргө, тоң дора дээрge бо сөткүүлde чижеглеп кииргени чугааларын номчуурга-ла, бистин литературавыстын тыптып, хөгжүүрүнгө А. С. Пушкинниң дорт салдарлыг болганы илден. Сергей Бакизович Пюрбюнүң ол сөстериин 1937 чылда «Аревэ шыны» солунга парлаттынгап чүүлүндөн номчаан мен. Ында: «Ол күзүн Пушкинниң чогаалдарын өөренип эгелээн бис. Нева хемниң эриктөринге кичээл сөөлүндө кылаштап чорааш, оон шүлүктөрин магадап, Пушкин ышкаш ынчаар шүлүк бижизе деп бодаарымга, ынчан бистин национал бижинвис чок турган...» деп сөстер бар ышкаш чүве. Ону барымдаалаарга, ол 1930 эвес, 1929 чыл болгу дег.

Ынчалза-даа хамык ужур чылда эвес, а бодумнуң чогаал бижниришче сундугуушкунум ол чылбын тыва чогаалдың үндезилекчилиринин очулдурганы А. С. Пушкинниң «Тураскаал», «Кавказ», «Чаадаевке», «Көдээ суур», «Кундага ыры» дээн ынкан шүлүктөриниң буяныг салдарының ачызында улам күштегенин чугаалаксааным ол.

Тыва улустуң аас чогаалы-бile чергелештири, Пушкинниң чогаалдарының салдарындан үжен чылдарның ийиги чартыында тыва шүлүк шынар талазы-бile мырыңцай ёске, чаа чадаже деп шээй, оон амгы үедеги үнүнүн өткүдү, хевириниң аянны, тургузуунуң чарты болгаш тематиказының өннери ынчан көстүп келген, а проза чогаалдары оон «Капитан уруундан» болгаш ёске-даа тоожуларындан, чечен чугааларындан, тоолдарындан төрүттүнүп, мандаан дорт үре-садызы болур дээрзин чигзиниг чокка демдеглээр апаар.

2. Пушкинниң кылаң сүглүг булак ышкаш арыг, чечен мерген дылдыг шүлүктөри, қыскажак бол, делгем утка сицниктиргени тоожулары шүлүкчү бүрүзүнүң школазы болур деп мээн башкыларым тыва шүлүкчүлөр С. Б. Пюрбю, С. А. Сарыг-оол, Б. Д. Хөвөнчмей, Л. Б. Чадамба, орус шүлүкчүлөр Я. В. Смеляков, М. А. Светлов, С. С. Наровчатов, А. А. Коваленков, критиктер А. Н. Макаров, С. М. Бонди кезээде чагып сургап чо-раан. Профессор С. М. Бондинин Пушкин дугайында номун номчуп алгаш, Сергей Михайловичиниң бодунга экзамен дужааганымны бо-ла сактып кээр мен... Ынчангаш бөгүнгө чедир Пушкинниң чогаалдарын холдан салбайн номчуп, өөренип, очулдуруп чоруур мен.

Улуг шүлүкчүнүң чогаалдарының салдарын тыва шүлүкчүлөрниң шүлүктөринин аянындан, хевириндөн, хөөнүндөн, домактарындан, чамдыкта мырынай сөстеринден безин эскерип, тып ап болур. Салдар дугайында айтырыг нарын болгаш ону кыдыра бодап, доскут шинчилеп болбас, хөй талалыг, яныз-бүрү хевирлерлиг чугула айтырыг. Бистин дыл, чогаал шинчээчилиривис амдышызында ынаар чүгле кокпа иззэн боордан башка, ам-даа чүм хөвээр айтырыгны Пушкин хүннериnde «Улуг-Хем» сеткүүлдүн көдүрүп келгени таварылга эвес болбайи аан.

3. «Даш аалчы» деп трагедияны, «Өлүг дангына болгаш чеди маадыр дугайында тоолду», «Олег мерген дугайында ыры», «Шүлүк чогаадыкчызының төөгүзү», «Кернге», «Минниишкін», «Грузияның шаттарында дүмбей дүн дүшкен», «Чараш кыска», «Элегия» болгаш өске-даа шүлүктөрни очулдурган мен. А. С. Пушкинниң «Евгений Онегин», «Белкинниң тоожулары», «Калбак-кара кадыны», «Горюхино суурнуң төөгүзү» деп тускай иомиарының, «Шүлүктөр», «Шүлүглөдер» деп чыныңдыларының база өске-даа чогаалдарының очулгаларын редакторлаарынга киришкен мен.

САЛИМ СҮРҮН-ООЛ:

Айтырылар чокка-ла билдингир чuve ышкаждыл. Манаа хөй тайылбыр-даа херек чок.

Улуг Руська адым-сураам хадып үнер,
Улус-ла болганга — славяннар оглунга,
Амгы черлик диртир сын чурттуг тунгуска,
Ак хову чурттуг калмыкка агадыр мен...

Үжен чылдарның очулгазы-бile киирген бо одуругларны мээн уем болгаш менден улуг-даа назылыг тывалар ам-даа утпаан. Бо шүлүктүң («Тұраскаал») очулгазы 1937 чылда, мен Кызыл-Мажалык школазынга өөренип турумда, солунга парлаттынган. Суурнуң улуг-биче кишилери ону иий-үш хонук иштинде шээжилеп ап, чөр болганга чугаалап чоруп турганын сактып олур мен. Оон бәэр чөже чылдар эрткен-дир?! Болза-даа энмежок, барык кижи назыны. Ол хиреде шүлүк ам-даа сагышта артып калган. Чүгле артып калган эвес, моон соңгаар-даа дөмей-ле балалып читпес, чүгле баш сөөгү-бile кады калыр. Оон соонда улуг шүлүкчүнүң «Капитан уруу» деп романы тыва дылга үнүп келген соонда, Пушкинге ынакшыл улам кедерээн, тывалар «Пушкин — бистин киживис» деп чугаалаваан-даа болза, ону бодуунуң чогаалчызы кылдыр санай берген дәэр болза, чазыг болбас.

Бир-тәэ ындыг болганда, тыва литератураның өске литература-

туралар-бile, өске дылга бижип чораан чогаалчылар-бile хaryлаазы чүгле Пушкиндеи эгени алган деп санаар херек.

Мен дугайты, чамдык эштер ышкаш, өске авторларнын чогаалдарын номчааш, оларның чогаалдарының үлегерин эдерип, оларның тургузуун, сюжедин ажыглап, чогаал бижип чорбаан мен. Байгы-ла чогаалдарым чүгле бодумнуң бажымдан үнгсөн, кара угаан-бile бижиттинген. Ынчалза-даа кишинин номчааны азы очулдурганы чогаал номнары, ылангыя Пушкин ышкаш чок дээн классиктерин чогаалдары чогаадыкчы мергежилдин өзүлдезине улуг салдарын чедирер. Өске бүгү чогаалчылар ышкаш, мен база Пушкинни өөренип, Пушкиндеи өөренип чораан мен. Пушкин дээргэ, чогаалчыларга башкы-дыр. Пушкин чогум мээн чогаал ажылымга кайы хире салдар чедиргенин хемчээнтер хемчег тыллас-тыр мен. Хөлчөк-ла улуг дизимзе, шыны-ла ол.

Ол салдар менээ улуг чогаалчының шүлүк-даа, проза-даа чогаалдарын номчаанымдан, ылангыя оон «Кавказка туттурукчу», «Цыганнар», «Хүлер аytтыг» деп шүлүглөлдөрийн, «Алдын ассыр дагаа дүгайында тоолун», «Хосталга», «Кара аржыыт», «Мен олурумда ырлавайи көр, чарааш уруг...» дээн ышкани шүлүктөрийн очулдурун тургавымдан улам дыизыккан.

Тоожулар, шии, чечен чугаалар

Кызыл-Эник
Кудажы

ДУНЗАА

Ии кезектис, беш көргүэүгүш шии

КИРЖИКЧИЛЕРИ

Арыя — бызга ажаакчызы.
Конгуртай — соң эшаа.
Кежик-оол — дарган.
Анатолий Иванович — эмчи.
Топия — медсестра, соң кадайы.

Шинде болуушкун бистин хүннеривисте эртип турар.

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Байырланчыг байдал. Музыка, ыр-шоор, танцы. Арыянның төрүттүнген хүнүн эрттири деп турар. Аыш-чем, чечектер, белектер. Телефон үргүлчү дагжап кээп турар.

Арыя. Алло, Арыя-дыр. Четтиридим. Манап тур бис.
Конгуртай. Далажып көрээл. Аалчылар келир четти.
Эътти каяя эзиптейн?

Арыя (база телефонга). Арыя дыңнап тур. Белен бис.
Дүргеденер. Аъдинар арыптазын.

Конгуртай (dүвүрөп). Ханы кезиптим. Кургулдайны канчаар мен?

Арыя (баштактанаып). Сээнин болган соонда, бодуц-на билир сен йыйнаан. Доорай кескилевит.

Конгуртай. Баарны согажадап каайн. Шиштер кайыл?

Арыя а. Амдызында белеткеп кал. Эдир-бile согажалап каг. Отка быжырарын соонда. Аалчылар кээрge. Соой бээр.

Конгуртай. Сайгыракты, кергиекти?

Арыя а. Ону чоор сен. Соонда.

Конгуртай. Ужа-төштөн ангыда кыргыстарның беш-бармаан-даа, узбектерниң иловун-даа, украиннерниң боружун-даа кылып шыдаар акың боор мен.

Арыя а (*мактап*). Эр хей, Коля. Езулуg повар-дыр сен!

Конгуртай (*иде харап*). Кулугурнуң билбес чүвези бар ийик бе?

Арыя а (*телефонга*). Ийе, мен-дир мен. Четтирдим. Дала-жып көрүнөр. Хан соор деп баады. Белекти чоор сiler? (*Салып каар*.)

Конгуртай (*шыжыгып*). Ол чүү дээриң ол, Арый? Кинжинин төрүттүнгөн хүнүндө белек чок келир болза, кандыг өнпүүм дээр боор.

Арыя а. Хамык ужур белекте эвс чүве-дир ийин, Коля. Эн-өөр улус чыгыны алган хөөрөжин-чугаалажырында, ойнан-хөгттээринде.

Конгуртай (*холгарын баартыкка чоткаш*). Белектекир белек чокта, манина эрте бергей-ле мес дээрge кайни боор. Хей-ле чарыгдал үүлдүрүп. Эн-өөрүүң белек эккелзин дээш, сээн төрүттүнгөн хүнүнү эрттирер деп бардым.

Арыя а. Ынчар удаа-дараа байырлаарга кайни боор. Кудавыс дүшкенден бээр үш-ле ай эртти. Бөгүн мээн төрүттүнгөн хүнүм. Ам бир ай чартык болгаш, сээн төрүттүнгөн хүнүц. Ынчар кээрge, кажан ажылдаар улус бис, Коля? Чүгле үргүлчү байырлаар дээш өгленчин алган бис бе?

Конгуртай. Ужурну канчаар бис, Арый. Чангыс бис ынчар байырлап турар эвс бис. (*Санап кылатавынаан*.) Аныяк книжи бүрүзү өгленин турар. Книжи бүрүзү тэрүттүнгөн хүнүүг. Улгады берген улустарның ажы-төлдериниң, оларның үре-садызының байырлалдары база бар. Чоинуң чанчылы-дыр. Бистер харын бо үеде оваа-хүрээ, буга-сумун дагывастай берген улус-тур бис.

Арыя а (*бодангаш*). Эрттирер ужурлуг байырлалдар турбайн канчаар. Октябрь, Майның бири, Тиилелгэ хүнү...

Конгуртай (*уламчылаар*). Чaa чыл, Конституция хүнү — Март сези. (*Өөрүшкүлүг*.) Бо эр улустун байырлалын чүгэ доктаатпас чоор? Хөрөжженинде бар болганда, эр улуска база ажыл чок байырлал хүнү турар ужурлуг. Ажыы-бile чугааллаарга, чөр бөмбүрзээн бистер, эрлер, эктивисте чүктен алган чоруур болдур бис ийин.

Арыя а. А бистер, хөрөжжен чон?

Конгуртай (*холун чангааш*). Аа силерге чүү боор? Бистин эдектеривистен халбактанып алган чоруур хөлөгелер-дир силер ийин.

Арыяа (*мөгүдеп*). Манчың ажа хөөреди.

Конгуртай (*халышысаан баргаш, хол-буудун өрттедип алсы дег уруп чайбышаан*). Байырлалда ужур-ла бар болдур ийин, Арый.

Арыяа (*аяк-шынак эде салбышаан*). Кандыг?

Конгуртай (*амзап көргеш*). Бир эвес куда кылбаан болзувусса, бис ийинин «Жигули» садып алыр шаавыс чок турган. Сээн-даа ада-ицнде, мээн-даа ада-ицнде ындыг балдыр чок. Болшагда машина сатпас куданы кандыг өг-бүле туттум дээр боор.

Арыяа (*кезек үзүктөлгөш*). Ам «Волгаже» кордал турсен бе?

Конгуртай. Чок, Арый. Кудага «Волгага» күш четпээн улус ам ынаар сертээн хөрээвис чок. Ынчалза-даа бир-ле чүве бүдэр апаар. Чартык кезий-даа бол. Оон удавас мээн төрүттүнгэн хүнүм. Ынчан ам-на бүдүн чүве бөрбөс бээр деп бил. Эн шыырак дээн, кудуруктарынын дөзү чоон, буга моюннарлыг эштеривисти чалаар бис.

Телефон дагжаар.

Арыяа (*дүрген баргаш*). Ийе. Мен-дир мен, эжим, Арыяа. Бо-ла кижинин тывызыы ышкаждыл. Кудавыс база мырыңай чаа эртти дээримгэ-даа тоовас, ыяап-ла демдэглээр чүве дээш алаң кылып туруп берген. Ынча дыка белек-салакты чоор силер. Куруг чедил келиңер, анаа-ла шай ижип хөөрежир бис. (*Телефонун салып каар*.)

Конгуртай (*хыйланып*). Киришлеске киришпеден, Арый. Кандыг белек эккеп бээри сээн эвес, аалчымарнын хөрээ ышкаждыл. Ам телефон келзэ, чүгле мен тудар эвес мен бе, билдин бе?

Арыяа. Ындыг болза ындыг-ла ыйнаан.

Ислээ суугу чанында аыш-чөмгэ баартар. Телефон дагжаар.

Конгуртай (*маң-бile барып сегирип алыр*). Ийе, Конгуртай-дыр мен аан, Коля. Экии, катым! Кат-ицнгэ база байыр. Силерни манааш чолдак моюннарлыс дээвирдэ чёткилей берди. Ынчаарга кайын боор, катым. Уруунуң төрүттүнгэн хүнүнгэ хоомай келиргэ, эпчок ыйнаан. Хүннүң болуп тураг эвес, чылда чангыс катап болур чүвеге түвексингеш чоор силер. Кат-ицн база кайын кыдыра бодаар. Манап тур бис. Арыяа дээргэ, авам-ачам келбес болза анаа-ла агар-сугнуң сайы боор мен

дээр кижи-дир. Ха-ха. (*Телефонун салып кааш, Арыяга.*) Улус-бите чугаалажып билир херек. Ол база уран чүүлдүр.

Арыяа (*бир-ле уткалыг өттүнер*). «Улус-бите чугаалажып өөренип алтын херек». (*Бодунга.*) Мен кандыг кижи-дир мен? Соора эдер апарганым ол бе?

Конгуртай. Хей черге кылъектанма, Арый. Кандыг-чүүдаа бол, сени мурнап чылыг хүнүү көрген, чылбай сугиу ишкен кижи чувени кайын эндээр мен. (*Боду долгааш.*) Ачай! Коля-дыр мен. Авам кайыл? Чуге сураг бардынар? Байырлалдың бугу челишикини силерден хамааржыр эвеспе. Хоомай келдицер. Хамык аалчыларга үллегер көргүзөр ужуурлуг сиплер. Арыяаның адамнези база.

Арыяа. Черле арай оожум, Коля.

Телефон дагжаар.

Конгуртай (*халып барып сөгирип алгаш*). Хоо, мен-дир мен, честен-дир мен. Экии, чуржу. Дүрген кел. Белек деп че? Шын харын, бистиң черден айт бажы дег алдын-даа, бөрү бажы дег мөңгүн-даа тыппас сен. Честен мен турда, дыка ундарава, чайлыг херек-тир он. Белени-бите акшадан эккел бер. Чүнү салып алтын угбаң боду билир. Точка, Конгуртай.

Эжик соктаар. Анатолий Иванович биле Тоня кирип келирлер.

Анатолий Иванович (*эжиктен-не*). Экии, кожалар. Мен черле шыдашпадым. (*Эрги тыва езүнү шала-соора өттүнүн.*) Амыргын-на тур бе? Мал-маган хүр, ыт-куш сол-ла бе? (*Ийн холдап сунар.*)

Тоня (*бажың ээлери-бите мендилешпишаан*). Экии, Арый, төрүүтүүген хүнүн-бите! Сенээ база байыр тудул тур мен, Коля. (*Магадан.*) Эр улуска баартыктан артык тааржыр хеп көрбээн мен. (*Ашаанга арай дуюкаа.*) Сен дыка шуугава, Толя. Диidим чоп, хей-ле далаштывье, хамык аалчыларды мурнай келдивис. Эпчогун көрден.

Анатолий Иванович (*кадайынга*). Ажырбас, Тоня. Сөөлгү төвенин чүтүгү аар. Бистин чинк болур. (*Бажыңың ээлериңгэ.*) Өдүрээн часса-даа, хөлүн часпаан-дыр бис. Медсестра кижи болгаш ындыг боор, чамдыкта Тоняның дылы ширинеңдөн чидиг деп билицер.

Шупту хөглүг каттыржып туарлар.

Конгуртай. Шын чугааладын, Анатолий Иванович, эргим эмчизвис. Эрлер дылды чуге шапты балды дег болган чоор?

Анатолий Иванович (Арыяага чечектер тудускаш). Мен бодум тараан мен. Ийе, Тоняның дузазы-бile. (*Белек тудускаш*.) Ажы-төлү көвөй болзун, аyttanганы чыраа болзун.

Арыяа. Четтирдим, Анатолий Иванович.

Конгуртай (эдип). Аyttanганы чычаан болзун.

Тоня. «Жигули», «Волга» болзун.

Конгуртай (Тоняның холундан ошкааш). Эр хей, Тоня, эки-ле чугааладың!

Арыяа, Анатолий Иванович, Тоня суглар баартыктар багланыпкаш дузала-жып эгеләэрлер. Конгуртай бир-ле чүзе дилеп турар. Столдар чиндиp, олар-ның кырын көөр, адаан бакылаар.

Арыяа (далаштырып). Озалдадывыс.

Анатолий Иванович. Арыяа, мен сенээ эмчи шаам-бile будүи «Скорая помощь» машиназының ишти байыр база сөөртүп келдим. Он ыңай тевем-даа, аъдым-даа чок кижин-дир мен. Билбес эвес силер, чаңғыс саар инектиг улус болгай бис.

Арыяа. Четтирдим, Анатолий Иванович.

Конгуртай (соора дыңнааш). Толя биле Тоня саар инек бээр бис дидир бе?

Арыяа. Чок, чок. Мээн төрүттүнген хүнүм таварыштыр Тоня менээ бир инек чүткүй байыр чедирип келгени-дир.

Конгуртай (Дилеп турсаны улуг кара дептерни тып ал-гаш). Бүрүткелди эгеледим. Анатолий Иванович биле Тоня хоомай келбээннер деп бил. Авам-ачам бир мун беш чүс рубль аазадылар. Бижип алдым. Дунман үш чүстү. Хомуудава, Арый, шору-шору. Ам-даа шыырак балдырлыг өңиүктеривис кээр болгай.

Арыяа (шыжысып). «Белектер дептерин» чоор сен, Коля.

Конгуртай. Бо ўеде «Знак качества», «шынаар демдээ» деп танма база бар. Ону белектерге база салыр бис.

Арыяа (улуг тыңгаш). Куда дүжер-ле, байыр болур-ла, арага, белек. Олар чокка хөрөн бүтис чүве бе?

Конгуртай. «Кургаг хоойтуга» чедир ырак, Арый. Ону солааш чоор бис, биске шаптык када берген эвес. Ол айттырыгны келип үенин салгакчыларынга арттырыл каалы. Ам кымны би-жинир сен?

Кежик-оол кирип келир.

Кежик-оол (дифим эвес). Бүгүде, экин! Шөлээ-чөвшээрэл чок чаза булган келгени дээш өршээп көрүнцер. Кирип болур ирги бе?

Конгуртай (доңгун). Кирип келген соонда айттырган ке-рээ чүү боор.

Арыяа. Кирицер, киринер, Кежик-оол Хеймерович. Аъшчемден четтиргеш чоруур силер, бир-тээ кирии келгэнде.

Конгуртай (*кочуурган*). Дарган чүге моорлан келгэн чоор? Силерге айбылантар дээрge, кестнэм-даа хыныг, кер, жээм-даа сыйтыг ышкаш ийин.

Кежик-оол (*эпчоксунун*). Бие... Бие Арыяа суглар чацгыс класечылар чораан улус болгай бие. Мындаа кудацар бооп турда, бо суурга турбадым. Эпчок боортга, бо удаала бичин белек-селектиг кирии келдим.

Конгуртай (*сергек*). Ол-ла болгай, Кежик-оол Хеймерович. Хоочун коктүг, хола кактыг. Чүнү эккелдинер? Бо суурда байтыгай, бүгү районда чок дээн дарганинарынц бирээн болгай силер.

Кежик-оол (*Арыяага*). Бодум кылдым. Чевеним аргажок амьтан-дыр мен ийин. Чангыс класечымга билзек соп эккелдим. (*Баштактанып*) Бир катап чеди класс доозун турувуста, экзаменгэ аан, математикага формуул барабеий барган мен. Сен эвс болзуунза ат болур турган мен. Бүдүү сымыранып берип-кенини утиаан мен, Арыяа Арбаевиа.

Арыяа (*өөрүүшкүлүг*). Четтирдим, Кежик-оол Хеймерович. Артында мөнгүн.

Топя (*магадап*). Кылбын хээлэп каан. Силер ылан-ла алдын холдуг кижи-дир силер.

Конгуртай (*херт-бүрт*). Артында сымыражын чораан улус ышкажынар чүл? Мен хөөлүй ону хайши билир ийик мен.

Арыяа (*кайгап*). Чиктиини але, Коля. Аалчылар кээргэ, ол-бо хирээленинг-ле турар. Сен база кайши-на кылац өөрөнин чораан болдуң аан? Дузалашлайн канчаар, чангыс класка болгана.

Конгуртай (*кочулап*). Түннели эки-дир. Мөнгүн билзек. Аныяк эр кижиден аныяк херээжен кижиге.

Кежик-оол (*амыран*). Анаа-ла, Николай Опасович. Чүректиң ханызындан. Кижинин кады-кырырыныц байырлалы бодуунук база өөрүүшкүзү болтур. Сенээ болээм бо-дур, эжим. База бодум кылдым.

Конгуртайга Кежик-оол хаш соруулдуг даанза, мөнгүн сонгуулуурлуг таакын хавы тутсуп бээр. Конгуртай андара-дүндөре туткулаар.

Конгуртай. Ак-демир эвс ыйнаан, эш?

Кежик-оол. Мөнгүн чүве. (*Бир шил шампан уштуул кээр.*) База.

Конгуртай. Бо өске херек-тир. (*Өөрүүл чайгылаар.*) База бодуң кылдың бе?

Кежик-оол. Магазинден садын алдым. (*Элдепсинеен үнбили.*) Дарганина арага кылбайн турар.

Келген аалчылар Кежик-оолдун данза, хавын сонуургай бээрлер. Конгуртай серте чок кылаштап турар.

Тоня. Шынап-ла мөнгүн. Таакпы хавын база бодун даарадың бе?

Кежик-оол. Эр-даа болзумза, ужук база сөөртүптер кижи мен.

Анатолий Иванович. Кайгамчык-тыр! Силерге хууда чагыг кылып болур бе, Кежик-оол Хеймерович?

Кежик-оол. Кандыг, эмчи? Чүгле кылып шыдаарым эт болза... Билбес чүүлдү билбес мен.

Анатолий Иванович. Менээ мөнгүн чүген-чулардан кылып берип көрүнер. Мен материалын бээр мен. Хымыш бар.

Тоня. Бисте мөнгүн калгак бар. Толяның ону ынчап турары ол-дур.

Анатолий Иванович. Өртээн бээр мен.

Кежик-оол (*бажын чайгаши*). Чок, эмчи. Анатолий Иванович, мен эмчилерге халас кылып бээр.

Анатолий Иванович (*хап, даңзаны магадап*). Хуулгаазын шевер кижи аа! Чоннуң уран чүүлү. Ону камнаар, шам болбаазырадыр херек. Чок дээн сувенирлер-дир. Николай Онаевич, журналың кайыл? Боларны бир дугаарында бүрүткээр херек.

Конгуртай. Четтигэ бээр он.

Анатолий Иванович. Мен коллекционер кижи мен.

Конгуртай (*кайгап*). Миллионер?!

Анатолий Иванович. Чок, чок, кол-лек-цио-нер. Мен янзы-буру улустарның эдилелин чылып турар мен. Хакастарны бар, алтайтарны бар, буряттарны бар. Менде тыва дазыл тавак, хува, тос-карак база бар. Сүт чажар, өргүүш. Мээн бажыңын музей-бile дөмөй. Солун-дур. Ам тыва мөнгүн чүген-чулар, эзер-чонак херек. Чоннуң төөгүзүн өөренир херек.

Кежик-оол. Билдим, билдим, эмчи.

Конгуртай (*доңгун*). Конгуртай база билир. (*Арыяланың билэээн ap алгаши*) Сувенир. Эки-ле тураскаал-дыр. (*Дижингэ ызырып көөр*) Ылап мөнгүн-дур. Өртектиг-дир. Садып ап болтур. (*Стол кырынче октаптар. Ол хап, даңзаны, бир шил шампаны сегирип алыр*.) Но чүү деп сувенирлерил, белектер aan? Менээ боларның херээ чок. Амдызында өлүм-чидимге таварышпаан кижи мен.

Кежик-оол (*сестин*). Анаа-ла шын сеткилимден, Николай Олаевич.

Конгуртай (*чоргаар*). Ада-илем-даа, акы-дуңмам-даа, алган кадайым-даа дириг. Азы оларны аза ораны киирер дээш, менээ баш удур таакпы тип берип турарың ол бе?

Кежик-оол. Таакпы тип эвес, белек берип турарым олдур.

Конгуртай. Менээ амдызыында кымнын-даа таакпы тигер чылдагааны чок.

Арыяа (*айман*). Хорадавадан, Коля. Кежик-оол Хеймерович хөректиң ужурун чугаалап тур ышкаждыл. Сувенир деп, эмчи база чугаалады.

Конгуртай (*хорадап*). Конгуртайга таакпы тиккен хөрөэ чок. Ол сувенир деп чүвелериңин дедир ан алышар. (*Xan, даңгазын Кежик-оолдуң барбазынга федир суп бергөш, шампаны арттырып алыр.*) Хомудавайи көрүцөр, силемиң бис чала-ваан болгай бис.

Кежик-оол (*буруузунуп*). Ээзиинүү туразы ыйнаан, ээги-зинүү кадары ыйнаан...

Ол усде телефон дүвүрөнчүг дагжаар.

Конгуртай (*чымчак үн-бүлө*). Бис-тир бис. Манап тур бис. Шупту чүве белен. Кымны? Бар, бар. (*Шириин.*) Сени хөрөгтөп турлар. (*Телефонну кадайынга балчыдып бээр.*)

Арыяа (*дораан үнү өскөрлип, дүүвүрэй бээр*). Өрт?! Кайда? Бызаа кажаазы! Ат болган-дыр, мен дораан... Тонум кайыл? (*Турган улуска.*) Фермада бызаа кажаазы өртгени бергэн-дир. Хамык бызааларым ында болгай! Бызааларым?

Арыяа тои-даа кетиейн үнс халыыр. Анатолий Иванович, Тоня, Кежик-оол база мөңгү соончे бүрт дээрлөр. Конгуртай чааскаан артып калгани, ийн эринүү соончо алгырар: «Мөңгүн калгаанар, утинаар. Мен база кылдыртын алыр мен. Сөс чандын, чудурук ийн!» Оон таваар кылыштап, аалчыларнын эккелгэн белсектөрийн чазыч көрүп, оларын топтап шинчилеп эгэлээр. «Белек деп-тергиге» бүрүүкөп олуудар. Сымыраныр: «Бөгөн, кеский! Бөгөн, кеский!»

ИИНГИ КӨРГҮЗҮГ

Эртен дац бажы.

Байырлал столуунуц кырьында атыш-чөм, яныз-бүрү арагалтыг шилдөр хөвээр турар. Конгуртай чааскаан аалчыларның эхнэй бергөн хамык белээн, акша-ларын самбын-бүлө санаан, саазында онжээн, бажы ышкан отар.

Конгуртай (*чааскаан*). Айыл-халапты кижи канчантар боор, бүдүү билир турган эвес, бүргеп чаар дээр эвес. Бызаа кажаазы госстрахта камгалалдыг болгай, чедирген когаралды күрүнэ төлөп бээр апаар. Арыяа бичии озал-ондакка таварышкан-дыр. Эмчи-домчулуг шагда эттине-ле бээр ыйнаан. Анатолий Иванович ону дораан эде сүйбаль каар болгай аан. Тоня база ажаап-тежээп турар-дыр. Кайда-чүде ырак черлерже сөөрткеш чоор, хей-ле артык акша-мөнгүн, хөй чарыгдал үндү-

рүп. Бо шағда кайда-даа эмчи-домчу дөмей күштүг. (*Кезек боданып кылаштагылааш, алчыларның дүүн эккеп бергилээн белектерин чазып эгелээр.*) Одеколоннар, духилер, пудралар, помадалар, сумкалар. Кижинин бүгү назынынга чедер чүвелердир он. Шупту чаңгыс аай. Аразында сүмележиптер аргазы чок турган кадайлар боор бе? Хөрээжен кижиге белектерни олар-ла дилеп турдулар ыйнаан. Ашактары кайын маниажып турган деп? Сен чүнү бээр сен, мен чүнү садар мен деп сүмележисе? Бажыңнарында телефоннар чок эвес. Хөрээжен кижиниң чажы узун боордан, угааны кыска деп чүве бо-ла-дыр. (*Оон ыңай часкылааш.*) Платье-костюм. Джемпер. Бо харын ужурлуг эттер-дир. Эрлер саткан болгай аан. Хөйлиен. Туфельдер. Мындыг хеп дээрge Арыяада эндериk. Боларны ол билбээнде, эмнелгеге чыдырда саарылтар-дыр. Оон ыңай бызаа ажаап, үргүлчү ёдек, малгаш сүзүп турар кижиге каас-коя туфельдерни, сапожжаларның хөрээ чүү боор? Улуг кода-хоорайлар баар эвес. Эзжектери дээрge кадаглар дег шиш, тевер карыш чыгыны узун идиктер-дир. Көдээ кижи ындыг хеп кедип чораан эвес, майынын кадырып алза канчаар? Ам артында тывылбас хентер-дир, хоорайга аппарзымза, коярграк кадайлар улуг өртек-бile бурт кылышлар он. (*Өртээн көргүлээр.*) Кымның бергени хамаан эвес, белекке ону барымдаалавас. Бежен рубль. Чеден рубль. Бо база. Хаа, бо мырыңай чүс дөртсөн рубль. (*База часкылаар.*) Плащ. Ийи чүс рубль. Алдын сырға. Бо улуг өртктиг белектерин Арыяа дээш эвес, мени дээш садып турган болгайлар аан. (*Оон ыңай чазар.*) Үяш хуун, сыгыртаа, хадың тозуидан кылган чүве-ле-дир. Бызаа, чонар-даштан чазаан. Кодан мал дүрзүзү, честен соккан чеканка, чуруктар. (*Номчур.*) «Фермада», «Көшкен аал», «Саанчылар». Хөй чүвелер ышкаждыл. Ынча хөй одеколоннары, духилерни кажан-чежен чагдышаар, ынча чуруктарны каяа азар. Садар-саарапга-даа кымниар алыр? Боларны арттырып каар-дыр. Арыяа эмчинден үнүп кээргэ, эши-өөрүн белээ ол-дур дээш бээр чүве, боду билр ыйнаан. (*Оон ыңай чагаа хантарында ақшаларны самбың-бile санап эгелээр.*) Бежен рубль. Чүс рубль. Бо дээрge езуулуг белектер-дир. Чүс бежен. База-ла мени бодаан эштер болгай аан. (*Оон ыңай шитинде санап, самбыңын шаккыладып-ла орап.*) Бо аыш-чемни, арагаларны столоваяга, садыгга дедир дужаар чүве. Акша херек, дирнг рубль херек. Айыл болганды, чылдагааны көре тута албас харыктары кайыл? Бодувустун кылып алганызыс хамык аыш-чемни канчаптар кижи боор мен. Чааскаан чежезин чиир мен? Оон кадындан чагга арай хирелиг кижи болгай мен. Ижин багай. Мындыг харысыалгалыг үеде аарыыр эрге чок мен. Арыяаны эмнелге боду азыраар хүлээлгелиг болгай. Хөй ажы-төлдүг улустарга таарышкылапкай мен. Ындыг өг-булелер

бисте базым бүрүзүнде ийик чоп. (Эжик соктаарын дыңап кааш, сырбаши дэээн, акишаларын чажыргылапкаш, белектерин шуглагылапкаш, кем чок кижи бооп, инек-сокна дег, согаңай-нын орар).

Тоня кирил кээр.

Тоня. Экни, Николай Опаевич. Кандыг хондуцар?

Конгуртай (*шаг чок эзегилээши, карактарын чоткулааш*). Ала караам шиммедин, Тоня. Дацны атсы удувадым, көрүп тута хондум. Ам чаа олура кум кыны берип-тир мен.

Тоня (*сагыш чован*). Ыччанимай канчаар. Харын-даа шыдамык кижи-дир силем. Мен-ис болза диритте-ле өлүп каар мен.

Конгуртай (*дүүвүрээн кижи бооп*). Арыяя кандыг хонду? Анатолий Иванович чүү дидир? Мен-даа үш түрээм көрдүм-ке.

Тоня (*шыдашпайн ыглантар*). Канчаар бис, Николай Опаевич?

Конгуртай (*ыгламзырап*). Чүү деп кончуг иттириг боор. Менде чүү боор. Ам чаа кудавыс эрттирген хиреде боду ышкакыл, төрүттүнген хүн деп чүзү дээр силем?

Тоня. Николай Опаевич, бо хамык аьш-чениндерни, белек-саланаарны чайлладып каантыңар. Аичыг-дыр.

Конгуртай. Дораан, дораан, Тоня. Үйгу көрбээн кижидир мен ийин. Арыяага безин чедер чай чок болдум. Хөөкүй кандыг чыдыр?

Тоня. Толя-бile бис база удувадывыс. Суур эмнелгезиниң бүгү ажылдакчылары бут кырынга хондулар.

Конгуртай. Чүгле Анатолий Иванович-бile силемре бүзүрээр кижи-дир мен. Районда ооп шыырак эмчи бар эвс.

Тоня (*ыглан*). Арны шунту өрттөнгөн-дир. Ам сугланыгылай берди. Бар-ла эмнериң ажыглан тур бис. Кызылдаа база эмчи-лер келдиртивис.

Конгуртай (*караан чодуп*). Ыччан-ла көрүцөр, Тоня. Силемден өске, мен хөөкүй чүнү канчантар мен.

Тоня (*улам ишикирнип*). Караа база чүве көрбес-тир. Чалбыш шонунккан.

Конгуртай (*тура халааш, ыңай-бээр дывылап*). Чүү деп халап дээр силем? (*Ыглан кижи бооп*.) Кандыг кончуг салымым бак кижи боор мен? Кандыг хүндс төрүттүнгөн кижи ындыг болур чүвел? Чугаалап көрем, Тоня? Күжүр Антонина Николаевна?

Тоня. Чүгле быйыг туттунар хөрек, Николай Опаевич. Силемниң эр улус мындыг таварылгала бистен, хөрэженирден, сула апаар болгай силем. Ылан билтир мен. Арага-дарыга алзы бердинер.

Конгуртай. Менээ бүзүреп көрүнөр. Бо шилдерни дөгөрөзин дедир дужаар деп тур мен.

Тоня. Шын-дыр. Силемни бис төрелзинип калдывыс. Эмчилгерге бүзүреп көр, Коля. Арыяага кандыг-даа эмден артык дузаны сен болуң чылыг-чымчак сөзүң-бile дузалаар апаар сен.

Конгуртай. Четтиридим, Тоня.

Тоня. Өргөннин күжү ыйнаан, Арыяа үргүлчү эъди изип, халыыдан хонду. Сүттүг изиг шай ижиксеп чыдыр. Ону чугаалаар дээш кире дүштүм.

Конгуртай (*tura халааш*). Ында чүү боор. Дораан алпарып бээр мен.

Тоня. Эки туттуун, Арыяаны камна.

Тоня үнүп чоруй баар.

Конгуртай (*чааскаан хайланаар*). Сүттүг шай... Улуг суур-дур, улуг эмнелгэ чери-дир. Ынча хөй аарыг-аржык, төрээн-божаан кижилерии ашкaryп-чемгерии тургаш, чаңгыс борбак кижинин суксунун хандырыл шыдавас чүү апарганиарыл? Ынча чөмни кым хүрүүтөп тураг чувел?

Аяк ишниадаң кандырады бээр. Ол аразында даштын эр, хөрөжжөн нийн кижиний алгышкан үнү дыциалып кээр.

Эрүн. Мында чүгэ чедип келдүү?

Хөрөжжөн үн. (эзирик). Эрги, чаа-даа бол, мээц бажындыр.

Эрүн. Ам сээц бажының эвсс-тир.

Хөрөжжөн үн. Ол сенээ хамааччик чүвс-дир. Эжини ашлас бажың кайдал, эдээн баспас эр кайдал?

Эрүн. Сээн бажының турган-дыр, ам сээции эвсс-тир. Ол гаражтың шоочазынга дэгген хөрөэн чул?

Хөрөжжөн үн. Мээнни чүвс. Аңаа дээр-дегбэзин бодум билир мен. Харын болуң моон чору.

Эрүн. Моон дол дораан чору. Ээзи айылга таварышкан, эмчиде чыдар кижи-дир. Барып-барып эзирин алган, бээр келгэн хөрөэн чул?

Хөрөжжөн үн. Сен арага садын берипкен сен бе?

Эрүн. Дораан моон ыранаар. Ооп башка шагдаалар келдиртир мен.

Кежик-оол кирип келир.

Кежик-оол. Николай Опаевич, силемни эрги кадайынарның мында чүгэ ээренейнип туруары ол?

Конгуртай (кочулай аарак). Эрги-даа эвес, чоокта чаа чандырыпкан кижи мен. Эц баштайгы кадайымны уттулкан мен. Чөрле чугаа-соот дынналды ийин. Оон-бите чаалажып турдуц бе? Кайыңар тииледи? Ыыдын аяны камгаланып турар кижи чордун. Камгалал-бите кым-даа типелге чедип ап чорбаан болдур ийни. Харын бот-борзун, кадай-хөггээт тыпиас кижи сий-бите таныжын албас сен бе?

Кежик-оол. Оюн-баштак болзун. Чоокта-даа кадайынар болза, ам өске кижи-дир. Хөрээжен ээзи чок бажың өжиниче чуткүп, хары кижи гаражының шоочазын суйбап турган хөрчүл, Николай Опаевич?

Конгуртай. Мырыңай хары кижи эвес чүве. Гараж харын ооцуу, өрелиг кижи мен.

Кежик-оол. Оренцерни аңгы чугаалажыңар. Арыяя Арбаевна чедип көлирge.

Конгуртай. Арыянаның мында бичин-даа киржилгези чок. Согур көпсек-даа. Мээн хууда өрөм-дир. (*Кочулан.*) Арыяя хырын иштинге чорда-ла.

Кежик-оол. Николай Опаевич, егбе-төөгүвүстөн мындыг чаңчыл бар. Хөрээжен ээзи чокта эр ээзи турган бажыңга өске хөрээжен кижи үнүү-кирип болбас. Ол ышкаш өске эр кижи хөрээжен ээлиг бажыңга база үнүү-кирип болбас.

Конгуртай (элтиг-чөлтүг). Кежик-оол Хеймерович, дилен тур мен. Силер мээн хөрээмгэ холгаарлавайн көрүнчөр. Ол чокка-ла бажым болбаарал кагды. Аарыг-аржык кадайымны кайнаар аппаайн? Бо аяк-шынакты, бажың иштин көрбес силер бе? Төве дывылан каан чүве-бите дөмөй. Бичин-даа бол, хос-талгадан берип көрүчөр.

Пауза.

Конгуртай боданып олурад. Кежик-оол ыңай-бээр кылыштаан турар.

Кежик-оол (аяар болгах төлөнтүг). Арыяя Арбаевна хөйнинитиниң малын ажаап, бызааларын өрттөнгөн қажаа иштинден үндүрүп тура озал-ондакка таварышты. Николай Олаевич, ынчан силер чүгэ дузалашпадыңар? Бажыңга анаа орган силер.

Конгуртай. Байысаалга бе?! Кыжаныг бе?

Кежик-оол. Кайызы-даа дижик.

Конгуртай (шыжыгып эгелээр). Өске херекчө думчуунар сукпаңар деп, девин-не чугааладым, Кежик-оол Хеймерович. Дой доосту бергенде девээн херек чүл? Хамык хайны силер эккелгөн силер.

Кежик-оол. Кажан? Канчап?

Конгуртай. Силерни чалаан эвес, чүгэ арага-дары, даңза-

хап тудуп алгаш чедип келдинер? Таакын тип келдинер бе деп, ол дораан айтырды.

Кежик-оол. Ол хуурмак чаңчыл-дыр. Орус улустун чугаазы-бile алрыга, сугга дүшкен кижи чамдан халбактаның чыткан дижир чуве. Элдеп-эзин чылдак какпаңар.

Конгуртай. Че, че, ындыг-дыр. Мен-даа буруулуг болгай мен аан. Ам канчаптар мен, болган чүвени?

Кежик-оол (*шыңғызы*). Арыяаже төве чини бүлгүртпенер, Николай Опаевич. Ол маадырлыг херекти кылган.

Конгуртай (*далажып*). Дүүндөн бээр тоолунар ыдын келдинер, Кежик-оол Хеймерович. Ийи кулаам конгаланып кагды. Эмчиде аарыг кижиге изиг чөм аппарып бээйн дээш, далаҗын тур мени.

Кежик-оол. Ол база чөп-тур. Ынчалза-даа эң баштай болгаш эң сөөлгү катап сагындырып тур мени. Арыяаның озалидакка таварышкан буруузу сенде база бар эвесле.

Конгуртай (*үзүр туралап*). Чүгө мендел?

Кежик-оол (*шыңғызы*). Ийи-үш кадай чандырганың дээш сээн бажының кым-даа сүйбал кагбас. Арыяа-бile өглөнүрдө эрттирген кудан дугайын дөгерезин билтир мени. Кымның кандыг белек эккен бээрин, чеже акша сөңцөп кээрин баш удуу ончалап, санаап, харын-даа негеп, «кара даңзы» тургузун турган сени. Сон дораан «Жигули» садып алдын. Анаа улаштыр база төрүттүнгөн хүн деп авыласка шырынмаланып алгаш, байырдой эрттириринге ынавайи турда-ла, Арыяаны албадаан сени. Ол мугур-даа эвес, анаа-ла хар харлаан кижи-дир. Ынчан база «кара даңзыны» бижин эгелей берген турдун. Ам каш хонгани болууниң төрүттүнгөн хүнүүчө база белеткенин турдун.

Конгуртай. Ол дээргэ кижилерниң хуу хөрөө-дир.

Кежик-оол. Ол дээргэ хөй-ниитиниң хөрөө-дир.

Конгуртай. Чүгс, ашак?

Кежик-оол. Хөй арага-дары садып, улус көгүдүп, хөй чөргө байырган, куда дүжүрүп, төрүттүнгөн хүн эрттирий, «чеди хонук», «дөртөн тос хонук» демдөглөп, хөй акша-мөнгүн чырып, хөй мал-маган өлүрер-өзээр, хөй-ниитиниң транспортун ажыглаар, «аай-дедир» куда кылыр, хуу өнчү сүрөр чорукту совет ниитилөл буруу шаап турар. Бистин хойлувус ындыг! (*Үнүп бар чыткаш, дедир келгеш.*) Билдин бе, Конгуртай Опас-вич. Арыяаның кадыы лээш туюлунга чедир туржур сени! Мен база! Иелээ!

Кежик-оол үнүп чоруй баар. Конгуртай химиренип аяк-шынан кашырады бээр.

Конгуртай (*чааскаан*). Чаагай-ла «бажа» тыпты берген-дир. Киришпеске киришкен, хирлиг холун пашка сүккан. Мен

баштайгы кадайым-бileс өглүг-баштыг чорумда-ла, Арыяа биле Кежик-оол бот-борзун чордулар чон? Ам кээн чангыс классчылар бис дей, белек-салак сөннөжин алган. Ынчаарда чүге өглөнчийн албааниарыл? Дүрүм-хойилу дей алган. Ону мен база билир мен. Отка чанагаш, орунка чадаг чорбас мен. Чон мурнунга мээн база арын-нүүрүм бар. (*Акшазын санай* бээр.)

ҮШКҮ КӨРГҮҮЗҮГ

Эмислэг бажының хөриминиң иштиндэ чечектерлиг садчыгаш. Ак шызыгылгыг стол. Солуниар, журналдар. Арийн ак марля-бile шарын каан Арыяа ыгланаан, Тоня ону аргалаан олтар.

Арыяа (шикирнип). Чырык чөр кырында чуртталгадан хөнүүм калды, Тоня. Арийм өртөн, караам көзүлбес. Қижи эвессири мен, хоютку, хөлөг...

Тоня. Арыяа, менин дыннадан. Кады чурттап чор бис. Коля биле Толя алышкылар дег анаардылар. Бис ийн кады төрээн угбашкылар-бile дөмий.

Арыяа. Антонина Николаевна, мөдээ муңгаранчыг сөстөр чугаалавайи көр. Ам сенээ эргелиг кожаң боор харыым эрткен-дир.

Тоня (араий шынгыы). Ынча диве, Арый. Толя сени экиртип каар дээш бүгү аргаларны хөрөглөп тур. Кызылдан эмчилир кээр. Оон туржук Москва-бile харылзашкан-дыр.

Арыяа (идегел чок). Оон чүү-даа үнмес боор, Тоня. Арным эттиизе-даа, караам эттиимес. Караам көре берзэ-даа, арнымын канчаар мен?

Тоня. Менээ бүзүре, Арый. Лас-кежиктиг болур сен, ажытөлдүг анаар сен.

Арыяа (бажын Тоняның хойнунга салыпкаши улам ыслап). Чок, Тоня. Менде ис болур салым чок. Коляны чоруй бар дидим, менээ келбес. Анык книгие моондак болбас мен. Аксының кежини тын алзын. Ооц баштайгы кадайлары-даа бар. Ам менээ аас-кежин деп хайыраның хөрээ чок.

Тоня. Ынча диве, Арый. Бо хамык үш-үлүрүм бодалда-рының бажың иштиден үүдүр окта. Эмчилерге чугаалаар мен. Анатолий Ивановичини келдиртир мен.

Арыяа (хөөрөн). Кым-даа келгеш, менин канчаарыл? Үйядыр кызыл арным бар эвес, көөр суглуг караам бар эвес.

Тоня. Сокса дидир мен, Арый.

Арыяа (ыгглавышаан). Салымым бак кижи-дир мен, Тоня. Баштай билбээн мен. Коляны эки кижи деп бодаан мен, ындыг эвес кижи-дир.

Тоня (чымчак). Кандыг? Эки кижи чорду. Сени дээш дигүггэ-ле карарып кагды.

Арыя а. Көөр караам чок болгай. Коля та агарып калган, та карарып калган. Ол черле мээн бодап чораанымдан ёске болду. Ону база билгеш, чоруп чор дидим.

Тоня (*кадыг*). Аарыг кижи эзэ-херек чок чүве бодавас ужурлуг. Ынчаар болза дурген сегивес сен.

Арыя а. Коля мээн-бile ынакшыл дээш өгленмээн. Чүгле машина садып алыр дээш куда кылган. Ол ацаа база доктазваан. Оон мээн төрүттүнгэн хүнум келген. Дараазында бодуунуух планинап турду. Мен бызаа ажаакчызы бөдүүн кижи болгай мен. Ол акша санаарынга ынак кижи-дир. (*Үлам ыглай бээр*.) Салымым багын. Мени эмнээн-даа хөрээнцер чок.

Анатолий Иванович кирип кээр.

Анатолий Иванович (*оожум*). Мында кым шууган турар чүвэл? Даشتын ышкажыл бо, ында-мында улустар эртип, дүжүп, дынап турар. Мацаа ыглап-сыктал болбас. Хоржок, хоржок.

Тоня. Дынап көрем, Толя. Арыяа дээргэ элдеп-эзин чүве чугаалап турар кижи-дир. Чурттаан хөрээм чок-даа диди. Ашаамны сывырытыйм деп-даа чугаалады.

Анатолий Иванович (*Арыяаның чанынга олуруп алгаш*). Ынчаарга кайын боор, Арыяа Арбаевна. Угааныг кижи-дир силер. Мурнакчы бызаа ажаакчызы силер. Силерниң дугайындарда солуннарда бижип, радиода дамчынц, телевизорда көргүзүп турар чүве-дир.

Арыя а (*ишкирнип*). Оларны мен номчувас-даа, көрбес-даа мен, эмчи.

Анатолий Иванович (*оожуктуруп*). Арыяа, баштай мени дынап көрден. Сени экиртип алыр дээш улус сагыш салып турар чүве-дир. Совхозууның удуртукчулары. Республиканың кадык камгалал министерствозу безин билир. Сээн фермаңың кежигүннери нормаңы база күүседип турарлар-дыр. Шалының бүрүн чоруп турар.

Арыя а (*харлыгып*). Ынча дивейн көрүнер, Анатолий Иванович. Менээ ам акша-мөнгүнүң хөрээ чүл?

Тоня (*улуг тыңгаш*). Оожургап көр, Арый.

Анатолий Иванович. Туттун, Арыяа Арбаевна. Сула салына бээргэ канчап боор. Чонууну база хүндүле. Дыка хөй фермаларның саанчылары сени боттарының хүндүлүг кежигүнү кылдыр хүлээн алганнар-дыр. Саян артында безин. Совет кижи ындыг хүндүткелдиг. Николай база келди. (*Кадайынга*.) Бис чоруулу, Тоня. Иелээ чугаалашсын.

Анатолий Иванович биле Тоня үне бээрлэр. Конгуртай аяар кирип келир.

Конгуртай (эжиктен). Арый... Арый... Мен-дир мен. Мен чөлли келдим.

Наза.

Артын хеп-хөнөртөн тура хадаан, од-бо соора туттунуп чоруп орар. Конгуртай халың баргаң, кадайын сөтирип алыр.

Арыяа (бар шаа-билэ алгырар). Сээц кадайың эвесс-тир мен! Хэрээжен кижи эвс... (Ыглай бээр.)

Конгуртай. Оожум, Арый. Ынча диве.

Арыяа. Бээр чүгэ келдий? Менчэ ис баспа дидим чоп?

Конгуртай. Соксал көр, Арый. Эъдиц изий бээр.

Артын холттарын ашаандан унта соп гүр. Конгуртай дедирленин үнүп бар чыдар.

Арыяа. Моон үнүп чор. Мени хилинчектеве. Ол чокка-ла түүр чор мен.

Конгуртай (оожум). Қылыктанма, Арый. Қежик-оол... Қежик-оол Хеймерович база келди.

Арыяа (серт қылынгаш). Чок! Менээ кым-даа келбезин! Кымга-даа чудум көргүспес мен. Үн дидир мен!

Конгуртай. Өршээ, эжим...

Мынга стол кырында солунишары, журналдарны бөлс-хаара туткаш, Конгуртай же сыр өскээр дажаар. Аниаа оожум үнс бээр. Арыяа столга суйбанын ээп келгеш, ыглан эгелээр.

Арыяа. Қандыг хүн төрүттүнгэн амьтап боор мен? Қандыг хилинчек қылып каан кижи мен? (Залчч.) Ха-дуцма, чонум! Силерге ынак чордум. Силер дээш карангы эртэндэн тургаш, карангы дунеге чедир ажылдан чордум. Силерге ак чесм сөнцип бээр дээш кызып чордум, ам карангы дүндс дүштүм. Құжур чонум, кайы шагда кичээнгейлиг чоруңар, өг-булендерни, ажыт-төүнерни камнап чоруңар. Амыдыралды чинк көрбенер...

Эжикке Қежик-оол аяар көстүп келир. Кижи чедип келгенин Арыяа эске-рип каар. Ынчалза-даа соора таныыр.

Арыяа (турup келгеш, оожум үн-бile). Коля сен сен бе? Сени катап чедип кээр боор деп билдим-даа, эргимим. (Уткуштуу холун сунуп алган чоруп орар.) Бээр чоокшулат кел. Қандыг-бергеге таварышкаш, хей черге хөлзеп турар кижи-дир мен ийин. Ялым чок черге сени кончуккан-дыр мен, эжим. Ам хорадава. Амыдырал дег эрээн чуве чок ышкаждыл, чүү-даа турар. Аарыг-аржык, ажыг-шүжүг... Чүгле быжыг туруштуг кижилер аас-кежиктиг чурттап шыдаар. (Ийи холун чада туткаш.) Бээр чедип кел, Коля. Кожа олуруп ал. Моон сонгаар канчаар чурт-

таар бис? Эрткен-барган чүүлдерни дөгерезин уттултаалы. Бозун-бите, даарта хүн-бите чурттаалы. Ам эр, кыс ийи бажывыс-бите кады боданып көрээли...

Кежик-оол Арыяның холдарын тудуп алыр. Өске кижини эскерип кааш, Арыя сөрт кылдыр алтырылтар: «Чок, чорунар!» Барып ужар чазар, Кежик-оол тудуп алыр.

Кежик-оол (*оожум*). Мен-дир мен, Арый. Кежик-оол...

Арыя (*каржы*). Чорунар! Бээр кым-даа келбезин! Мен яхм-даа көрбезин!

Кежик-оол. Арыя Арбаевна, туттунуп шыдавадым. Мен силерниң маадырлыг хөрөнгөрни магадаан арыг сеткилимни илередир дээш келдим.

Арыя. Дилеп тур мен, чорул көрүнцер. Кижи мактаар чуну-даа кылбаан мен.

Кежик-оол. Сени экиртип кагбаан шаамда, уйгу-даа удувас мен, олут-даа орбас мен, Арый.

Арыя. Менээ кымның-даа дузазы хөрек чок. Силер хейчергэ сагыш човаваңар. Ажылыңар кылыңар.

Кежик-оол. Чок, Арый. Хөрек болза, сени мен кандыгдаа эмчилерге көргүзөр мен, ораннарны одуртур мен, делегийни дескинер мен.

Арыя. Өске кижиден дуза манавас мен. Ха-дуңмам, ашаам бар ышкажды.

Кежик-оол (*кезек бодангаш*). Сен кадыг кижи сен, Арый. Сени биччиңден билир мен. Сен аарыг-аржык туржук, амыдыралдың, кандыг-даа шылгалдазын тудуп эртип шыдаар сен.

Арыя (*сезиктиг*). Мээн амыдыралымче кандыг шылгалда кыжанып келген чүвэл?

Кежик-оол. Менде кара сеткил чок, Арый. Кады өөренийн чордувус. Сени кижизин дээш, төлентииң дээш, кежээн дээш анаа-ла хүндүлөп чораан мен.

Арыя. Мен база кижилерге ынак чораан мен.

Кежик-оол. Мен сенээ бир-ле чүве чугаалаар дээш келдим. Ону дыннатпас эргем база чок. Ону маажым дыннаар боордеп, сенээ идегеп тур мен.

Арыя (*улуг тынгаш*). Кежик-оол, сен хей-ле дүүреп тур сен. Сээн ол чугаалаар деп тураг чувенни дөгерезин билир мен.

Кежик-оол. Эки-дир.

Арыя (*далаш чок*). Ашаамның аажы-чанын ам кажангызындан-даа артык билир мен. Кудавыс соонда ол улам ырал чорупкан. «Волгаже» туралап эгелээн кижи. Амдажаан бөрүдаг шаар үнер дээн ышкаш. Баштайгы кадайларының бирээзи база кээп тураг апарган. Ону бодум хуумда чүүлдүгүүнүп, харын деткип тураг мен.

Кежик-оол. Чылдагааны?

Арыяя. Мен ам бертик-межел кижи-дир мен. Эр кижиге хадык-шыырак кадай херек. Ону бодун билир сен. Ой, Коляны кээргээр-дир мен, оруун боду тып алзын, аас-кежиктиг чурт-тазын.

Кежик-оол (*хөнөртсн*). Чок, Арый. Мен сенээ өске чүве дугайын чугаалаар бодаан мен.

Арыяя (*кайгай бергеш*). Чүнүн?

Кежик-оол. Коля багай эвес кижи. Ажылдан-даа шыдаар, чурттап-даа билир. Арай-ла чазып тур. Акша-мөңгүн сүрүп, арагачы эрги кадайынче дывыржып. Коля дээш демисежир херек. Кудай багы арлыр, кижи багы арлыбас деп, шаанды улус ынчаар чугаалажыр чораан. Ам өске үе-дир. Эртем, билиг, культура... Кудай-даа багы, кижи багы арлы бээр апарган. Кижини эдип алыр дээнде, кандыг-даа берге байдалда арга ыяап-ла тынты бээр. Сен база Коля дээш туржур ужурлуг сен.

Арыяя. Манаа чангыс аай харыы бээри берге. Боданып көөр апаар. Четтиридим, Кежик-оол Хеймерович. Чылыг, чымчак сөзүнер дээш. Угаанныг сүменер дээш.

Кежик-оол (*туруп келгеш, Арыяаныц холдарын үр-ле сүйбэл туруп-туруп*). Мен сени чырык хүннү көрүп чорзун дээш, биеэ хөвээр чарааш чорзун дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр мен, Арыяя Арбаевна. Силер чарааш чуртталгага чаяаттынган си-лер, ону ыяап-ла көөр силер.

Кежик-оол үнс бээр. Арыяя кезек када ыйт чок турар.

Арыяя (*бодамчалыг*). Кижи бүрүзу Кежик-оол дег чаагай сэткилдиг болза, амыдырал кандыг чарааш турар ирги? Кежик-оол угаанныг кижи. Ону анаа чугаалаарым кай...

Пауза.

Арыяя кезек боданып турда. Конгуртай эжикке көстүп кээр. Ону Арыяя соора таныыр.

Арыяя (*эжикчө углуг холун сунун алгаш, аза-онак кылаш-тазылаан*). Кежик-оол Хеймерович, мен силерге чарааш угаа-нындар дээш, эвилең сөстерицер дээш, шын сүменер дээш өөрүп четтиргенимни илередирин уттупкан болдум. Силер өске кижиниц хилинчээн болунарны кылдыр көрүп чоруур, арыг сэткилдиг кижи-дир силер. Четтиридим, Кежик-оол Хеймерович!

Конгуртай (*оожум чоокшуулап келгеш, хөнөртсн*). Мен сээн Кежик-оグルң эвес-тир мен! Өске кижи-дир мен. Конгуртай дээр. Конгуртай Олаевич!..

Арыяа (*сырбаш дээш*). Коля... Мен анаа... Сенээ чугаам бар... Мени дыннаап көр... Коля... Эргимим...

Конгуртай маңнаап үнс бээр. Арыяа эжикчэ углуг, ашааныц соонче сүйбээны бар чыткаш, сандайга илдиккеш, кам-хайыра чок, конгурт кылдыр кээл дүжер.

Дүүрэгийн музыка. Караңгытай бээр.

И И И Г И К Θ Ж Е Г Е

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Эмнелгэ брээли. Анатолий Иванович саазыннаар, илсекалтар түрүү, болжиттишген ораг. Толя дүүрээн хөвирлиг кирии кээр. Чечектер. Байырланчыг байдал.

Толя. Толя, Кежик-оол Хеймерович шагда-ла келди. Черле ындыг ийик чоп. Ам база сенээ ужуражыр кижи мен дээш турup берди. Қанчаар мен?

Анатолий Иванович. Арыяаныц байдалын айтырар дээш ынчап тур болгай аан.

Толя. Ол-дур ийин харын. Операция эки эртти деп чугааладым. Хүннүц кээр кижи-дир.

Анатолий Иванович. Операция соонда чеже-даа хүлээл алдым, ужураштым, чугаалаштым. Бөгүн түңнели билдинэ бээр деп чугаалап көр.

Толя. Өске чугаам база бар дээр кижи-дир.

Анатолий Иванович (*хандыр бодангаш*). Элдеп кижи... Арыяа сегил ораг, Коля чок-ла чок, а Кежик-оол бээр чүткүп-ле турагар. Сөөлгү уеде сестии турагар апардым. Ынчап тургаш, Арыяа биле Коляныц өг-бүлэзиниц аразынче кире бербес бе?

Толя (*кезек тургаш*). Черле чок деп бодаар мен, Толя. Коля будалып турага, Арыяага дуза кадып, ооң сагыш-сеткилин көдүрер дээш, ынчап турагар деп бодаар мен. Ында кара сеткил черле чок ышкаш.

Анатолий Иванович (*улуг тынгаш*). Чигзинчиг хөрек-тир. (*Tургаш, ыцай-бээр кылаштавышиан*.) Мыйндыг байдалда хэрээжениер кончуг арга-сумелиг улус болгай сiler. Сен чөрле чүү деп бодаан турагар сен, Толя?

Толя (*холдарын чада туткаш*). Өске үе, өске байдал келген-дир, Толя. Акселерация, цивилизация. Машина-техника. Чүү дээр ийик, эртем-техниктиг революцияныц үези. Коля ышкаш, салдынчак кижилер соора тенип тураглар-дир.

Анатолий Иванович. Мен черле билбес-тир мен.

Эмчилер Арыяның кадыы дээш демисежип турар, а ооң ашаа биеке дуза кадар байтыгай, дужамык халдадын турар. (*Бажын туттунгаси.*) Арыяны кээргээр-дир мен. (*Хенертен.*) Кинривит, Тоня.

Тоня үне бээр. Кежик-оол кирип кээр.

Кежик-оол (*даштыртан-на*). Анатолий Иванович! Анатолий Иванович! Мен силершиц-бийсэ эр чугаа кылыр дээш келдим.

Анатолий Иванович (*оомжуктурүп*). Далашпацар, Кежик-оол Хеймерович. (*Баштактанац.*) Эр-даа чугаа кылыр болзуңарза, хэрээжен-даа чугаа кылыр болзуңарза, сандайга бурууцар.

Кежик-оол (*далаштыг*). Былбес эвес силер, Анатолий Иванович. Дарган кижи болгай мен. Ажылым айы ындыг. Кезээде ынчаар чанчыгын калган. Даргалар-даа келгеш, дүрген сокта-ла дээр, торгалар-даа келгеш, дүрген үтте-ле дээр.

Анатолий Иванович. Бо таварылгада далашкан хөрек чок, Кежик-оол Хеймерович. Кижинин, эн ылангыя хэрээжен кижинин арыш-шырайы дээргэ, ыяш, даш, демир эвес. Оларны болза канчаар-даа үрэй чазапкаш, чуура шаапкаш, чынчыра хапкаш, эдэ кылып ап болур болгай. Кедерезе, үндүр октап-даа болур сен!

Кежик-оол (*оомжурган*). Чөн-тур, эмчи.

Анатолий Иванович. Хэрээжен кижинин арыш-шырайы бир дугаар чөрдө турар болдур ийин. Оларны арны чараш эвес болурунцу орнууга, хол-буду-даа, карак-кулаа-даа чок болза ажырбас. Нарын хөрек.

Кежик-оол. Ам-на билдим, Анатолий Иванович. Мээн дарган ажылым дээргэ хөй чувс-дир он. Шынап-ла ындыг мен, демирни үрэй сопканымда, хөрүүк-бile хайылдыр берипкеш, маска-бile эде-хере шаап алыр мен.

Анатолий Иванович. Мурнунда-ла чугаалаан болгай мен, Арыяның арнынга бодаарга, караанды айыл ындыг коргунчуг эвес. Кызылдан келген эмчилерниң дузазы-бile каракка операция кылган бис. Шарып каандан бээр каш хона берген. Чазар үези бөгүн келгэн.

Кежик-оол (*далаш-бile*). Мен ынчан борта туруп болур мен бе, Анатолий Иванович.

Анатолий Иванович. Эмнелгэ дээргэ, эмнелгэ болгай. Ол тускай корум-чурумнуг. Өске кижи туруп болбас. Оон кадындан силер Арыяа Арбаевнага кым-даа эвес-тир силер. Төрели-даа, ашаа-даа. Олар-даа келзэ, ынчан манаа турар эргези чок.

Кежик-оол. Мен совет эмчилерге, ылангыя силерге бүзүррээр мен, Анатолий Иванович. Арыяның караа анаа болур. Мен черле орта туруп көрейн.

Анатолий Иванович. Чугааладым ышкаждыл, Кежик-оол Хеймерович. Өске кижи-дир силер.

Кежик-оол. Ынчан мен орта турар болзумза, Арыяга өөрүнчүг болур. Мээн сөзүмнү дыннаар кижи.

Анатолий Иванович. Бойдустун чаяап кааны ындыг чүве ыйнаан. Кандыг-даа кижиниң күзенчиг сүлдези турар. Эр кижиге хөрөжек кижи, хөрөжек кижиге — эр.

Кежик-оол (*амырап*). Ол, ол, эмчи.

Анатолий Иванович. Ынчалза-даа силерге чөпшээ. реп шыдавас бис. Ашаа болза өске хөрек-тир.

Кежик-оол (*хорадап*). Оон хөрээ чул? Дожаан буга дөг эр ышкаждыл?

Анатолий Иванович. Коляны эки кижи дөп, Тоняга чугаалаан болдуңар чоп, Кежик-оол Хеймерович?

Кежик-оол. Конгуртайны чүү дээр, мунмаан айды чок, эдертпээн ыды чок болган эр-дир. Оон қылбаан ажылын кым санап чедер: кадарчы, чылгычы, тракторист, одакчы, таңныыл, слесарь, мастер, чолаачы... Күрүне машиназы-бile хойлар оорлап чүдүрүп тургаш, үш чылды база үзе басты. Оон келгеш, учетчиктеп, санакчылап чоруп турары ол-дур. Ам оон база үнүп алган диштилер, та чүнү кылыр дээни ол?

Анатолий Иванович. Ховар талант-дыр. Кижи болганы ынча хөй профессияны шингээдип ап шыдавас. Мени көрүндерден, чүгле эмчи. Машина садып алгаш, ону бэзин орта муунул чадап кагдым. Гаражче кирerde, болганчок-ла үстүрүп алыр кижи-дир мен.

Кежик-оол. Мен силерден дора мен, хөрүк-дөжүден өске билир чувем чок.

Анатолий Иванович. Хайыраан эртемнерни, хөй чергэ өлүп чорууллар-дыр. Чүгле трактор, машина башкаары, дарганаары, эмчи болуру эвес, малчынаары база эртем-дир. Менээ кодан хой хүлээдип бээр болза, чанғыс-даа хондура албас мен.

Кежик-оол (*улам ханылап*). Эр чугаа. Ынчангаш силерже чүткүп кирип келдим.

Анатолий Иванович. Кандыг эр чугаа кылыр бис, Кежик-оол Хеймерович?

Кежик-оол (*дсрт-ла*). Арыяны-даа эмнээр, Коляны-даа эмнээр.

Анатолий Иванович. Арыяны эмнеп турар-дыр бис. А Николай Опаевичиге кандыг эм-дом хөрек книжил?

Кежик-оол. Менээ аарыг-аржык кадайын хүннен турар кижи-дир. Ол дээрge окта болбаан херек-тири. Мен дээрge Арыяны чааскаанзыратпас дээш, ундаратпас дээш кызын турар кижи-дир мен. Оон башка хары кижи-дир мен. Арыяа мээн чүм апаргани? Угбам бе? Дуцмам бе? Кат-илем бе дээримгэ, менден бичий ургудур.

Анатолий Иванович. Шын-дыр, Кежик-оол Хеймерович. Коляны база эмнээри чүүлдүг-дүр.

Кежик-оол. Ол, ол, эмчи. Мен-даа киржир мен. Өске хэйниити черлери-даа. Конгуртайны кижизитсин. Силер сөс-биледаа, чугаа-биле-даа эмненцер. Херек болза, тевене дег, чоон шприцтен киир берилтицер. Өг-булезин тутсун, аныяк-чалыы кадайы Арыяаны хилинчектевезин. Чылгычы-даа кижи ындыг хэй айт болуп мунмас боор чүве, Арыяа оон каш дугаар кадайы дээрзин уттуул алган мен. Эзе-херек чок черге дой кылыр, туткуштаныр, саарлыр, аай-дедир куда кылыр чоруун соксатсын. Чежемейни-даа багай болза, кижини кижи деп деткиир болза, кижиниц бир-ле эки шынары турар. Оон туттунаар, оон эгелээр херек. Ажылдан.

Анатолий Иванович. Шын-дыр, Кежик-оол Хеймерович. Силер чүгле демир-дестиц уран дарганы эвес, кижилерниц сагыш-сеткилиниц база уран дарганы кижи-дир силер. Езуулугла эр чугаа болду. Беш салаац экkel! (Хол тутчуулар.) Арыяаны-даа, Коляны-даа катай эмнээр бис. (Оожум.) Ам силер үне беринцер, Кежик-оол Хеймерович. Операция соонда маана Арыяа Арбаевнаныц караан чазып көөр улус-тур бис. Манаар, түннелин чугаалаар бис.

Кежик-оол. Үндиг-дыр, эмчи. Түннел чугаа чок эки болур. Сеткилимден эндевейн тур мен.

Анатолий Иванович. Кандыг-даа операция берге. Эң ылангыя каракка. Мен база эки болур боор деп идегеп тур мен.

Кежик-оол үне бээр. Элээн болганды арнын шарып каан Арыяа Арбаевнаны Тоня кончуг камныг чедип кирил кээр. Аарыг кижиниц караан ажыдарда, баштай карангы чырыкка, оон имир, бүлүртүн, эки чырыкка дээш чоорту кылыр.

Анатолий Иванович (хөглүг). Мен бир-ле чогаалчыныц шулүүн номчаан мен. Ам-даа сагыжымда чыдып калгандыр ийин, Арыяа Арбаевна (аяар номчур).

Бодум бэзин ийи-даа катай
Ээдууларга кеэстирген мен.
Холунариныц хоюг, чылыны
Хойлан алган чоруур-дүр мен.

Чүгле силер көзөр болза,
Чүрээмни-даа чөпшээрээр мен.
Нарындавас, кортпас-даа мен,
Наркоз чокка чыдын бээр мен.

Арыяа (*чазык*). Билир мен, эмчи. Ол шүлүктүү концертке база номчуп турган мен.

Тоня. Ферма ажылдакчылары бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезинге белеткенин турлар. Бир ырдан амдыгааштан белет-кеп тур, Арый.

Арыяа (*чигэзинип*). Ындыг дүрген экирий бээр мен бе? Мындыг кижи чоң мурнуунга канчап көстүр кижи мен?

Анатолий Иванович (*бүзүрелдиг*). Ам-даа шүлүктээр сен, ам-даа ырлаар сен, Арыяа Арбаевна.

Арыяа. Ол чүгле силерден, эмчилерден, хамааржыр, Анатолий Иванович.

Анатолий Иванович (*чугааны өскертип*). Ам олуруп алындар, Арыяа Арбаевна. Бистер улуг улус-тур бис, ажы-бile чугаалажыл. Операцияны силер төлөлтиг шыдажып эрттицер, Арыяа Арбаевна. Ол дээш силерге өөрүп чөттиргенивисти эмчилер шуптувус илередип тур бис. Аарыг кижинин бодунуң экириринче күзел-соруу, чөншүл-төлентии эмчилерге база улуг дуза болур ийин. Кезил эмиээр операция дээргэе кончуг нарын херек. Түннели кандыг-даа бооп болур. Чамдыкта болдуумайндаа баар, чамдыкта катап көзөр ужурга-даа таваржыр. Ынчангаш, силем кандыг-даа түннелгэ белен болур ужурлуг силем, Арыяа Арбаевна. Эн-не кол чүве — бодун боду туттунуп билири, быжыг туруш, база катап быжыг туруш.

Арыяа. Мен совет медицинага бүзүрээр мен, Анатолий Иванович. Силем көзөр, Тоняга. Мен белен мен, эмчи.

Анатолий Иванович. Тоня, чырыкче.

Өтөэл ишти баштай караңгылай бээр. Ооң соонда караңгы чырык. Арыяа-ның чүгле караан Анатолий Иванович аяар ажыдыштар.

Арыяа (*дораан, туттунуп шыдавайн, өөрүшикү-бile*). Мен көрүп тур мен. Анатолий Иванович! Антонина Николаевна! Ханалар! Стол-сандай! Соңгалар!

Анатолий Иванович (*өөрүшикүлүг*). Кончуг эки-дир, Арыяа Арбаевна. Ам-даа эки көр. (*Элээн болгандা.*) Тоня, чырыкты немевит.

Элээн чырый бээр.

Арыяа (*улам өөрүп*). Соңгада чечектер. Көк. Кызыл. Чаржакын!

Анатолий Иванович (*база бир элээн болгаш*). Тоня, шуут чырыдывыт.

Арыя а (*халыкышаан келгеш, Анатолий Иванович биле Тоняны куспактасылааш*). Четтирдим, Анатолий Иванович! Четтирдим, Тоня! Силер менээ чырык хүнни эгидип бердиндер! Алдын херелдеринц чаражын! (*Соңгаже көргөш*.) Алдын хүн! Көк дээр! Көрүнчүкке барайн бе, Анатолий Иванович?

Анатолий Иванович (*сезик чок*). Барынар, Арыя Арбаевна.

Арыя ханаада көрүнчүк баарынга чеде бергеш, кезек када бодун көрдүүп турар. Оон арнын дуглай азып каан ак марляны өрү көдүрүпкеш, кысынчыг салтырынтар: «Өршиэ дадай!» Оон тендирии чоруй, шалаже барып ужуп бар чыдырда, Анатолий Иванович биле Тоня халчыл келгеш сегирин алышнар.

Даштыгаа турган ак халаттыг Кежик-оол база маңап кирип кээр.

Кежик-оол (*шыдаштайн алгырар*). Чүү болду?

Анатолий Иванович (*туттунуп*). Чүү-даа болбаан. Ажырбас, Арыя Арбаевна. Қараанар көрүп турар апарган, улуг тишелгэ-дир.

Арыя. Карак менээ херек чок! Арным кайыл, доктор?

Анатолий Иванович. Арнынар база чарааш апаар, Арыя Арбаевна. Қандыг-даа ногаа чогуур үезинде быжар.

Тоня. Оожурга, Арый. Ам бодуң көрүп, кыланштай турар апардың ышкаждыл. Паладыңга бараал. Чугаалажыл.

Арыяны Тоня челип алгаш үнс бээр.

Кежик-оол. Ам канчаар бис, эмчи?

Анатолий Иванович (*бодун кончуп*). Кончуг мөлөгейни мени. Арыяага арның ашпа деп чугаалаан каар ужурулуг турган мени. Ой, чуну үүлгедип алганым ол. (*Бажын дүй туттунуптар*.)

Кежик-оол (*дүсүреп*). Оон ынай арга чок бе, Анатолий Иванович?

Анатолий Иванович. Бар, бар.

Кежик-оол. Қандыг?

Анатолий Иванович. Москва. Арбат. Институт красоты. Пластиктиг операция. Трансплантация!

Кежик-оол. Арным кежин Арыяага дөгерезин бээр мени, эмчи. Эр кижи, мен хамаан ийик мен бе.

Анатолий Иванович. Арыяага кежин бээр кижилер эмгекжок. Чугле трансплантация! Москва!

Соруктуг музыка.

ИИИГИ КӨРГҮЗҮГ

Шининц эгезинде өрээл. Ээн. Қым-даа чок. Чоокта анаа кижи чурттавааны илден. Сонгалар доозуннуг.

Арыяа биле Тоня чемоданиарлыг кирил кээрлер. Узун оруктан келгеннер Арыяаның арын-шырайы эгезинде дег чарааш.

Тоня. Ол-дур ам, Арый. Москвадан телеграмма чорудуптар дээривиске, сен ынавадың. Бисти кым-даа уткуп албады. Толя-даа, Коля-даа.

Арыяа. Каац дээрден чаңык деп чүве ол-дур, Тоня. Сен ол Коля деп атты моон сонгаар уттуу каап көр. Ол мени дөмөйле уткуп келбес. Бызаакайларым чүнү билир дээр силер, меле гей чүвелер, бижик билирлер эвес.

Тоня (*магадан*). Ындыг угаанныг сен ийин, Арый. Мен-ке оларыңын уттуу алган чораан мен. Ынча хөй операциялар эртин тургаш, бызааларың сактып чордуң бе?

Арыяа. Бызааларым дугайын база. (*Кезек тургаш, карааның чажын чоткаши*.) Өске бир кижи дугайын база.

Тоня. Менээ чүге чугаалавадың? Қымыл ол?

Арыяа. Қандыг-даа ногаа чогуур өйүнде быжар деп, Ана толий Иванович менээ чугаалаан чүве.

Тоня. Ол чүү дээри ол, Арый.

Арыяа (*бажын хенертен Тоняның хойнунга салыпкаши*). Өйү келген, Тоня. Менден мелегей амытан чок. Та кончуу, та бакта, оон ёскээр шыдавас мен...

Тоня (*эжинин бажын сүйбааш*). Чугаала, Арый. Үглап алхарын, сен кончуг берге шылгалданы эрткен сен. Шагжаң хөрөэн ажызын.

Арыяа (*улам ишкирнип*). Амыдыралдың езуулуг шылгах дазын ам-даа эртпээн мен, Тоня. Ону ылап тудар мен. Шыдаар даа мен.

Тоня. Менден чажырба, Арый. Ам база дузалаптарым ча давас.

Арыяа (*ыгглавышаан*). Мээн сагыш-сеткилүүнүү, мээн чүрээмни чүгле чаңгыс кижи ээлэй берген, чүгле чаңгыс кижи тудуп чоруур. Мен чүгле ол кижиңиң күзелүү бодааш, оон чугаазын дыннааш эмнедип чордум. Ол кижи мени айыылдан уштуул алган. Ам чүгле ол кижиңе бердинген мен. Ол кижиңи дүн-хүн чок, шак-минута санында сактып чор мен. Оон ёскээр баар орук менде чок. Мээн салым-хуум, мээн изиг чүрээм чүгле оон холунда... (*Элээн болгаш*.) Кежик-оол... Кежик-оол-дур ийин, эжим...

Тоня (*база караан чодуп*). Сени-даа сээденини. Салымывыстыр ийин, Арый, хөрээжженер бооп төрүттүнгөн. Ам экиркн

алган-дыр сен. Бодуң бил, Арый. Борта сенээ Толя-даа, мен-даа дузалап шыдавас бис. Чүрээн билзин...

Хенертен эжик ажыттынган соонда чечектер тудуп алган Анатолий Иванович бо буу-хаа маңнап кирип кээр. Шалкан айт дег эгиштеп турар.

Анатолий Иванович (*кирил ора-ла*). Кончуг дургуннарны! Келир хүнүцерни чуге дыннатпадынар? (*Кадайын ошкай каапкааш*.) Че, Арыяя Арбаевна! Менче көрүп көрем! Эскус-оолдуң алдын дангыназы-ла! Ол-ла болгай. Билген-даа мен. (*Чечектерин тудускааш*.) Каң-кадык болганың дээш байыр чедирлип тур мен, Арыяя! Моон сонгаар кичээнип чор, камнанып чор. Кижинин кадындан эрткен чуве чок. Машина-техника дег, амдызында артык кезектер база чок. Кадык-ла чоруур болзунца ажыл-даа, аас-кежии-даа сээн оруунда. Институт красоты! Хөөрөл көрем, Арый, сени канчап ынчаар бүдүр номнантылар?

Тоня (*ашаанче көргеш*). Соонда, соонда, Толя. Экирип алганда, мында чүү боор, ай-айы-бile, чыл-чылы-бile тоолдажын тургай бис. Арыяя эмнелгеден чаа үнген кижи-дир, узун орукка могоапкан боор. Дыштанзын. Ам Коля база дыннап каан, буду чөргө дегбейн маңнап олур боор. Бис чанаалы, Толя.

Арыяя (*кылыктанып*). Коля деп атты адава дидим чоп, Тоня?

Анатолий Иванович (*далаш-бile*). Шын-дыр, шын-дыр, Тоня. Мени-даа. Ону чедир бодавас. Ыт чипкен угаан-дыр вийин.

Анатолий Иванович кадайының чемоданын далаш-бile сегирин алгааш үнер деп баар. Арыяя ацаа боодал чечек сунар.

Арыяя. Мону силерге, Анатолий Иванович! Мерген угаанынар дээш, ачылыг сүмөцөр дээш, шевер холунар дээш. Чонга ынчаар-ла бараан болуп көрүнөр. Суурууска силер ышкаш эмчилиг боорга, кандыг-даа аарыг-аржык, озал-ондак коргунчуг эвес-тир. Четтиридим, Анатолий Иванович! Силерни бүгү назынымда кады төрээн акым дег хүндүлөп чоруур мен. (*Тоняны база куспактааш*.) Силерге база амыраан сеткилимни чүрээмниң ханызындан база катап илередип тур мен, Антонина Николаевна! Күжүр Тоня, мени аас-кежиктиг амыдыралга, алдын хүннүң херелдерингэ эккеп кагдын. Мээн-бile чеже-чеже уйгу чок дүннерни, узун оруктарны эртпедин дээр! Кады чурттаар, кады ажылдаа бис. Четтиридим, эжим.

Анатолий Иванович биле Тоня үнүп чоруй баарлар. Арыяя бажыцынга чааскаан арткаш ыцай-бээр кылаштап, бажыцының иштни көрүп, стол-саналайларга, аяк-шынактарда доозунну ўргулээр. Оон кезек боданып тургаш, сонгагда доозунга «Кежик-сол» деп атты улгаттыр, көскү кылдыр салаазы-

бите бижип каар. Ол өйде эжик халырт дээн соонда Конгуртай мацнац кирип кээр. Арыяа сырбаш кылынгааш, соңгада атты ооргазы-бите дуй түрүттар.

Конгуртай (*оожум болгаш камныг*). Арый... Арыяа... Чедип келдиң бе? Чүге дыңнатпадын? (*Сести аарак чоокшуулап олурап.*)

Арыяа (*хенертең, дошкун*). Менче чоокшулаваңа!

Конгуртай (*тура дүшкен*). Ынча дивейн көр, Арый. Мен ам ажылдай бердим. Трактористеп. Ховуда чер чарып тур мен. Бүдүн бригада. Чеди хонукта бажыңга кээр чай чок болдум. Совхоз шөлдеринде ажыл изиг түлүк.

Арыяа (*каржы*). Магалыг-ла тракторист тыпты бергендер. Хүн кайынын үнүп кээр ирги? Барының чүктен эвес ыйнаан. Хем дедир ага бээр ийне. (*Шыңғыы.*) Бо бажыңны хостап берип көрүнчөр.

Конгуртай (*шын сеткилин илередип*). Мен ам өске Қоля мен, Арый. (*Соңга шилинде атты номчуп кааш сырбаш кылынган.*) Кежик-оол... Бодум шорум-дур ийин, Арыяа Арбаевна. Аксым кежиин кузуп алган-дыр мен. (*Үнү сирилеп.*) Силерге шалтых болбас мен. Эки чурттаңар. Аас-кежиктиг болуңар.

Конгуртай карааның чажын чодупкаш, дүргени кончуг мацнац чоруй баар.

Арыяа (*ооң соонче алгырап*). Озал-ондакка таваржы бээrimge, мени канчаар бастып турдун? Мен база кижи мен! Акындуңмалыг, арат-чоннуг, ада-иелиг, арын-нүүрлүг...

Арыяа столга олура дүшкеш, холдары-бите арнын дуй тудуп алгаш ыйт чок олар. Кезек болганды холдарында чечектөр туткан Кежик-оол кирип кээр. Арыяа ынаар көрүнмес-даа олурап, Конгуртай катап кирип келген дөн болдаар.

Арыяа (*шириин*). Девин-не бээр кирбенцер дидим. Моон үнүп берип көрүнчөр. Кижизиг езу-бите дилеп тур мен.

Кежик-оол (*аяар чоокшуувышаан*). Арыяа Арбаевна...

Арыяа (*сырбаш кылынгааш, холдарын салыпкан*). Кежик-оол...

Арыяа өөрүшкү-маннайлыг тура халааш, хүлүмзүрүүн төгө-чая, Кежик-оолчө уткуштур маннапкан. Арыяа чоокшуулап кээргэ, Кежик-оол боодал чечээн мурнуунга тудуптар.

Кежик-оол (*чечээн сунгаш*). Силерниң каң-кадык, чараш-чаагай ээп келгениң дээш, Арыяа Арбаевна.

Арыяа (*чечекти алгаш, өөрүшкүнүң ызызы-бите*). Кежик, чүгле сээн сөзүң дыңнааш эмнедип алдым. Чүгле сени дээш. Кандыг-даа берге үелерде чүгле сээн чагының сактып чордум,

Угаанымда сээн-бile кезээде сүмележип чордум. Сээн адынны катал-катал чассыдып чордум, сени дүн-хүн чокка сактып чордум. Мени чүгле сен кижи кылып кагдың, эргимим, эрезим, эзири-кужум. Сен мээн алдын хүнүм, амы-тыным сен...

Кежик-оол (*соңгаже көргеш*). Ол бижип каан атты балап каалтар силер. Хомудавас мен, Арыя Арбаевна. Силерниң әкирий бергеницер, чараш-чаагай апарганыңар, ынак ажылынарже ээп келгеницер — менээ эң дээди шаңнал ол.

Арыя (*ээдереп*). Мээн амыдыралымга чүү болганы ол ынчаш?

Кежик-оол. Чүү-даа болбаан, Арыя Арбаевна. Энир өрт уезинде чуртталгаңарда бичии дунзаа хоорлу берген-дир. Дарган кижи-дир мен, демир-дес турган болза, қаңтай шаап бээр ийик мен. Ам силерге эмчи-даа, дарган-даа херек чок. Аранарда ол бичии чырганы боттарыңар эдип алыңар. Аас-кежиницерниң дарганинары боттарыңар-дыр силер. Менди-чаагай...

Кежик-оол шинтирилиг кылаштап үне бээр. Арыя ийи холун сунгаш, оон соончес машиналтар.

Арыя (*байғы үнү-бile*). Кежик-оол!.. Кежик... Чалыны назынам, өөрүшкүм, чуртталгам... (*Tura дүшкеш*.) Дунзаа...

Арыя эжиктен тендицнедир дедир кылаштап келгеш, столга олурупкаш ыглай бээр. Холунда чечектери шала кырынче барып дүшкүлээр.

Өөрүшкүнүн музыказы дыңналып кээр.

Төнгөн.

*Kara-ool
Maspyk-ooł*

ЧҮРЕКТЕ ХАЯАЛАНГАН ЧЫРЫК

Тоожудан эгелер

ЭГЕ СӨС

Май тоста мээн үреп болбас чаңчылым бар. Чүл дээрge, дахьидан ээп келбээн акымның сөөлгү чагаазын номчуур. Өн-дүр улуг тиилелгеде, дамды дег-даа бол, акымның үлүг-хуузу баяз бар, ол хүн оон чагаазын номчууру — акымның дугайында эң дээрэе сактыышкын дээн сеткил-бile ындыг кижи-дир мен

ийин. Ук чаңчылдың төрүттүнгени анаа-ла таварылга эвес чүвө. Ол дугайын кысказы-бile төөгүптейн.

Орай күзүн ачамдан сөс келген. «Улуг дыка сооваанда меңээ кээп ужурашсыңза эки боор, оглум»— деп.

Башкыларымдан шөлээ айтырып алгаш, дараазында хүн даң баштап базып чаныпкан мен. Хүнзедир кылаштааш, алга ашкан хүн-бile деңге келген мен. Эрткен ийи ай дургузунда ачамнын ушчок баксырай бергенин дораан эскерип кагдым. Ийе, оон аарының демдектери чазын-на илереттинил эгелээн. Чайын ол эмчилеп-ле пат болган чүвө. Бир-тээ эмнеттинмес аарыг болганды, эм-дом-даа анаа дуза болбааны ол-дур ийин.

Ол кежээ ачам амыдырал-чуртталга, ат-алдар, угаан-сарыл дугайында хәйнү-ле чугаалаан. Чонунга бараан болуру — чолдуң экизи, каас-тодуг чуртталга — карак кызыл ажылда, ады өлтөнинден боду өлгени дээрэ — ашактың угаадының кол утказы ындыг болган. Адак сөөлүнде ол:

— Эртем-билигже сундулуун шору кижи-дир сен, оглум. Мээн бо саазыннарымны сен-не камгалап кадагалап шыдаар боор сен — дээш, аптарадан улуг алгы хап ужулгаш, ону андара-дүнлере тудуп чоруй, дедир сун кагды. Ийе, ол ханты чежедаа көрген мен. Номчуп билбес болгаш ындыг чүвө ийикне, ачам холга туткан-на саазынын олче сун каар чаңчылдыг кижи.

Даартазында школаже дедир чоруп турумда, ачам менин аал ходанындан үндүр үдээш, бажымны арган, хылыргай холдары биле сүйбавышаан чугаалай-дыр: «Че, оглум, эки өөрөн. Моон сонгаар көрүшпес-даа чадавас бис». Оон кезек харлыгып чоруй, шагжок эргилгеш, аалче дедир кылаштапкан. Мээн карактарым чажы изиш дээн. Ачамны дөн артынчे ажытталгыже чедир хайгаарал тургаш, Сыгыртыг ховузун куду шала далаш базыпкан мен.

Школага келгеш, өөредилгемче база катап шымны берген мен. Черле ындыг — чымыштыг иштен үе эрткени билдиртпес. Канчангаш-ла сактырымга, ийиги улдуң доостур чыгай берген болду. Бир-ле хүн сөөлгү кичээлгэ: «Ам каш-ла хонгаш кышы дыштанылга эгелээр болгай. Ачам-бile катап база ужуражып көржүр аас-кежиктиг болган-дыр мен»— деп боданып олурумда, конга эдинкен. Чапсарлап үнүп кээрим билек, директор башкы мээн шенээмден ээлдээ сүргей четкеш, бодунун өрээлинчे углапкан. Анаа баргаш: «Ачаның байдалы хөлчок берге деп медээ алдым. Дүрген чаныптарын кызыдып көр, шүвө»— деп ындыг.

Ол хүн чоруур чүвө дилеп хоорайга ыңай-бээр маңнап пат болган мен. Ынчалза-даа мээн оруумга аайлажыр чүү-даа тывыйлаан. «Ийи бутка ынанганы дээрэ-дир»— деп түнцел кылаш, даарта эртен даң баштадыр Турандан базып үнүпкен мен.

Аалга кээп турумда, үе-шак оранчок орайтай берген. Кайнаардаа көөргө хөмүр кара, чүгле сонгалар өттүр дөн чырыы имирертирил кызар. Бажыңче кирер мурнуунда, эжик даштынга кулак салып дыңагыладым-даа. Шип-ле шимээн. Чылбыртып кире бээримгэ, бажында авам чааскаан ор. «Келдин бе, оглум, келдийн бе, даадым»— деп белинневишаан, авам менде-ле келди он. Оон мээн бажым, чаагым чыттап чоруй, кыпсынчыг кылдыр ыглап-ла бадырды. «Бурундаа хүн-не сөс чоруткан улус бис. Манап чадааш, бөгүн ажаап кагдывыс шей»— дээн сөстер ысыны кадында дыңналы-дыр. «Ажырбас, авай, ажырбас. Шаамна ол болду, ам канчаар»— деп авамны оожуктуур турзумздаа, карактарым чажы чайгаар-ла систып үнүп келген. Кезек болганда, авам ызын хенертең үзүүкеш:

— Ойт, оглум, ындыг аргажок-ла болгай мен — дээш, паш-савазында барды он. А мен тон-бөргүм ужуулгаш, изиг-демирже чоокшулай олуурлукан мен.

Даартазында авам мени эдертип алгаш, ачамның хөөрунчे чорупкан. Чевегге чоокшулап оргаш, оваа саргыл довуракты эскерилил каан мен. Ундаралдың уржуу-ла боор, боостаамга бир-ле борбак чүве доора чыдыркан. Хөөргө келгеш, туттуунуп чадаа қааш, оваа довурак кырынчे баартактандыр барып ушкаш, ыглап-ла бадырган мен. Борбак дон довурак чаагымны ажын-нады хаараа бээргэ, ам харын он кирил, хөөр кырындан турул келген мен. «Болзун, оглум, ам сокса че»— деп, авам мена сожургаткан тур. Авамны дыңнааш, кезек ишикирнил чоруй, соксай берген мен. Долгандыр шып-ла шыпшың. Сагышка анчыг ол ыржымны авам үрепкен.

— Че, чанаал, оглум — дээш, боошкунда ораап алган таразын ачамның хөөрунүң кырынчे тап-билээ чашкааш, аал уунчे базылкан. Мен хөөргө кезек када сарыннаап тургаш, авамның соондан маңнапкан мен.

Чанып келгеш, бир-ле дугаарында, ачамның «архивин» аптардан ужуулгаш, бодумнуу-бile эң-не ынаныштыг чөрге шыгжал каан мен. Оон эгелээш, үе-үеде, сагыш-сеткил ундарал тазэ-рылгаларда, ачамның саазыннарын сайгарып номчуур чанчыл-дыг апарган мен. Оларны бир-ле эмгэ-сескелеп олуурмуда, эрги чагаа хавы мээн кичээнгэйим хаараа тудупкан. Ол дайынга өлгөн акымның сөөлгү чагаазы болган. Ынчан — май тоста — ук чагааны эң баштай номчааш, ол хөвээр ону чылда чүгле чанчыл — тиилелге хүнүнде номчуур чанчыл доктаадып алган мен.

Бо удаада, бүгү совет улус база депшилгелиг кижи төрөтгөтөнчилигийн дөртөн чыл оюн байырлап турар хүн, ажынчын чагаазын (та каш удаа чүве) база катап номчааш, чаш болгаш элээди чораан чылдарым тода сактып келген мен.

САЙЛЫГ-КАРА

Мен билип кээримгэ-ле, ада-илем Хадындан кудулдур Сайлыг-Кара. Деп черде чурттап олуар улус чораан. Сайлыг-Карата ынчан хуу ажыл-агыйлыг араттарның алды дугаар арбанга хувааттынган он шаа өргөзи турган. Тус черни турлаг кылдыр шилип алганы таварылга эвес. Сайлыг-Караның мурнуу талазында терең оъттуг ховулар шөйлүп чоруткаш, Сыгыртыг, Аргалыктыг дээр бедик дагларда барып ускулээн. Ол делгем хөзүлар бода-даа, шээр-даа малга үе-дуитен бээр таарымчалыг одар-белчир бооп келген. Чылдың чылыг үелеринде, эц ылангыя күзүн, аңаа араттарның хөй баш малы ак ааржы апа; ган оъттаа чоруур. Сыгыртыг, Аргалыктыг даглары чүгле аң-мем биле эвес, а харын арга-ыяш-бile онза байлак. Чоок-кавының араттары оон чадагай кажаа кылдыр чинге шеттерден эгелээш, бажың тудар узун, суук чудуктарга чедир кезип алыр. Кескен ыяштың будуу, ужу, дөзү база-ла черге калбас. Олары тоокттай доорааш, чайны чайладыр кургаткаш, кыжын одап түрдэ, кывары хаг-ла. Доораан ыяш четпейн барганда, эц шызырак альттарны шанактааш аргадан ыяштаар. Дазылынга тура кургай берген дыттарны ужургаш, будуктарын кылайтыр аштын, шанак кырында доорага сыйым-бile так чышишыр баглааш, альттарның дының салыптарга, час доорбаштар кудургай кudu чүнде коолаар чүвс-ле болгай. Демнекий алгаш, кыштың чыккылтама соогууда куспак чыгыы чоон доорбаштай токпарлар одура кириэллээри — хөглүг-даа, солун-даа ажыл чүвс.

Сыгыртыг, Аргалыктыг дагларының хүннээрек чарын эртс-ле карара бээр. Ынаар хову кежилдир орук далбыйлааш, караандыларга үш айдан эгелеп хой кадаар. Сиген-ширбаш четпейн барганда, ол одарлар араттарның ажыл-агыйынга улуг деткимче бооп турган. Сайлыг-Караның сонгу чүгүнде тодаргай ады чок, чамдык кижилер Малгаштыг-Хем, өскелери Шалбаалыг-Хем дижир чинге хемчигеш бар. Шалбаалыг-Хемниң сатыжы кара. Уну чинге-даа бол, бодунуң элбек суу-бile от-бо талазында чоок-кавыны тулаа кылдыр хуулдурупкан. Кежиг билбес кижинин ынаар углаан-даа херээ чок. Ол чиндиргей шалбаага та чеже кижи альт-хөлүн дүжүрген чүве! Малгашка дүшкен мал оон боду чүткүп үнер дээр ужур чок, аңаа дүрген дуза чедирбес болза, шалбаа ону бүдүнгэ-ле соруп кирие бээр. Каржы ассырдан коргуп дескеш, аңаа дүжүп өлген ассырантын чүгле борбак бажы көстүп чытканын көрген мен.

Малгаштыг-Хемни кеже бээргэ, Калбак-Шынаа дээр кетек кезек алаактарлыг, оларның аразында сиген кезер шөлдөрлиг делгем шынаа эгелээр. Ол шайылзе-шайылзе, Өөк хемде барып усken. Өөк бодунуң бажын Туннуг тайгалардан алгаш, Өөхтүн-

карак четпес шынаазын барык дал ортузундан чара чүткүп ба-
дыл чыдар. Ооң агымы оожум болгаш ээргииштельчек.

Араттарының амыдырылышында Калбак-Шынааның ажырыдендик улуг. Ол бүгүн таладан боду бүткен «херим»-бile кажаалаттынган чүве төлээде, чайын ынаар чаңгыс-даа баш мал кирбес. Аңаа сиғен курлак чедир үнер. Өгөрнүү дег черни кезерге, дү-
жүдү бир улуг хөнәэн болур. Алдыгы арбандан сиғен кезин белеткөвөс өг-бүле шуут чок турган. Эң-не шүшпөң дээн кижи ыяап-ла алды бут кырында сараатты тургузуп алыр. Өргөлөр-
ниң хөй нуруузу момбуштуң (помощь деп орус сөстү тыважын-
дын алган хире) дузазы-бile ийн-үш улуг сараат сиғенин чөрө
белеткээр турганиар. Момбуш дээргэ араттарының эки туралы-
демнежин алгаш, бот-боттарынга дузалажып ажылдаары-дүр.
Ооң кончуг хөглүг, үре-түннелдиг эртип турганы сагыжым-
ам-даа хөвээр артын калгай.

Калбак-Шынааның барык дал ортузунда Көк-Чыраа дээ-
алаак бар. Чайын, кат-чимис быжа берген уеде, Көк-Чыраажа-
кире бээргэ, кызыл-кат, хөөрөм чок, ыяшта азып каан ээт дег
тургулаар. Чокиак кара инек-караанга холун-бile чүглө дээни-
теринге-ле, алыш чык дола бээр. Көк-Чырааның ээлгир, сүү х-
хаагындан элиски кылып алырга, ооң үнүүн өткүт чидиин чүү
дээр! Яизы-бүрү күшкүштариның чүзүн-баазын ырын дыңцаарга,
алаак иштинде кандыг-ла бир хөгжүм ойнап турар ышкан
сагындырар. А кыжын Көк-Чыраага элик, кодан дээн аңнэр
эмгэ-хаялжок боор.

Сайлыг-Караның сонгуу-чөөн талазында ийи бичсек жэл-
бар. Чайын аңаа чүзүн-баазын күштар эндөрик боор. Устүү
хөлгө ийи эжеш дөрт куу-даа бар чүве. Куулар дээргэ онзагай-
ла чараш күштар. Боттары хар дег ак, хаайлары хүн-эдерер
дег кызыл-сарыг, карактары хөмүр дег кара. Хөлгө эштип чорда,
чоргаарын чүү дээр, ана чылар-чылбас чүве. Айтрыг демдээ
дег ыргак моюннарын бурунгаар дортталдыр сунгаш, ак-сарыг
буттарын сонгаар хере тепкеш, чингэ сүүр уштарлыг узун чал-
гыннарын таваар чайбышаан ужуп чорда, кууларның чаражын,
сүрлүүн кижи кайгап ханмас. Күштарның база бир онзагайы —
олар черге-даа, агаарга-даа ыяап-ла эжеш чоруурлар. Бот-бот-
тарынга каржыланыр деп чүве кууларда шуут чок, кончуг-ла
эп-найыралдыг амытаниар. «Назынында чүглө чаңгыс катал
эштөжир, бот-боттарынга чүлдү-чүрээндөн шынчы, бердинген,
бирээзи өлүрге, ескези база дириг артпас, кезек када мунгарал-
муңчулуп чоруй дээрже өрүлөп-өрүлөп алгаш, ийи чалгынын
так кыскаш, чарлыышкының ырын ырлавышаан, чорге чуура
дүжүп өлүр дээш, октаан дашкылаштыр куду алзы кылыйтып
бадынтар. Өлүмү безин магаданчыг күш» — деп куу дугайында
тоолчургу чугаага кижи бүзүревес аргажок. Сайлыг-Караның

хөлдеринден Кулузуннуг деп адаар хем аккаш, Өөкке барып каттыжарынче улуг дыка далашпайи оожум, таваар бадып чыдар.

Сайлыг-Караның мурнуу-чөөн чүгүнде Ак-Баалык дээр арт бар. Ону ажа бээрge, Онгар-Хову карак четпес талыгырже чапты берген чыдар. Онгар-Ховуга өг-буле бүрүзү тус-тузунда хемчээли улуг эвес тараа шөлдерлиг турган. Чаашкыныг, чылдыг чылдарда оон эвээш эвес дүжүттү ажаап, аңмаар долдур кызыл-тас уруп алыр аас-кежик арбаның араттарынга удаа-дараа тургулаан.

Сайлыг-Караның барыны чүгүнде Хараар-Тей дээр шору бедик дагжыгаш турар. Оон чиге баарындан соок кара сүг үнгеш, кыңгырткайндыр ырлавышаан, ий куду агып чыдар. Сүгнун үнген бажында өг орну хире онгар чер бар. Ону чык дола берген сүг, теве караа ышкаш, турум-на кара, артында дуву безин көзүлбес деден. Ону Суг-Бажы дээр. Алдыгы арбаның өрөгелери ижер суун кыжын-даа, чайын-даа оон узуп алырлар. Ол арыг, кылаң сүгнү ижерге, оон амданы безин онзагай ышкаш сагындырар. Чайын мал сүг муңзаар эвес. А кыжын араттарның хөй малын чүгле Суг-Бажындан суггаарар. Суг-Бажын хирлендириш бокталдырбас дээш араттар янзы-бүрү аргалар ажыглап пат-ла болурлар. Оон үстүкү кезинин чинге шет тер-бile какаалап каан. Ижер сүгнү чүгле оон узар. Мал-маганиы какаадан кудулдур суггаарар. Оларның өдээн өг-булелер сүг кыдыындан ээлчежип аштаар турган. Сүгже борбак өдек чүглүн кире берген болза, ону эзин октаптар. Чайын, ак чен элбекте, Суг-Бажынга чажып каан ааржы-курут бо-ла чыдар. Амыдыралга ажык-дузазы аажок улуг боорга, араттарның оону бүлүү дагып турганныры ол ыйнаан.

Шынап-ла, Сайлыг-Кара байлак-даа, чарашиб-даа оран.

ӨГ-БҮЛЕВИС

Ада-илем ортумак күштүг араттар чүве. Он шаа саар инектиг, алдан-чеден баш шээр малдыг, бир өөр чылгылыг. Ачамны Машпак-оол дээр. Ол шокарзымаар куу арынныг, шору узун дүрт-сынныг, мешпегер мага-боттуг ашак чүве. Курун хырын дүвүндөн үттүг-чан бажынче шавыштыр куржангаш базыптарга, ашак чоргаар-даа, сурлүг-даа көстүр, ана аар дензилиг мөгө-бile дөмөй-ле. Ол хирезинде оон шимченгирин, кашпагайын кижи кайгаар. Альт муна尔да эзенгизинче будун тепкен-теппээни безин билдиртпес. Карак чивеш аразында эзерде олуурар. Ачам ажылгыр-даа, шевер-даа кижи. Оон кылбас, тутпас чүвези барык чок. Бода кежин улуг доскаарда божага каш хонук шэгиткаш, оон дүгүн чидиг хыргы-бile хырап каапкаш, оону ка-

жаага хере азып каар. Шала кургап чорда, тас кешти хоорзалиандыр дүргеш, соон доорбаш кырынга улуг докпак-бile кашхүн соп тургаш, ону чымчадыр эттеп алыр. А алгыдан ачамсыдым, чулар, чүген, шылыяа дээш — черле айт дериин бүрүнкөктеп даараар кижи. Хадың, талдан айыр, дырбааш чазаптурда, бир амыр. Шанактың чаактарын ыргайтыр ээринден эгеллээш, чалгыннарынга чедир — шунтузун боду кылыш. Көк-Чырааның суук-суук хаактарын кескеш, ооң-бile арык, бара дээш өргөвас эди чок. Кидис идик өерин чүү дээр! Чоок-кавының араттары боттарынга-даа, уруг-дарынга-даа идиктерни чүглемчамга чагырыр. Ооң идик өер казанаанга агар дүктүг шоодайлар хөпээннелдир чыглы берген чыткылаар чүве.

Ававыс угаанныг-даа, эрес-шоваа-даа кижи. Ажыл-ишке, амьдыралга, ажы-төлүнгэ кызыгаар чок ынак. Ооң ады Норжун. Боду бичин мага-боттуг-даа бол, ооң шинек-күжү, черден чуткуп үнген кара суг дег, кажан-даа намдал чавырылбас. Ол сарыг хүннү бадыр амыр-дыш чок ажылдап кээр. Инек-хойсаар, аыш-чем хайындырар, аяк-сава чуур, далган-тараа соктаар дээш — өг ажылы черле төнер ийикпе.

Авам кончуг шевер кижи. Ооң черле дааравас чүвези чок. Туран чурттуг орус өг-буледен бызаалыг инек-бile орнаал алган даараныр машиназын карак огу дег камнаар. Ооң оозу чөн болбайп аан. Машина дээрге хөй ажы-төлдүн идик-хевин даараарынга аажок дузалыг турган-на болгай. Бир чайын ачам коржаага дөнен шары дужаагаш, эмгежок бараан садып эккелген. «Мону оолдарынга саттым» — дээш, ачам авамга ийи чин түрөц даалымба сунган. Авам чаңгыс-ла хүн дургузунда бистергэ хөйлен, чүвүрлер даарап берген. Амыраарывысты чүү дээр! Үнчанмайн канчаар, бичи улуска пөстен даараан чагхеп, эң ылангыя чайын кончуг ховар таварылга-ла болгай. Чамдык ада-иениң ажы-төлү хеп безин кедер эвес, барык чанагаш маннажып чайлаар турган. Үе-шагның хирези ындыг тургандыр ийин.

Ада-иемниң уруг-дары эмгежок — чеди оол, дөрт кыс. Улуглары өгленип-баштанып чоруй баргылаан. Аалывыска барык нелбес, келзэ-даа үр турбас улус болганды, өг-булелиг угбала-рымга-даа, акымга-даа мээн хандыкшылым шоолуг эвес, шыны-бile чугаалаарга, олардан арай бижииргеп оспаксыраар турган чен. Үнчангаш оларны эки билбес мен. Бир-тээ чугаа алды дугаар арбанга хамаарыштыр чоруп тураг чүве болганды, ада-ием аалынга арткан ха-дуңмам дугайында тоожуп көрейн. Бичесол — бижик-биликтиг-даа, хөй-ниитичи-даа кижи. Кыжын боду школага өөренир, чайын улуг улус башкылаар, ооң кадында, эш-өөрү-бile арбан-сумулар кезип оюн-тоглаа көргүзери база бар. Мынчап кээрде, аалга ол барык олурбас кижи. Үнда-хаая

келгенде, оон өг ажылынга дузазы хөлчөк, чай кадында бир-ле чүвени кыла каапкан турар. Эник-оол эйт-хан талазы-бile Биче-оолдан барык дудак чок, тутса мөге, турза узун эр чүве. Ол хирезинде, оон эки-ле кылыш тудуптар ижи чок. Школага ийн-ле чыл өөренгеш, оон соонда ынаар ис баспастаан. Аал ажылынга база дузалашпас. Билир-ле чүвези — Чаваа-Доруун мунун алгаш, аалдар аразынга ай-дедир шавар ол-ла. Эник-оолдуң ол турамык, сула чоруунуң чылдагааны — ачамның эргелэшкىниnde деп бодаар мен. Ашак ону чылым-бile чылдаш оглум деп эргеледир чоржук. А пар чылдыг кижи чоргаар, хедер дижир. Ону Эник-оол ыяк шингээдип алган хире.

Мижит — топтут томаанныг-даа, угаан-сарылдыг-даа оол. Назы-хар талазы-бile бисте улуг ылгал чок. Ынчалза-даа ол мээн-бile ойнаксавас — мени хензиг оолак кылдыр санаар. Аалга турганда, Мижиттиң кылбас чүвези чок — хой, бызаа кадаар, далган-тараа соктаар, ыыш-даа чаар. Хайлыг, аалга ол ховар турар де. Чүгэ дизе, школа доостуру билек, тускайлан акывыс ону Оюн-Шивиже ушкарлы аппаар турган. Дыннангыр, кежээ боорга, ажыл-агыйынга дузалаштырар дээш ындыг ыйнаан. Чүгле сиғен-ширбииш кезэр, тараа-быдаа ажаар изиг чымыш уеде, Мижит аалга бо көстүп кээр чүве.

Менден бичии ийи дүнмам дугайында чүнү бижиир боор мен. Байыр беш харлыг, семис болгаш шала шүшпен, а Болат — мырыңай чаш, авазының эдээнден туттунупканда, эмиг дилеп эленнээрингэ өй балдыр-бээжек-ле болгай. Кыс уруглардан аалга чүгле Бичиижик угбам арткан. Ол дыка-ла ажылгыр, кежээ уруг. Авамга барык чүве кылдыртпас. Иnek-хойну-даа ол саар, аьш-чемни-даа ол кылыш, идик-хепти-даа ол чуур, даараар. Мээн Бичиижик угбамга ынаам дендии. Иnek саарга база ыдып бээр, хой саарга хураган тудуп бээр мен. Суг-Бажындан суглаар дээш бажындан үнүүтери билек, бичии ыяш хууннарым туткаш, угбамның соондан караш-ла дээр мен. Үдүурда безин угбам-бile удуур мен.

Чай эртип, күс чоокшуулап орган. Араттар сиғен-ширбиижин кылыш доозулкан. Ховуда тараалар ояра быжа берген. Бир-ле кежээ аалывыска чыкпак доруг айттыг, шериг хептиг, чолдак-сымаар дурт-сынныг эр келген.

Дыннарымга угбам:

«Седип-тир»— деп авамга сымыранды он. Ша-даа болбаандадемги эр бажынга бо кирип келген. Топтап көрүп орарымга, сыгыр карактарлыг, узун кадыр думчуктуг эр болчук. Холда-рының салаалары дагыр-дагыр, боду шала келдир. Чүве чугаалааш-ла, угбамче хүлүмзүүрүп каар. Ол аразында Бичиижик: «Че, дунмам, чоруулу»— дээш инек саар демир-хууннарын алгаш үнүүпкен. Өдекке чедип чорувуста, соовустан Седип бо

келтэн. Бызаалар ыдын, тыртын турда, ана амыр эр болган. Ол кежээ мен-даа ямбылааган мен. Ынчалза-даа Седиптин угбамга чызаалаашыны мээц сеткил-сагыжымга окта таарышпаан. «Бо чурхумнуу чаражын але»— дээш мээц бажым суйбап чыдырда. оон холун орта бичии чудуруум-бile чаа шашкан мен. Угбам-бile кезек ылчыннажып чоруй, Седип айттангаш ыңай боорга, амыраанымдан ана хөрээм ажый берген. Элекке өөрүп турганины ынчан кайши эскерер ийик мен. Оон эгелээш, Седип аалызыска удаа-дараа келир апарган. Чамдык кежээлерде, имир дүжүп келгенде, Бичинжик биле Седип Хараар-Тей кырынче үнер чаңчыл тып алганнаар. Кулугурлар мени черле эдертпестер. Дораан чедип кээр бооп аазаарлар. Мен угбамны қызып манап чыткаш, чык қылдыр удуй бээр мен. Оттуп кел-ле, угбамны дилеп ыңай-ла болур турдум. Өдекте инек саап азы өгде сүт долгап олурган угбамның чанын орта олура дүшкеш, ам кээп сагыш-сеткилим оожургаар турган.

Бир-ле эртен оттуп кээримге, кежээ кады чыдып алган угбам чанымда чок болган. Ындыы өрээлчө бакыладым оц. Ында ыыш орун кырында Байыр биле Болат — ийи бичии дунмам удул чыдыр. Бажындан дегийт үне маннадым. Өдекте инектерин алгызы аажок — сагдынмааны илден. Кара маң-бile өгже ыдылтым он. Кээримге, ында авам биле ачам шыырак эзирик олурлар. Оларның аразында улуг кара көгээр тур. Деспиде дүлгөн эyt, қыскан быштак-даа бар. «Кээргенчиг хеймер уруум»— деп чугааланмышаан, авам сывладыр ыглагылаар-даа. «Азай, чүү болган, угбам кайыл?— деп алгырыпкаш, авамда-ла барган мен. Авам шилдегер, чаш долган карактарын менче көргөш: «Угбаң чок, Дордупайлар бо дүне кудалап аппардылар»— диди. Мен дегийт үне халааш, өг артынга доңгая дүшкеш, ыглаг-ла бадырган мен. Шаамга киир ыглааш, оон тургаш, өдекче углапкан мен. Қажаада бызааларны иелеринге ыдып бээриим ол. Бызааларның амырааны дендии хире. Ходуйтур көдүрүп алган кудуруктарын ол-бо талазынче кымчыгылаштыр чайбышсан, иелерин ээп турда, оларның аастарындан ана ак көвүк шуураар чүве. Тоттур ээп алган бызааларны қажаалааш, инектерни одарже үндүр сүрүпкеш, өгге маңнап кээримге, ада-илем удаан чыдыр.

Дордупайларның аалы Даشتыг-Ужук артында шыкта деп дыннаан кижи мен. Чоржан-Бораны чавыдакталкаш, ынаар шошкудуп-ла баткан мен. Чуурга дег ак өгге чоокшулат олурмуда, ийи калдар ыт карак-кулак чок бо-ла келдилер он. Айт кырында бичии кижи олуарын энdevээннер боор, чоон, сүртөнчиг үннери-бile каш ээрип чоруй соксай бергеннер. Өгге кирип кээримге, угбам дөрдэ дааранып олур. «Угбай, дүргөн чанаал, авамны кээргөп көр»— деп чоруй, Бичинжиктиң хоюнга

Бажым салгаш, ишкүрни аарак ыглап-ла эгелээн мен. Үгбам мээн бажымны, мойнумну чылыг, чымчак холдары-бile эргеледип сүйбавышаан, хаваамны, чаактарымны чыттап пат-ла олур. «Кудалаткан кыс аалынга олургай. Ол куруяктың уруунуң соон дарый чаш оглун чоруткан хөрээ чүл?»— деп, орун баарында дискектенип олуруп алган, дер-бузун шааладыр шай аартаан ак кастыктыг кадай шала каржы хыйланды он. Та шагзырап турupканым ол, та угбамның эргелээшкүнинге таалааным ол, чык кылдыр удуй бергенимни бодум безин билбээн мен. Оттуп кээrimге, угбам мени эргелетпишаан олургаш, чаа чөмгерип каан. Ол аразында Седип сыгыр-октүг туткан бо кирип келген. Улгүүр баарында иий өлүг өдүрек-даа чыдар. Чуржумайлан көгүтпүшсаан, ол мени өгден үндүре берген. «Кара боолаар бис, чуржум»— дээш, Седип шыкта куу өргөнчө айытты он. Ой, ындыг чарааш боо кажан-даа көрбээн мен! Дозузу безин кытанааш кара-хүрэн. Седиптиң адыгжызын кайгаан мен. Оон огу ыяап-ла караның дал ортузунга дээр. Мен үш катап аткаш, кандыг-даа түңнел чок болган мен. Ынчалза-даа хөөнүм көдүрлүп, омак-хөглүүм кыптыгып келген. Седип сорулгазын чедип алганы ол боор, мени шыырак холдары-бile көдүргеш, альт кырынга тап-билээ олурткаш, Чоржан-Бораны бодунуң альдига кожа четкеш, Даشتыг-Ужук кырынче хап-ла үнген. Аңаа баргаш: «Аалың дөө көстүп чыдыр. Ам бодуң хап чана бер шүнме, чуржум. Эр хей боор сен»— деп мени көгүде аарак сургааш, боду дедир хапкан. «Хайлыг, дүүн чүгө эрте удуй бээrim ол. Оон башка угбамны Седипке кайын алзыр ийик мен»— деп боданмышаан, Сайлыг-Карага чортуп кирип келген мен...

Ол хүнден эгелээш, төнчзуу чок, үнези билдинмес өг ажылты бүрүнү-бile авамга чүдүрлү берген. Оон ол улуг-хуузун чин-гедир дээш канчалдыр кыспайн турдум дээр! Суглаар, сүт долгаар ажылды бодумга бүрүн хүлээнип алган мен. Чоорту инек саарынга өөренип эгелээн мен. Баштайында улуг эргектер аажок шылаар, а сөөлзүредир кижи чүнү-даа эскербес апаар. Холдарның онаашкан үүлэзинге чанчыга хона бээри ол ыйнаан. Ынчалзажок канчалдыр-даа кыскаш, авамга черле четпес мен. Ол ийи инек саап турда, мен чангысты-ла боралаар мен. Инек саар боорумга, улуг улус мени мактаар, а үем-чергем — кочулаар, шоодар. Бир кежээ Дөнгүр-Шилгиниң улуг допшууларын шэйберлеп олурумда, артымда чинге үнүүг уруг тадыладыр каттырган. Хая көрнүп кээrimге, Аянмаа хүнгүлештири хүлүмзүрүп алган бо тур. Ыятканымдан черже кире бээр часчык мен.

Бир-ле катап авам бажымны улай-улай чыттагылааш: «Кежээкейимни ыңай ана! Бичиижик угбаң эвес болза, сени азырандыга беринтер-ле часкан бис ийин, оглум»— диди.

— Канчап, авай?— деп, мөгүдексей аарак айттырдым де.

— Ынчан чаа-ла хар чедиң чораан сеи. Хаглыг-Алаак чурттуг, ажы-төл чок ашак-кадай алывыска ийи көгээр арагалыс, ирт эъди сөннүг келдилер он. Ам база-ла тараа алдан чорлар ыйнаан болар деп бодааш, ирей-кадайның арагазын, аъш-чемни кожалар-бile кады чооглап алган бис. Аалчыларның аксы үзелде: «Оглуңар айтырып чор бис»— деп бо-ла-дыр. Халаң эзирик улус кезек сүмележип чоруй: «Арат-чонунга хүндүктөлдиг ашат-кадайның дилээн канчап хандырбас боор, огловусту алыр боот тур силер ийин»— диштивис. Ук дугуржулганы дыңнап турган Биччижик угбан сени шала-була куспактааш, Хараар-Тей кырынче халып уне берген. А кажан имиртиңней бээрge, Хараар-Тейден баткаш, Балыктыг-Хөлде угбазының аалынга сени аппа-рып каан болган. Бир хонук чедиң чорда, эмиим саамчырынта шыдавайын, угбаңга чанның-чашпып тургаш, сени арай боорда аалта эккелдирип алган болбас ийик мен бе. Ижип, чип алғаз хамык чүвевисти дүвү-далаш дедир эгиткен болгай бис — деп, авам чугаазын доозарга, оранчок үр харлыга берген орган мөн.

— Мени ол хире камгалап каарга, мен угбамга дуза чедирип шыдаваан, хак, чөгөнчиймни аа — деп бодап кээримге, кэраам чажы ала-чайгаар бүлденейни бээр турган.

АРБАННЫҢ ХАМААТЫЛАРЫ

Алдыгы арбаның араттары ажыл-агыйга, амыдырал-чуут-талгага ынак, ол үениң деңгели-бile алырга, элээн депшилгэлиг, чаа амыдыралче оранчок ханылай берген улус чүве. Олар чүгле мал ажыл-агыйлыг эвес, а харын чөр ажыл-агыйын шору шингээдин алкан турганин. Өрөгө бүрүзүнде альт андазының сиғен кезер болгаш бөлсер машина, дырбааш дээн ченсектөр барык бүрүн бар. Арбаның база бир онзагай чүүлү — араттар шунту бажыңцарлыг. А чайын арыг, көктүг черлерни шилтүү тургаш, ак-ак өглерни база тиккилеп алырлар. Чамлык араттар өглерин ышталдырбас дээш, паштаныр чадырлар-даа тудул алыр турганин.

Ажыл-агыйжы болгаш идеңкейжи араттарның бирээзи Баң-Кара Севээн-оол чүве. Тырың мага-боттуг, ортумак дурт-сынныг, додук кара арын-шырайлыг, хырааланчак ак кастыктат-лыг — ол арат кажан-даа амыр-дыши билбес кижи. Эртөн даң бажында-даа, кежээ орай-даа көөрге, Севээн-оол ыяап-ла бир-де чүвени кылган туарар. Кыжын мал сиғеннедип, сүтгарарындан эгелээш, ыяш хирээлеп чарарынга чедир — чүнү кылбас дэээ! Ол аразында идик улдуруп, кидистен ук быжып, даарап турдз, оон шеверин кижи кайгаар. Бажыны-бile кожа казанакта Севээн-оолдуң дарганаар чери база бар. Демир кескиндилерин

хөс аразынче октааш, дөрт чоон токпар кырында эптей быжылап каан хөрүктүү кааш үрдүрерге-ле, олар көскулештири кылаа бээр. Кызыл кескиндилерни кыскаштап оттай эскеш, дөжу кырынга салгаш, маска-бите талтап тургаш, хереглээн эдин узап кылып алыр. Бир катап Севээн-оол ашак дарганаар черинге узанып турда, ацаа өдек аразындан тып алганым сыйык дата чартыры аппарып берген мен. Ша-даа болбаанда, дадарык кезектен ол менээ озукчугаш сога тыртып берген де. Оон-бите чазын шончалайлап, чайын эмишикеектеп, күзүн айлап чип пэт болчук мен. Усчу боорга ындыг ыйнаан, Севээн-оолга көзлары бо-ла чагыг кылган туарар ийикпе. А ол черле чајкам дивес. Топтап тургаш, этти ыяап-ла кедишиг, шынарлыг кылдайрагар. Севээн-оол айт дагалап турда, бир амыр. Шай хайын-дырым аразында-ла дооза тыртып каар.

Севээн-оолдарның уруг-дарыны эмгежок чүве. Ашак-кадынның өөнде артканиараа безин беш кижи. Мээн-бите чажыт уруун Аяңмаа дээр. Ол орлан-шоваа-даа, угаанныг-даа уруг. Аяңмаа биле аажок найыралдыг бис.

Суму дарганиның киржилгези-бите арбаның сонгуулдалыг хуралы чылдың эртер турган. Шокарлап иомчуп, бижигтер боорга ындыг ыйнаан, араттар арбан даргазынга үргүлчү Севээн-оолду соңгуп алыр чүве. Ол хөй-инити хүлээлгезин азчык аж сеткилдиг күүседир турган. Арбаның хурал-суглаазы үргүлчү болур. Араттар ацаа яизы-бүрү айтырыгларын чугаалжып, кара чаңгыс шын шинитпирни демнүг хүлээн ац, ону амыдышыралга боттандырыныга иденкейлиг киржил турганиар. А дуттуржур, шинитнирлээр айтырыглар эмгежок — уругларны бишкүн бэлгүмүнгэ хаара тудар, уруг-дарыгын школага өөредир, силен белеткээр, чер чаар, дүжүт ажаар уеде момбуш организастаар, малды хүр кыштагладырының хемчеглери дээш амыдышырал шийтиг тывызык ытлас дээр. Мацаа арбан даргазынның эгелээшкими, арга-сүмези, боттуг киржилгези тоң чугула-ла болгай.

Сайлыг-Караның шыддалдыг араттарының бирээзи Сасчак Калчан-оол турган. Оон саар инээ безин чээрби чыгам, шээр малы ийн чус ажыг. Даады-ла доруг-доруг чылгызының саны та чеже чүве, ховуга кара шаар апарган оъттап чоруурун на көөр мен. Калчан-оол хөй баш малын өске кижилерниң күкүү биле өстүрүп албаан. Ол — чүгле оон кызымак күш-ажылынын ачызы. Ол калчан баштыг, шала бүшкүк ооргалыг ашактын ажылгыр кежээзин, адак-бышкааның чиигин улус кайгаар чүве.

Калчан-оолдуң кадайы бодундан оранчок аныяк. Оон эдь Алдынмай. Ынчалза-даа ол саргыл баштыг, ак-куу арынхыг угбайны кожалары Челер-Сарыг деп шолалаар. Ында чылдак бар хире, чүге дээргэ оон таваар кылаштап чорааны ховар кэс-

тур, даады-ла казыргыландыр эстелген чоруур. Саап турған үйектериниң аразынга бозин шошкүй аарак мациап туар деден. Бистер, бичин оолдар, ону анаа-ла чөлөр угбай дижир бис. Алдынмай угбайда база бир онзагай чүүл бар. Чул дээргэ, ол кымдан артык орустаар книжи, сактырга, сөстер оон аксындан Сүдүн-бүдүн уштуунуп чаштап турған ышкаш. Мышда база-ла чылдак бар. Ол бичин чажындан эгелээш-ле, бай орустарның хөлечин чораан.

Калчан-оол кырган иези-бile кады чурттап чораан болгаш хар-назыны улгаткыже өг-бүле тутпаан чүве-дир. Чырык дөлөгийд мөнгө чүве бар эвес, хөөкүй ие «кызыл-дустан» чоруй барган. Ынчан Калчан-оолдуң муринуга өг-бүле айтырыы чидин. Силем турup келген. Калчан-оолдуң салым-чаяаны Алдынмай. Алдынмайны — Калчан-оол болганы ол ыйнаан. Удаваандын слар өг-бүле бооп, Сайллыг-Карага чурттай бергенинэр.

Калчан-оолдарның малышың өзүп көвүдээшинин дугайында тоолчургу чугаажыгаш-даа бар чүве.

«Кыш. Бир-ле дүне Калчан-оол бажындан үнүп кээрge, ону хоюнуң мунгаш кажаазы кыва берген турган. Ол карак-кулак чок четкеш, хып турган азыгны хар-бile дуй шаап тургаш, өөскуп орган отту өжүрүп алган. Кажаа анаа-ла хей өрттени бербес-ле болгай. Ол дээргэ бурганның килени-дир. Чок-ла болза куруг чорзун, чок-ла болза байып чорзун дээни ол-дур. Аас-кежик бооп, Калчан-оол өрттү өй-шаанда өжүрүп алган. Бурган килени чайлаткаш, буянын чорудуп бергени ол-дур».

Манаа бурганның хөрээ чүү деп? Хөрек кырында кажаа азыы хып эгелеп-даа чыткан болза, ол дээргэ кандыг-бир өдааргак, өжээргек кижииниң кара үүлгедийн-ле ыйнаан. А өскөн нэй мал — Калчан-оол биле Алдынмайның кызымак күш-ажылның түнсли-дир.

Калчан-оолдарның дун оглу Бады мээн үем чүве. Ол шала турамык оол. Ада-иези арбын мал-маганыг боорга, оларга Соргаланыры ол ыйнаан. Ынчалза-даа күжү пат. Хурешкеш, ону дораан октаар мен. Октадып-октадып алгаш, хорадаары ол ыйнаан, холунга туттунган-на чүве-бile дажаттынып чоруй, чана бээр. Мен хомудап артып каар мен. А чадаг чарышка Бадыны эртер оол чок. Бажын шала ойтала дылпакш маңнаар, ана казыргыланыр чүве. Бир катап одарже бызаалар сурүп чоруткаш, ол уувус-бile Көк-Чырааже кире берген бис. Анаа ойнаал хүнзээш, кежээликтей чанып кээривиске, бызаалар иелерин эмгилеп алган болган. Бады өөнгө чоокшуулан чорда, Калчан-оол ашактың сүртөнчиг үнү дыңналды он. «Бо Бады деп чүвениң билир-ле чүвэзи — оюн. Кулугурнун ээн эъдин сывыра шаппааже адыр»— деп чоруй, ашак Бадыда-ла барган. Бады каяя алдыртыр боор, ховуже караш-ла дээн. Калчан-оол эзер-

лиг аъдын мунгаш, оглунун соондан какты он. Ашак оглунга чыпшыр четкеш, кымчы-бile улдап чыдырда, Бады, ыт мегелээн дилги дег, хенертен байлай дүшкен. Калчан-оолдуң аъды ас-кымнаан уу-бile Сыгыртыг баарынче ыдыпкан. Ол аразында Бады Хараар-Тей кырынче үне чүгүре берген. Кежээ, имиртин-ней бергенде, Куйлуг-Хая баарынга олурган эжимге мадар аякка өреме-бile мажып каан далган, көнгүл дүвүнгө соок шай алпарып берген мен.

Калчан-оол чеже-даа ажылгыр бол, араттарның анаа шала хөннү чок. Чүгэ дээрge ол улус-бile демнекип ажылдаарынга ынак эвес кижи. Момбушка безин киришпес. Тараа тарырыдаа чааскаан мунгандыр, сиғен кезерде-даа боду-ла, ында-хаая Алдынмай биле Бады анаа дузалашкан турарлар чүве. Чартык хүн-даа болбайн, аалында бичии чаш ажы-төлү, мал-маганы дээш Алдынмай чаныптар. А Бадының улуг дузазы чүү деп? Күш кирип, ажылга дадыккан эвес, барык чаш хөвээр оолак...

Сайлыг-Караның араттарының аразынга, делегейде дески чүве чок дээни ышкаш, чалгаа, шүшпен, ажылга, амыдыралга чүткүл чок кижилер база тургулаан. Ындыгларның бирээзи Иргит Ондур чүве. Оон назы-хары улгатпаан, кижи ортузу ырак четпээн. Ол хирезинде, кыжын-даа, чайын-даа үенин хөй кезини аалынга олуруп эрттирир. Ургулчү ооргамайлаар. Чемненип алгаш, дөжээнгэ ойта дүжер. Ондурлар он шаа өшкүлүг, үш саар инектиг, ийи чоржаң кула айттыг чүве. Өгнүң эр ээзи ыя ол малынга сиғенни арай боорда белеткеп алыр. Тараа шөлдеринден эң-не бичизи Ондурнуу. Оон кадайы Хорлуу авамнын чээн дунмазы чүве. Ынчангаш ақыларым Ондурларга үргүлчү дузалажыр. Тараа-быдаа чажып ажаарда-даа, сиғен-ширбиниң кезип бөлөрде-даа бо-ла дузалажы берген турарлар. Кыжын кургаг ыяштан бээр сөөртүп эккеп бээрлер. Оон-бile чүгле от өзектээр, а одаар чувези кургаг көржен. Хорлуу ол-бо кажаалар чанындан үргүлчү кургаг көрженнеп чоруур чүве. Кажаа кооргаш улустуң овааландыр үндур октапкан көржечи энмөжок-ла болгай. Ондур оода ону безин чыйй салып, кургадыл албас-тыр ийин.

А арага ижипкенде, ол дег кадык, кашпагай кижи чок. Ко-жаларын кезий маннап тургаш, бир бөдүрээлеп хойтпак дилээр. Оон ону хайындырып турда, ана бургураар чүве, черге дээр-дэгбес. Хойтпак бербээн өггэ чула чалчыыр. «Ирик байлар хирезинде харам чүвелер, чангыс кочал хойтпактан иштиңер чара тода бээриңерни мен көрейн»— суг-суг дээш баар. Ондур өзирек өөвүсчө кылаштап орган болза, авам дораан-на хойтпаан быжып эгелээр чүве. Оон чылчырааш чугаазындан пат-ла анчыгзынар, бужурганыр.

Ондурларның оглу Кудер-оолдуң чалгаазы шуут кедергээ.

Дұышке чедир удуур, оон турғаш — ойнаар. Авазы көржекенең кел дәрге, қызыдыр ынавас. Оон чиңбизин кижи кайгаар. Соңтаан қызыл-тас далғанын ылап-ла ийн мадарны мажып чиң Таректы дөрт-беш шаажан чедир ижиптер.

Күдер-оолдун дүнмазы Оюмаа, авазын дөззән боор, кежеэзи аажок уруг, инек саар, сүт долгаар, хеп чуур, тараа хоорул соктаар, даараныр дәэш — қылбас-ла چувези чок. Эки хөөнү киңгендеге, бистиң инектеривисти-даа сағжы қааптар.

Тодуг-догаа амыдырал дәэрге қызымақ күш-ажыл-дыр деп چувени ынчан-на чаш угааным-бile медереп биле берген меж. Ол атыс шынын шингээдип алрынга, Сайлыг-Каранын арат-чонунц амыдыралы, ажыл-нижи менәе улуг салдарлыг болған дәэрзинге бузуревес аргажок.

ҚӨШКЕН ААЛ

Бир қазын, Хараар-Тейнин хүннәэрек талазы сарыг, кек чечектер-бile шыптына бергенде, Сайлыг-Карага, та кайын چүве, он ажыг бода сүрген үш аytтыг кижи келген. Оларның бирээзи медәжжок семис кадай кижи. Эзерге олурда көөргө, пордан тудуп каан бурган дүрзүзү сагышка кирер. Айт оожум-даа қылаштаарга, оон бүгү боду, Шалбаалыг-Хемнин тулаазы дег, чиндиңиэр چүве. Өске ийизи — анык эр биле эләэди кыс Сүрген бодалар аразындан дөрт-беш хире чүккүтүг шарылар-даа бар. Олар аалдар аразы-бile эрткеш, Шалбаалыг-Хем бетинде дөң қырынга доктаадылар он. Хайгаарап турарымга, оол биле уруг баштай семис кадайны арай боорда аytтан дүжүргеш, ону черге метпейтир олуртуп кааш, оон соонда чүккүтүг шарыларында бардылар. Үр-даа болбаанда, дөң қырында ак өг көстүл келген.

«Кандыг орандан көшкен улус ирги? Өглерден кәэп шайлаада албас чиктиин але?» — деп, авам шала элдепсинген хевирилиг чугааланы-дыр. Кежеэлнектей хүн чүгүруүнде кире бергенде, ачам ол өгже базып каан. Удаваанда: «Чугаа-соот-даа чок, кек бөрүлөр дег, карактары кылайжы берген олургулаар улус-тур» деп келген. Кааш хонганда, арбан чыыжынга, Севәэн-оол көжүүндөн келген бижик номчаан. Қожуп келген семис кадайны Ондар Хажытмаа дәэр. Ол — феодал кижи уруу. Оон ашаз улусчу эрге-чагыргага удур үүлгедиглери дәэш тудуп хоругдаттырган. Хажытмаа эргезин казыткан, хөрөнгизин хавырткан болгаш Чөөн кожуундан бистин черже шөлүткен дәэрзин араттар ук бижиктен билип алган. Оон эгеләэш, ол өгже ис базар кижи тывылбастаан. Сактырга, оон биле арбанын аразында кандыг-ла бир эрттинмес моондак тургустуна берген ышкаш.

Элээн каш айлар эрткенде, Хажытмааның уруу бистин өөвүске ында-хаая маңап кээр апарган. Ол улуг карактарлыг, кызыл чаактарлыг, кырлан думчуктуг, чойган дег хөнү сыйныг қыс чоржук. Кылаштап, маңап чорда көөргө, ооң чинк, каш-пагайы ана элик-ле. Бистен оон-бile кым-даа чугаалашпас чүве, чүгле авам ийи-чанғыс сөс солчур. Шай кудуп бээрge, дис кырынга олура дүшкеш, ша-даа болбаанда иже каапкаш, аяан үлгүүрже шыгжай тыртып каар. Оон эжик хажызынга кезек тургаш, дуву-далаш уне халааш, өөнче ыңай-ла болур, чүгле эдээ эстээр. Уругнуң соондан Эник-оол акымынц үр-ле кайган турарын болбас-ла эскерип каар мен.

Бир катап одарже бызаалар сүрүп бар чорумда, хөөкүйперниң хөглөжири ол ыйнаан, дешкилешшишаан маңашкаш. Хажытмааның өдээнде барып доктаадылар дс. Кара маң-бile четкеш, өдектен бызааларым үндүр сывырып турумда, егден Хажытмааның уруу үне халып кел-ле, менче карак-кулак чок салыпты он. Кортканымдан өдекке олура дүшкен мен. Уруг: «Бызааларың маңаа бичии када тургайлар аан. Сеп бистин өөвүске кире дүш, эним»— диди. Топтап көөрүмгө, кыстың хүлүмзүрүг долган арны хөлчөк чазык-чаагай болган. Оон-на салдары боор, дидимнелип тура халыдым он. Уруг мээн холдымдан сегирип алгаш, чараш карактары-бile арнымче кезе кайгавышаан, айтыра-дыр:

— Адың кымыл, эним?

— Караптай.

— Аа... чараш ат-тыр — деп чоруй, мени солагай холумдан четкеш, өөнче углай базыпкан. Өг иштиниң ындазында арыг-силии хөлчөк. Дөрдे кылын олбук кырында Хажытмаа кадай карактарын шийип алган эгиштеп олур. Хүн үнер талада чавыс ыяш орун кырында конзагар думчуктуг аныяк эр ойтайып алган чыдыр. Хапыгыр карактарын имирертири көрүп чоруй, кадай мени эскерип кааш, көргүрээш чоон үнү-бile:

— Пooк, чаражын моон, борбак-ла кара чүве. Орланмай, бо оолга ээжегейден каап бер — дей-дир.

Демги уруг тул-тура халааш, үлгүүр кырындан дазыл аяк алгаш, эжик хажызында паштан саргартыр хооруп каан быштак каггаш менче сұна-дыр. Аякты туралыг-турожок туткаш ээжегейни амзап көрдүм он. Чагайын чүү дээр, артында чигирлеп каан! Орланмай чазык-чаагай хүлүмзүрбүшсаан, менден черле карак салбайн ор. Ынчал ора:

— Комбу, эйт акий, мындыг чараш, чаптанчыг дунгалыг болзуусса аа — дээш, мээн бажым аяар суйбап эгеледи он. Орун кырында чыткан эр мойнун хөөн чок эргилдиргеш, буганы дег ала карактары-бile мени хыйыртап чоруй, ханаже

хая көрүнгөш чыдыпкан. Мен-даа өгден караш-ла дээн мөн. Даشتыгаа тура дүшкеш дыңцаарымга, демги эрниң сүртөнчиг үнү динцмireй-дир:

— Бо сээдөң хөрөжжоктуң, самдар аштанчы көрбээн чүвэдег, чаза-ла ону эргеледип канчаары ол. Моон сонгаар ынчаар болзуунца, ужу-бажың ушта шаалтар эвес мен бе. Билдинг бе, сек?

— Чалгаарап, ундарап тураг дунманы чоп кончуг кончуурүүц ол, Комбу — деп, Хажытмаа көргүреди он.

Өгнүүц ажык эжинчे көрүлтеримге, Орланмай оон хөлчөк мунгаргай үнүп олур. Хөөкүйнүү кээргээш, карак ажыт, шыкта чораан бызааларымче ыңай-ла болган мен. Улуг улустан сезнингеш, Хажытмаа кадайның өөнгө киргенимни кымга-даа ыыттааваан мен. Элээн үр болгандა, Эник-оол акымга ажыттындым он.

— Уруунүү адын кым дээр-дир? — деп, кижиц дегийт айтыра-дыр.

— Орланмай. Магалыг-ла ээлдек чаныг угбай болду — дээримге, акым улуг тынгаш, хая көрнүүп чоруй барган.

Каш хонганды, Эник-оол мени өг артынчे имиеп алгаш, чүгүүрүүц карманындан саазын үзүү ужуулгаш:

— Ма, мону Орланмайга аппарып бер, кым-даа көрбээнде бээр сен, билдинг бе? — деп сымыраны-дыр.

— Билдим — дээш, айбының чугулазын медереп билгеним ол ыйнаан, Хажытмааның өөнчө ыңай-ла болган мен. Өггэ чоокшуулап орумда, экизи көргөн, Орланмай бо үнүп келген де, Чадагай кажаа азынга ажытталдыр тура дүшкеш, Орланмайже холум чайдым он. Ша-даа болбаанда, уруг бо маннап келген. Дырыштыр адыштап алганым саазынны дегийт-ле анаа суна каапкан мен.

Орланмай ону суук, чинге салааларынга андара-дундере тудуп чоруй, айтыра-дыр.

— Бо чүнүүл, эниим?

— Та... чагаа ыйнаан.

— Кымдан?

— Эник-оол акымдан.

— Кай, демги ала карактарлыг узун оолдан бе?

— Ийе...

Та канчаары ол, Орланмай тадыладыр каттырып-ла үндү он. «Бо уругнуң чиктиин але, кижи акызы кочулап тураг» — деп, иштимде шала шыжыкпышаан боданып тур мен.

Орланмай каткызын хенертөн үзе каалкаш, шыңгызы сургей чугаалай-дыр.

— Мен бижип-даа, номчуп-даа билбес кижи мен. Акынга ынча деп дамчыт шүнме.

— Чая — дээш, ыңай бооп чыдырымда, ол мени куспактай аарак ийн холу-бile сегирип алгаш, карактарын кезек када имирертир көрүп тур, уламчылай-дыр:— Кежээ, караңгылай бээрge, Суг-Бажынга ужуражыр бис диди деп ол акынга чугаала шүүмче, эниим.

Ону дыңнааш, кара маң-бile дедир ыңай-ла болган мен. Эник-оол мени орук ара доктаадып алгаш айтыра-дыр:

— Кай, харызынын биживеди бе?

— Чок.

— Чүге биживеди?

— Бижик билбес мен дээр чүве-дир.

— Ылап бе?

— Ылап болбайн канчаар... Ынчаарга... кежээ Суг-Бажынга ужуражыр бис диди.

— Па... Бижик билбес мен деп чүзү дээр сен. Азы сээн мегец бе?

— Та, та... Орланмайныц бижик билир-билбезин бодуң шылгавыт — дээш, ховуда чораан хойларымче караш дээн мен.

Ол хүн Эник-оолга дыка-ла узун болган боор. Кижин кезек болгаш-ла дээрже көөр, а хүн кайын дүргедээр ийн. Удуурун кызып, өг хөлөгезинге чыдар-даа. Ол-ла бүгүнү хайгаарал тура:

— Чүве кылырга ўе дүрген эртер дийин — дидим. Кежээзи хайнып, кижин ийи демир-хуун суг-даа эккелди он. «Шыкта бызааларны аалче чоокшулатса чүл, акый» — деп бо мен.

«Дыка амдажыва! Бодунүн хамык ажылын кижиже чуүү каар деп, амыр-дыр бо» — дээш дүште-даа чок базып чоруй барган. «Хүн бадыржып бээр дээрge кижи дыңнавас, шорузула ыйнаан моон» — деп иштимде боданган мен.

Бажыңызыс-бile кожа паштаныр чадырда калбак ыяштар-бile кылып каан сери оруннуг бис. Хүн ажары билек, Эник-оол ында барып чыдып алды он. Карапылаары ам-даа элек. Кижин улуг-биче тынып, андарлып-дүндерлип пат-ла чыдыр он. Оон тура халааш, базар-баар чер тыппаан чүве дег, чадыр иштинге аай-дедир кылаштагылаар-даа. Чүгле караңгылаары билек. Эник-оол кончуг оожум тургаш (мени оттурбазын кызып турар хире) ыңай-ла болган. Оон буттарыныц даажы дыңналбастай бээрge, шуглаамдан таваар уштуунуп алгаш, акымныц соондан ыдынкан мен!

Суг-Бажынга чоокшуулап келгеш, чашпан аразынга чаштынып чыдып алдым он. Топтап көөрүмгэ, дээр агында турган ийи кижинин барааны тода көстүп тур. Оон оларныц чугаазы дыңналы-дыр:

— Сээн адын Орланмай але?

— Иие.

- Мени Эник-оол дээр.
- Ийе, билир мен.
- Кайын, канчап билип алдың?
- Карапай-ла ынча дээр чоржук.
- Аа. Сен Карапайга чүгэ бижик билбес мен дидин.
- Билбес чувени билбес мен дивейн канчаар.
- Мээн чагаамны номчаан чордуң чоп.
- Та... Сээн чагаанды чүү дээн чүвэл?
- Карангылай бээрge, Суг-Бажынга ужуражыр бис дээн-нэ чүве.

Орланмай тадыладыр каттырып-ла үндү он. Оон каткызын хенертен үзүпкеш:

- Согур душ бооп, бодалдарывыс дүгжү бергени ол-дур — диди.

— Ойт, экизин! Сагыш-сеткиливис безин дүгжүп турар — деп, Эник-оол дегийт харылай-дыр.

— Ында эки чүү боор, күзел-бодал дөмей-ле бүдер эвес.

— Чүге, Орланмай?

— Чүге деп чүңүл? Үзыгуурувус ийи аңгы ышкаждыгай.

— Ийе, сээции чөп.

Оранчок үр чевегде дег ыржым апарган. Чер кырын карангы шуут дуй шуглапкан болгаш, дээрде сылдыстар караа улам чидий берген. Күске-ле боор, мээн мырыңай чанымдан бичин амьтан сылырадыр маңнап эртти он. Таптыг-ла ол душта Эник-оолдуң шала мунгаргай үнү ыржымны урепкен.

— Бүдүү ужуражып турзуувусса кандыгыл, Орланмай?

— Ажырбас. Мен дендии чалгаараар-дыр мен ийин.

— Одаг ажыткан, аныктар чылган черге чуге келбес кижи сен ынчаш?

— Хак, эргелиг болзумза, силерниң хурал-суглаацардан даа, оюн-тоглаанаардан-даа кайын чыдып каар ийик мен.

— Арбан, суму даргаларындан эрген дилеп алзыңза?

— Хөктүүңү але, Эник-оол. Менээ, менээ даадым, биске эргени кым бээр чүвэл? Че-че... Мен чорууйн. Билип калза, ажын мени элдеп кылыш.

— Адыр даан, Орлан. Ам-даа бичин када тураалы... Поох, бажың чыдын чаагайын але — дей, Эник-оол Орланмайны эргетеди бээрge, ыятканым-на ол боор, хеп-хенертен турал халааш, чадырымче караш-ла дижик мен. Акымны манагзынарымга-даа сураг. Уйгу-бile демисежип чыткаш-ла, чык кылдыр удуй берген чоржук мен.

Оон эгелээш, Эник-оол биле Орланмай үргүлчү ужуражыр апарганинаар. Бирде Суг-Бажынга, бирде Хараар-Тей эдээнгэ Со-ла болчаг кылып алырлар. Мен оларның аразында харылзаачы болу берген мен. Бир катап дөң баарында ногаан шыкка

ұжуражыр болдулар он. Шык Хажытмааның өөндөн шоолуг ұрак эвес чүве. Үйгүм келбес боорга, шуглак адаандан таваар солоп үнгеш, дөң баарынче маңнаплаткан мен. Эник-оол биле Орланмай чымчак көк кырында кожа олуруп алган барык сыйыранчы аарап чугаалажып олурлар.

— Бистин ҳарылзаавысты акым эскерип турар хире-дир. Дем етден چылбыртып үнүп чыдырымда, шала даашкыр өдүрдү-даа.

— Ақындан чоп кончуг коргар кижи сен, артында сириней-нип орап.

— Ыңчанмай канчаар. Бисти тудуп алза, ол мени согар дийин.

— Қыс кижиже шыырак эр канчап хол өдүрер чүвел?

— Канчап өдүрбес чүвел? Оон дүжүметсиг, пыдаалзыг чаны хевээр дийин.

Таптыг-ла ол душта:

— Орланма-ай, кайда бардың, дүрген өөңче чан — дәэн Комбуңун каржы, сүртенчиг үнү динмирип үнген.

Орланмай, шашкакка шактырган молдурга дег, хеп-хенер-тен ыңай-ла болган. Кезек болганда, Комбу кыжаны-дыр:

— Манаа тур, херээжок! Аштанчыларже маннаар деп чүвеш сенәэ көргүспәэже адыр...

— Үё, үё... Дыка кижи сокпа, идегет!

— Ма, ма... бо-дур! Ам маңнаар сен бе, херээжок?

— Пиш далдырт! Мени чалындырып бе? Чок! Өлүп-дазыткаш...

Эник-оол алғы-кышкы үнген угже ыңай-ла болган. Мен-даа чадырымче бурт дәэн мен. Удаваанда Эник-оол бо келген.

— Кончуг сойлук Орланмайны соп-ла каар часты — деп химиренип чоруй, акым дәжээнге чыда дүшкен.

Орланмай менәэ дендин-ле кәэргенчиг болган. «Хөөкүйге дузалажытар харым чок, чөгөнчиимни аа» деп боданып чыткаш, удуй бергенимни бодум безин билбээн чоржуқ мен.

Орланмай каш-даа хүн көзүлбәэн. Чалгаарап, ундаранаы-ла ол боор, Эник-оол Балыктыг-Хөлде угбазының аалынче кеже Серген.

Бир-ле хүн Орланмайның суглап чоруурун эскерип каан мен. Нүзүн чашпан аразы-били кеденгирлей аарап маңнавышаан, Суг-Бажынче салып-ла кагдым он. Орланмай мени көре тыртып кал-ла:

— Ойт, Карапай! Қай баарың ол, эним — деп чоруй, ол мәэң кырымда-ла келген.

— Сени көрүп кааш, маңнап келдим — дидим.

— Поок, чаптанчының ыңай ана. Эник-оол акың кайдал, эним.

— Балыктыг-Хөлче кеже берген.

— Ол кажан кээрил?

— Та, утбай, билбес мен.

Орланмай Хараар-Тей бажынчө чүгө кайгавышаан боданып турда, ооң карактарының адаанда көк соманы ам кээп эскерип кагдым де.

— Утбай, арың чүгө көк чүвел? — деп сонуургадым.

— Комбу деп чүвениң эттөп кааны ол-тур дүйнин. Энник-оол эвесс болза, соп-даа каар турду ыйнаан. Кончуун көр даан, энним — дээш, Орланмай эдээн ажыда тыртылкан. Көөрүмгэ, ооң дөңмектери баар дег көк болчук. — Энник-оол абың кээргэ, менээ бүдүү дыңнадыр сен шүве, энним — дээш, Орланмай долдур суглуг демир-хууннарын туткаш, чиндиңнедир базып чорупкан. Ол хүн мээц баарым ажып иат болган. Сагышсыраа-кымдан-на боор, бажым аарааш, кежээ эртэ-ле удуп чыдып алган мен.

— Карапай, тур! Чоп кончуг одуимас оол боор бо — дээн Энник-оолдуң үнүн дыннааш, туп-тура халаан мен. Думчуумга арагазыг чыт каккан.

— Карапай, Орланмайны манаа кел де.

— Каичап?

— Өгже чылбыртып кире бергеш, ооң кулаангы сымыраныывыт.

— Дүн ортузунда ынаар барбас мен.

— Бар, дидир мен!

— Чок!

— Карапай, бар чо, дунмам, кежээ кижи.

Чөптуң дээштий ол ыйнаан, сагыш-сеткиллим удурланип турзалаа, акының айбызынчө чорупкан мен. Карапайын канчаар ону! Чүгле дээрде сан-түн чок сылдыстар кылацнажыр. Кеден-гирдэй аарак чорааш, Хажытмааның өөнгө чоокшулап келген мен. Дөң баарында оожум, оваарымчалыг чугаа дыннааш, узун чаашпан аразынга олура дүштүм он.

— ...Түннелинде чеже мал өлгенил ынчаш, башкы?

— Ийи муң хире бар боор.

— Хоо, ол-ла болгай. Силерге ажык-дузазы чок мени-даа ынай ана.

— Сен бо четкиден кажан хосталыр кижи сен, аал — деп, шедиргеленчек үн айтыра-дыр.

— Ону мен кайын билир ийик мен, дээрги — деп, Комбу дегийт харылтады он.

— Бо сен бо орандан шуут үнмес кижи сен бе, аал?

— Кыйгыртырга кожуунчө каш хонук чорааш келир-дир мен, дээрги. Оон ыңай хөделир аргам чок, дужакта айт-бите дөмей-ле.

— Кожуун чорааш оруктан дезипсе, аал?

— Ону база бодап турар, дээрги. Шаптыктап турар чүве—бо кадай өлбестээш олурупкан, а Орланмайжык ону кадарынга өйлешкен...

— Адыр, адры... Боларны база малғылаштыр хораннапса?

— Мырыңай хоржок болза, силерниң сүменер кедилиг алаар боор, дээрги. Бо аштанчылар аразынга оларны арттырар эвses...

— Бодан, Комбу. Эки бодан! Бо черниң аштанчылары орустар өттүнүп тараа-быдаа тарыыр, сиғен-ширбииш белеткээр чүвелер дижик. Хаяаланчак чалбыыш ында эвses чүве бе, Комбу?

— Силерниң чөп, дээрги. Боданыр, боданыр херек.

Дөң баарында чугаалажып олурган улус тургаш, өгже углаптылар ышкаш. Мен-даа чадырымче караш дээн мен. Кээrimge, экизи көрген, Эник-оол удаан чыдырыр.

Даартазында дүне дыңнаанымны акымга бирден бирээ чокка чугаалап бердим он.

— Сени мен Орланмайже чоруттум чоп, а сен, уйгужу, чашпан аразынга үш-үдүрүм дүш дүжеп чыда хонгай ышкаждың чүл — деп, Эник-оол мени шоода аарак кыжырып каан.— Оон соонда ол дугайын кымга-даа чугаалаваан меп. Дүнеки ол чугаа чүгле мээн чажыздым бооп артып калган.

Сайлыг-Карага амыдырал, бүгү Тывада ышкаш, эки биле бактың, депшилгэ биле хожудалдың аразында чидиг демисэлде чоруп турганын ынчан кайын эскерер ийик мен. Ол кезээ мөнгеде ындыг турган, ындыг турар, ындыг болур ышкаш сагындырар чүве-ле болгай.

ХАДЫН

Хараар-Тейнин чыс бажынчे үнс бээрge, Хадын суур адыш иштинде дег тода көстүп чыдар. Ооң турар чери — бойдустун кайгамчык чараш булуңнарының бирээзи. Суурнуң мурнуу талазында Чокпак дааның мөкүлчек сүүрү дээрде баганаланы берген турар. Чокпактың холушкак арга-арыы, кудургайдан союп баткан булук ышкаш, чоорту ишкээрлэзэ-ишкээрлэзэ, Хадыны ол-бо талазындан хүрээлеп алган. Ооң чүгле Сайлыг-Караже чугу ажык. Суурнуң хүн ажар талазында дөлгем, сырый алаак талыгырже шөйлүп чоруй барган. Ында колдуунда хадың үнген. Ада-өгбелер ону барымдаалааш-ла, тус черни Хадың деп адаан боор. Алаак чайын дыдьраш ногаан, күзүн алдын-сарыг апарган турар, чаражын чүү дээр! Чайгы айларда оон хектер үнү ана чаржалажыр чүве, сактырга, олар бот-боттары-бile чижип-даа турган ышкаш.

Ынчаарга Хадың чүгле каас-коя бойдус туружу-бile онзаттынмай турар. Чоок-кавының орус тараачыннары биле тыва

араттарның аразында эп-найыралдыг харылзааларны быжыг-лаарынга Хадыңын ужур-дузазы аажок улуг дизе, ында кан-дыг-даа хөөредиг турбас-тыр ийин. Оон ханылаарга, Хадың харын төөгүлүг болуушкуннар-бile холбашкан ўс. Ол дугайын Севээн-оол ашак биле ачамдан дыңаан мен. Чүвениң ужуру мындыг чүве. Ачам ында-хаая «қылаң караны» апканда, «партизан мен» деп мактаныр чаңчылдыг кижи. Даартазында оозун чугаалаарга, бажын суйбаар, даңзазын сорар, олура дүжер, тура халыры — ана денди эпчоксунар.

— Партизанин чорааныңын биске төөгүп берип көрем, ачай — деп, оон чеже-даа дилээн мен.

— Бичин кижи эмин эрттир сонуургаачал болбас чоор — дээш, ачам мээн дилээмни дүжүнгэ-даа какиас кижи. Бир-ле катан ашак кажангызындан арттыр «партизаннаан». Ооң ужун мээн сонуургааным шуут барган.

Севээн-оол ашак уругларга болуп чугаалап, тоол ыдып бээр дизе, амырай бээр кижи. Ооң ындыг сундулуун билир болгаш, ачамның партизанин чораанын, каксы-даа бол, төөгүп бээрин ашактан дилээн мен. Севээн-оол хола соруулдуг сөөсken даңзазын шыладыр сорбушаан, боданып-ла олур он. Оон даңзазының хүлүн идинин бажынга кактапкаш, Аяңмаа биле мени мурнуунга кожа олурткаш, бодунуң болуп чугаазын далаш чокка эгелээн чүве.

«Хадың суурну революция мурнуунда-ла орус тараачыннар үндезилен тургускан. Ук черге суурну душ боон тутиаан. Хадың — амыдыралга кончуг таарымчалыг чер. Көөр болзунарза, ону долгандыр чанты берген арга-арыг аразында сиғеи шөлдери карак четиес талыгырже шөйлүп чоруй баргап чыдар. А Оңгар-Хову дээрge тараа-быдааның езуулуг ораны-ла болгай.

Бойдустун таарымчалыг байдалының база кызымаккай күш-ажылдың ачызында, орус тараачыннарын амыдыралы чылдан чылче шымбайжып орган чүве-дир. Удаваанды оларның аразындан Челер Чоодар, Чемдик Эрхурий дээн ышкаш кижилир (Федор, Григорий деп орус аттарны тыважытканы-ла ол боор он) чазый-чилбизи, мөлчүкчу-чиижени-бile ылгалып үнгеннер. Чоодар биле Эрхурий даштыкы хевири-бile бот-боттарынга шуут дөмөйлешпес ашактар чүве. Челер Чоодар дээрge мунгаш кара салдыг, шилгедек мага-бottуг. Ооң кашпагайы шуут денди, үргүлчү, ылгын айт дег, шошкуй аарак кылаштаар. Челер деп шола шак оон тывылган.

Эрхурийниң бажында чангыс-даа дүк чок, чүлгүп каан хола хымыш ышкаш, ана кыланнаар чүве. Салы — каш борбак ый-бааны сарыг дүктөр. А ишти медээжок улуг. Сактырга, инектин чиннинг улуг хырнын бүдүнгө хөйлец адаанче эптей дыгып

каан ышкаш. Эрхурийнц бир буду өскезинден кыска болгаш ооң мажагар мага-боду, ирик чадыр дег, чемдие берген чоруур. Чоннуң чечен-мергени аайлыг эвес, ону Чемдик Эрхурий деп шолалап албас бе. Кыска үе дургузуңда Коодар, Эрхурий суглар хөй мал-маганныг, тараа тарыыр, сиғен кезер делгем шөлдерлиг байлар апарғылаан. Ядыры орус тараачынаар, чоок-казының араттары чоорту ук байларның аспаанче кирип, оларның хөлечиктери болу бергеннер. Бай бүрүзү чылдың-на дөрт-беш чүс баш шарыларны Минусинскиже сүрүп, аңаа барып чиңжен садыгны чорудуп турганнар. Ажыл-агыйга ажыглаттынар-ла чер оларның өңчүзү болу берген. Байлар арга-арыгны безин боттарының аразында үлжип алганнар. Удаваанда орус чуртууга, ооң соонда Тывага хувискаал өөскээн. Совет эрге-чагырга мөлчүкчүлерниң холунга мөөннешкен элбек байлакты хавыргаш, ону ооң езуулуг ээзинге — ажылчы чонга эгидип берген болгай. Ындиг байдал-бile кулактар, бай садыгжылар канчап элтежир деп бодаар силер. Эрги езу-чурумну катап эгидип алыр күзел — оларның амыдыралында кол сорулга апарбас бе. 1930 чылдың чазыниңда Өөк, Туранның буураан байлары колчакчыларның душ бооп дириг арткан артынчылары-бile каттыжып алгаш, ыяк чепсегленин дериттингеш, совет эрге-чагыргага удур деми-секир дээш, Хадыңның Сөөскенинг-Өзенинче үне бергеннер. Актар артынчыларының үймээнниң дугайын, бистер араттар, Төпче дамчыткан бис. Каш хонганда, Хаглыг-Алаакка Антонов дээр командиргэ баштаткан шериг отряды чедип келген чүве. Антонов — чарааш шырайлыг, ээлдек-эвилең чаңыг, тываалары шуут суг кижи болчук. Бөдүүнү, чугаакыры бир амыр. Ол бүгү мөзүзү дээш, бис ону төрээн киживис дег хүлээп алган бис.

Шериглер Сөөскенинг-Өзенинц туруш-байдалын Хараар-Тей бажындан тодарадып эгелээн чүве. Оон көөрге, Чокпак-Даанчэ шөйлүп үне берген кара чарык тода көстүп чыдар. Ол — Сөөскенинг-Өзен-дир. Командир ооң туруш-байдалын саазынга тодаргайы-бile чуруп, шыйып алган. Оон-бile чергелештир бистиң сүме, тайылбырывыс кичээнгейлиг дыннаап тургаш, Сөөскенинг-Өзенинц орук-чириин ол ыяк билип алган. Ам кол чүве — актарның турлаан тодарадып алтыры арткан. Үймээнчилер ол узун өзенинкайызында ижээннеп алганнарыл? Ол айтырга шын харыы шериглерге тоң чугула турган.

Бир-ле каан эртен өзенинкайызында таптыг-ла ортаа кезээнде билдириг-билдиригтес ыш бурулаанын хайгаракчы эскерип каан де... Ол дугайын дегийт даргазынга илеткеди он. Антонов ыш деп чүвеге ылап бүзүрээш, ук черни чуруктуг саазынга кызыл карандаш-бile демдеглеп алды де. Оон соонда дарга орус тараачынарның, тыва араттарның төлээлекчилерин чыгаш, чайыт хурал эрттирген чүве. Ол мынча деп илеткээн:

«Сөөскенниг-Өзенче Хадындан кара чангыс орук чоктаан. Ол орукту боо-чепсектиг үймээнчилер камгалап-кадагалап турары чугаажок. Өзеннин бажы эртимес кадыр Чокпак-Дагда үсken, соң мурнуу талазын ажык мээстэрлиг, чалым хаяларлыг даглар бүзээллэн. Ынаар эртип болурунц чүгле чангыс аргазы бар — соңгу чүктен. Асөөт хемни өрү чоктааш, Чокпак-Дагын өдээнче ханылап кирип-кирип, аң-мен kokпазы-бile мурнуubarын чүкче угландыр кончуг оваарымчалыг, серемчилелдиг эрткеш, өзеннин чыс бажынчы чырык турда уне бээр. Аңаа, кезек када дыштанып, орукту соң ынай уламчылаарынга ыяк белеткенип алыр. Дүн дүжери билек, аyttарны өзен бажынга таңылдар-бile кады каапкаш, дааш-шимээн үндүрбейн куду алзы бадылтар. Өзен иштинин арга-ыяжы шыргай, озаң дээрge базым бүрүзүнде деп билинөр. А карангызы — айт кулаа көзүлбес болур. Мынчап кээрде, биске чүгле турасорук, шыдамык чорук дузалаар эвеспе. Отряд кандыг-даа бергеге, кандыг-даа моондакка тура дүшпес ужурлуг.

Түннелинде, даң хаягазында үймээнчилерни турлаанга четкеш, ону карак чивеш аразында бүзээлептер. Сорулга нарын. Мону боттандырарда, бистерге арга-дуржулгалыг, тайга-таскылды бодунун беш салаазы дег билир, үдекчи херек-тир» деп, командир бодунун тайылбырын доосту он.

Ук планны чөвүүлөл хурал чүүлдүг деп көрген. Ынчаарга үдекчи шиллип алыр айтырыг ындыг-ла белен эвес болган. Ынчанмайн канчаар — маңаа чүгле чер-оран эки билир эвес, а харын дидим, аваангыр кижи хөрөк бөлгай. Үр-ле сүмслешкен соонда, кызыл шеригжилерни үдээр ыдыктыг хүлээлгэ сээн гача — Бай-Кара Машпак-оолга онаашкан чүве.

Ашак кезек боданып оргаш, уламчылай-дыр:

— Оон ынай чүү болганын ачаң ана беш салаазы дег билир дийин. Ук болуушкуну сактырынга ынак эвес кижи. Ынчалздаа таптыг дилезивиссе, ужур бар болгай аан — дээш, Севээн-оол бисти эдерткеш, өөвүсче базыпкан.

Шынап-ла, ачам баштай хедерленип пат болган. Оон Севээн-оолдуң аайынга чоорту кирзе-кирзе, кызыл шеригжилерни үймээнчилерни канчаар басканының дугайын бирден бирээ чокка тоөгүп эгелээн.

«Сайлыг-Карадан чер чырыры-бile үнгеш, Сөөскенниг-Өзеннин бажынга, шынап-ла, хүн ашпаанда чеде берген бис. Кызыл шеригжилер баштай-ла аyttарын ойткара тыртып кагдylар. Оон боттары чемненип эгелээннөр. Арыг агаарнын-на салдары боор, хойлаарактардан дамдылаткан суг-бile шыгыткан кара хлебти дайынчылар шиштээн баар дег кылдыр амданнанып чидилер он. Кежээки чөм соонда, кезек када дыштанырын командир отрядка чөвшээрээн. Чамдык кижилер боо-монгузуун

аштап чүлгээн, өскелери буруладыр таакпылавышаан, оюн-баштаан бот-боттарынга тө кагжып-ла олурлар. Имир дүшкелекте, Антонов отрядын чыскаагаш, өткүт, чоон үнү-бile чугаалайдыр:

— Эштер, кызыл шеригжилер! Дайынчы даалганың эң-не харысыалгалыг үе-чадазы чоокшуулап келген-дир. Оон үре-түннели чүгле бистен хамааржыр. Мээн маңаа сагындырып каарым болза: бирээде, эртер оруувус узун болгаш берге. Үдекчивис эш Mashpak-оолдуң соондан мен кылаштаар мен, а мээн соомдан — шупту чангыс одуруглап шуужуптар сiler. Кол-ла чүве — сагылга-чурум, серемчилен. Ыыткыр чугаалажың, кызандыры таакпылап черле болбас. Ийиде, тулчуушкунче кайы хамаанчок кирбес эвеспе. Отту чүгле мээн командам езугаар ажыдар. Үймээнчилерниң киржикчилери кол нуруузунда ортумак күштүг тараачыннар болдур эвеспе. А олар Совет эрге-чагырганың ажык дайыннары эвес дээрзин боттарыңар билир сiler. Үймээн бастырган соонда, олар частырынын дораан угаап биле бээрлер. Чамдыктары биле-даа берген чадавас. Карактары ажыттына бергеннери биске удур ок-боозун арынмас дийин. Билдинер бе, эштер?

— Билдингир! — деп, отряд оожум-даа бол, шиитпирлиг болгаш демнег харыллады он.

Кырлан қырын дургаар бадып ора, чоорту өзен иштинче кире берген бис. Сөөскенинниң узунун, сырыйын канчаар ону! Сөөскенинг-Өзен деп ат оон тывылган болбайн аан. Узун, чоон шивилер, пөштер, чокпак талдар, чодураалар, янзы-бүрү чаданнар шуут базым санында. Оон кадында ушкан ыяш, онгул-чиңгил деп чүvezин чүү дээр ону! Чамдык чсрлерни чүгле үнгеп-союл эртил чораан бис. Кызыл шеригжилерниң идик-хеви ол-бо будуктарга илбектелип чорза-чорза, ында-мында ойбак-дыдык эмгежок апарган. Дүн ортузу ажа дүжүп чорда, өл хар чаап эгелээн, ана кодан-майыктаар чүве! Карагызын канчаар ону, езулуг-ла альт кулаа көзүлбес. Ынчалза-даа черле тура дүшпейн бурунгаарлап-ла орган бис. Канчангаш-ла тура дүжеримгэ, мээн кулаамга суг шылыраажы дынналды де. «Сөөскенинг-Өзенниң мурнуу чарындан аккан хемниң шенээнде келген-дир бис» — деп бодал бажымга чык дээн. Оон ырак эвесте аң кокпазы барын билир кижи мен. Мурнуку чылдарда диннеп чорааш, оолап каш-даа эрткен мен.

— Эш командир, ам удавас кокпага кире бээр бис — деп сымыраны аарак дыннаттым он.

— Күш эки-дир, таныш. Дүрген чедер-ле — деп, Антонов база-ла сымыранып харыллады.

Шынап-ла, ындыг үр болбайн кокпа орукка чеде берген бис.

Ам кылажывыс шору дүргедей берген. Ынчалза-даа чедер чөр ам-даа ырак.

Хар соксап, чөр чырып орган. Хенертен мээн думчуумга чыт келди де.

— Мында ыш чыды бар-дыр. Турлаг мөн дыка ырак эзес хире-дир — деп командирге дегийт илеткедим.

Антонов отрядты ол-ла черге доктаадыпкан. Оон өөрүү-били сымыраны аарап сүмөлешкеш, командир хайгыылч уш кижи чорудупкан. Могап турупкан кызыл шеригжилер, кокпа кыдынында оймакка олура дүшкеш, тыныш ап дыштаны бердилер. Долгандыр шип-ле шимээн. Ында-хаая кызыл шеригжилерниц сымыранышкыны дыңналыр. Таакпыланчыны чүү дээр ону! Дужаал дээргэ дужаал-ла болгай — кымныц-даа таакпылаар эрге-зи чок. Удаваанда хайгыылчылар аастарында пөс долдур дыгыл каан ийи кижи сүрүп алган бо келдилер. Үймээнчилерниц шинви дэзүнгэ удуп олурган таңнылдарын, хайт дээр чай безин альны-дыйрайн, тудуп эккелгеннери ол. Командир туттурганинарын бирээзиниц аксында пөзүн ушта соп октапкаш:

— Силерден өске хайгааракчылар бар бе? — деп айтырадыр он.

— Чок — деп, туттурган кижи, сугда ыяш дег сирилевишаан, харыллады.

— Ылап бе?

— Көк дээр кырымга дужер...

— Актарның баштыны кымыл?

— Филимон... Филимон Сергеевич Осипов,

— Кандыг боо-чепсектиг силер?

— Бир пулемет бар. Өскези ланчылар, бырдааннар, дүүргелдер.

— Пулемет кайдал?

— Даг эдээнде.

— Оон чанында кижи бар бе?

— Чок.

— Мегелеве!

— Көк дээр бо!

— А болар кайдал?

— Одаг чанында... Бөле... бөле салғыдал қаан...

— Хайгылчылар, туттурганнар-бile артып калыңа! А өске дайынчылар мәэн соомдан — дәэш, командир күду алзы ыдыпты. Шай хайындырым хире болганда, үймәнчилерниң турлаан бүзәлепкен бис. Дугуржуп алганыбыс езугаар, командир агаарже уш удаа боолапты.

Майгыннарда, чадырларда тааланчыг уйгузун удуп чыткан үммәнчилер оон-моон ак хептиг үне маннашкаш, чадырландырычый тургузуп каан бооларында бардылар он. Отряд шериг

хары угда агаарже каш удаа дааштаашын кылыштарга, олар сүрээдеп, чамдыктары холдарын өрү көдүрүп, дүжүп бере берген, а өскелери кызыл-даван хар кырынга туруп чадааш, чадыр, майгыннарынче дедир кире маңнаштылар. Ол аразында кызыл шеригжилер үймээнчилерниң одаг чанында боо-чепсээн долганацкан. Таптыг-ла ол душта боо даажы динеңи берген. Көөрүмге, кызыл шеригжилерниң бирээзи тендирип чоруй барып ушту де. Ол-бо былдай дүшпүшсаан, Антонов боо даажынче углай маңнатлаткан. Эң ындыкы майгындан шилгедек, узун кижи үне халааш, хол боозу-бile ол-бо боолавышаан, арга иштинче ханылап бар чор. Командир ооң соондан маңнады. Кезек када удур-дедир атқылажышының динеңнип-ле тур. Оон хенертен соксай берди. Антоновтуң чиге огу дескен үймээнчини чер алыспааны ол.

Сегиржип алышыкын, Филимон Осиповту санаваска, аас-кежии бооп, улуг хан төгүүшкүнү чок доозулган. Отрядтан бир кызыл шеригжи аар балыглаткан чүве.

Филимон — колчакчы шаар, бүтпес идеget дээрzi илерээн. Ол каш-каш чылдарда Өөк, Туранның орус тараачыннарының угаан-медерелин хоозун суртаал-бile аймаарадып келген. Түннелинде, оларның чайгылчак көзээн Сөөскеннинг-Өзөнч төөредидип үндүре бээр аргалыг болган. «Бис эгелээривис билек, Төп Тываның тараачыннары биске дораан каттыжар, Саян артындан улуг дуза ша-даа болбайн келир»— суг-суг дээн аазашкыннар хоозун чугаа болганын бажын төөреттирген тараачыннар дораан угаап билипкен чораан.

Үймээнгэ чүс чыгам кижи киришкен чоржук. Оларнын хөй нуруузу, шынап-ла, актар артышкыннарының, өнчүзүү чидиргэн байларның меге суртаалынга, хоозун аазашкыннарынга алыскан, эртем-билии четпес, будуулук-карангы байдалдан амдаа уштуммаан тараачыннар болчук. Оларның шын-мегени эчи-зинге чедир угаап билирингэ үймээн улуг идиг болган. Совет эрге-чагырга дээргэ езуулуг-ла чоннуу-дур дээрзинге олар сет-килиниң ханызындан бүзүрээннер.

Үймээнниң идеяллиг киржикчилерингэ — өнчү-хөренгизин хавырткан байларга болгаш колчакчы артычыларга — совет эрге-чагырга чөптүг яланы онааштырган. Үк яла Челер Чоодар биле Чемдик Эрхурийге база-ла шыңгыы дегген чүве.

Совет эрге-чагырганың иштики болгаш даштыкы дайзыннары энме-хаяжок болганды, революсчу серемчиледи улам күштелдирериниң чугулазын орус тараачыннарга болгаш бистерге, тыва араттарга, ыяк чагааш, Антоновтуң отряды Хадындан ээл чаныпкан чүве — деп, ачам чугаазын доозарга, Севээн-оол тыртып орган даңзазын дегийт-ле аңа сұна каапты оң. Ийи холумнұ тақ чудуруктаныпкан олурғанымны бодум безин

эскербээн болчук мен. Чожаан уум-бile Аянмааже көрдүм он. Ооң арын-шырайы шынгызы сүргей апарган олур. Ачамның төөгүзү кайывыстың-даа сагыш-сеткилиң дүвүредилкени ол-дур ийин. Ачалар ону, ол байдалды, дораан эскерипкен хире, хой, бызаа хайгаарал көөрү-бile бис ийини Хараар-Тей бажынче айбылапчыктар.

...Ачам «партизаннаар» чанчылын бүгү амыдыралында салбаан чүве. Бөдүүн арат кижи харыысалгалыг даалганы чедим-челиг күүсөткенинге ол хире чоргаарланыр турган-дыр ийин.

МОМБУШ

Үймээн бастырган соонда, ядыры орус тараачыниар биле күш-ажылчы араттарның аразында акы-дунма эп-найырал улам быжыккан. Олар кожа-хелбээ чурттап, бот-боттарының ажыл-агыйынга дузалажып, чаа амыдыралды сырый харылзаалыг тургусчуп, хосталганий болгаш тайбының даяигызы — ССРЭ-гэ кызыгаар чок бердингенин херек кырында көргүзүп турганинار.

Бистин өг-булевис орус тараачыниар Андрей Чихачев, Филиппи Дряхлов сугларның өг-булелери-бile онза эп-найыралдыг чүве. Олар тараа-даа тарыырда, сиғен-даа кезерде, дүжүт-даа ажаарда ыялп-ла бот-боттарынга момбуштажып дузалажыр, азы альт-хөлүн, чепсек-херекселин удур-дедир ачылажыр турган.

Чай кидин түлүк. Араттарның база бир чымыштыг ажылы — сиғен кезилдэзи чоокшуулап келген. Бир-ле катап ачам:

— Уш хонгаш момбуш эрттирир бис. Улус хөй чыглыр, эки белеткеммес болза хоржок — диди.

Ооң мурнуунда ақыларым альт машиналары-бile эмгежок сиғен кезип каапкан чүве. Қескен сиғен кургаан, ам ону бөлүп сарааттаары арткан. Чангыс өг-буле ол ажылды алды-чеди-даа хүн дооспас. Ынчап мунганип турда, чаашкын куда берзэ, хайыраан сиғенниң шынары баксырап кудулааны ол. А сүүзүн чок сиғен малга чем болур эвес. Ону болдурбазы-бile араттар момбушту ажыглаар турган. Мурнуунда хөй улус ажылдаан черге чорбаан болгаш, ачамның чарлааны момбушка барыксаарым шуут дөндөн.

— Мижит альт дырбаажынга олурад, Эник-оол хөпээн салыр, аваңар черге паштанир, эненер (ачамның угбазы) ийи бичии оолду албышаан, аал ээлээр, а Карапшай хой, бызаа кадаарар — деп, ачам момбуш хүнүнде кижи бүрүзүнүң кылыр ажылын тодаралкан олур он.

— Чок, мен момбуш баар мен. Хой, бызааны бо оолдарның бирээзи кадаргай-ла. Чүгэ малчэ чоокшуулавас ужурлуг улус чүвел? Үргүлчү мен-не мен — дээш сыйладыр ыглап-ла бадырган мен.

— Момбуш баргаш, чуну кылышыл бо. Сиген бөлүп, хөпээн салып шыдаар эвес — деп, Эник-оол түнчей тыртын кагды.

— Хоюн, бзыаазын эки кадарза-ла, мооң ажын ол-дур ийин — деп, Мижит немей-дир он.

Ону дынааш мээн ысым-даа дам барган.

— Че-че, ону өжештирибенер. Хой, бзыааны-даа хайгаарал, чаш ажы-төлдү-даа карактап күш четтигиптер мен. Карашибай база момбуштазын харын — деп, энэм менээ болчуун үндү де. Ону дынааш ысым (та кандыг хуулгаазын күш ону үзе шаалты ыйнаан) хенертең соксай хона берген. Амырааш кежээр-гээрим ол ийнен, шыкта оъттап чораан бзыааларымче караш-ла дээн мен.

Ада-илем момбушка шыырак-ла белеткендилер он. Уш көгээр арага, ийи хой эъди, өрөмө-быштак, далган-тараа дээш чок-ла чүве чок.

Момбуш бүдүүзүндө Эник-оол биле Мижит ақыларым бистиц база Севээн-оол сүгнүүн дырбааштарын Чоржан-Бора биле Калчан-Шилгиге тергелээш, Хаглыг-Алаактап Калбак-Шынааже кеже бергеннер. Ол хүн мээн сагыш-сеткилим дөстүнмейн-ие хүнзээн. Кежээ, кызыл-хүннеп чорда, дүрген-не удуй бээр дээн, чадырда дөжээмч барын чыда дүшкен мен. Уйгу дораан кайын кээр боор. Үр-ле ацдарлып-дүндерлип чыткаш, чык кылдыр удуй берген чоржук мен. Оттуу кээримге, хүн Сыгыртыг дааның артындан аяар союп үнүп олур. Дээр арыг ишил дег кылан. Маңнавышаан өггэ келдим. Авам биле ачам изиг шай аартаан орлар.

— Эр хей! Шыкта альттарывыс чоокшулат, оглум — деп, ачам айбылай-дыр.

Тус-тус өртегилеп каан альттарны чешкеш, оларны беле чедип алгаш, коданга кээн турумда, хүн оранчок өрүлей берген. Авам инектерин сагган тур. Альттарны чадагай кажаага баглагылап кааш, авамга дузалажып кирипкен мен. Саалда сөөлзүрөп чорда, ачам альт-хөл эзертээр, аль-чөм чүдүрөр, дергилээр ажылын база-ла доозупкан. Сүттү долгап, өрөмелеп алышын энсмеге чагааш, авам биле ачам альттарынче углаканнаар. Чоруксааш шыданмай турган бодум оларның соондан караш-ла дээн мен.

Малгаштыг-Хемни арай боорда кештивис он. Бир черге мээн аздым матгашка мырынай чыдыптар часкан. Шыырак-ла мал болгаш ол кончуг чиндицнээштен ушта шурай берген де. Сиген шэлүнгэ кээривиске, ында момбушка киржир кижилер-лс энмежок. Балыктыг-Хөлде угбам, честем одаг чанында шайлаан орлар. Дөө талдар аразында бөлүк аныктар ыыткыр хөөрөшкен, каттырышкан тур. Оларның аразындан Биче-оол акымны эскере тыртып каяла, ынаар карак-кулак чок маңнаплаткан мен.

— Ойт, Карап база момбуштап келген ышкаждыл — дээш, гкым мээн бажым суйбавышаан уламчылай-дыр:— Сиринмаа, а Сирин, бо дээрge Карапай дунмам-дыр. Мон бичий база ний оол бар — диди.

— Поох, чалтанчын моон але, карактары ана чодураа-ла — дээш, акым-бile кожа турган саргыл баштыг, кызыл чаактыг угбай мээн мурнумга олура дүшту он. Эгенип ыятканым-на ол боор, акымның чанындан бурт-сарт ынай-ла болган мен. Делир маннап кээrimгэ, ачам Чихачев, Дряхлов суглар-бile чутаалашкан олур. Оларның чанында алдын сарыг баштыг, чингири көк карактарлыг мендөн дап уруг тур. Бижингрээшидэн доктааган черимгэ өргенгилештири кожая берген тур мөн. Узуу, ак буттары куураш-каарааш дээн соонда, уруг мээн чанымда бо мацнап келди он. Оон мээн арнымче чиге кайгавышаан, бир-дэ чүве айтыра-дыр.

— Та... билбес — дээш аңгадай берген тур мен.

— Валя — дээш он холунуң айтыр эргээ-бile хөрээн соктай-дыр.

Адым айтырыл тураг-дыр дээн бодал бажымга чык дээрч билек:

— Карапай — дидим.

— Ка-ра — деп чоруй, уруг тула берген тур он.

— Карапай — деп үзүктеп адап бердим.

— Ка-раш-пай — деп арай боорда катаптаарга, улуг тыныи, бажым согаш кылган мен. Оон Валя мени селбеср тал чанынга эдертири чедире бергеш, ак пос хантан шокар саазынныг ийн конфет уштуул берген. Бирээзин ол-ла черге сыйра каакази, еккезин эстип төнгүже чедир пактаан ийик мен.

Ажыл-иш-даа хайнин эгелээн. Кескен сиженни баштай-ла уш айт дырбаажы бөлүп кирилкен. Оон соонда айыр, дырбаази туткулаан кижилер одагдан шуужуптулар. Мен хөпээн сөөртүр болган мен. Ачам Калчан-Шилгини ажылга дерии белеткээш, узун хендир аргамчынын бир ужун хомуттуң ажыргы кулагнга улай кошкаш, мени шыырак холдары-бile көдүргеш, эзэрge олуртуул каан. Айт кырындан көөрүмгэ, Аяңмаа, Бады, Валя суглар база-ла мен ышкаш хөпээн сөөртүрүнгэ белен турлар.

Кургаг сиженни дырбааштар баштай ооргалай бөлөр, онц соонда ооргаларны тыра тырттырып чоруй, кезек-кезек кылдыр оваалап каар. Эжеш-эжеш бооп алган улус оваа сиженни карак чивеш аразында хөпээнней кааптар. Биче-оол биле Сиринмааның иелээн ажылдал турагын эскерип кааш, мен-даа олардаа бардым он. Акым айт соонда сөөртүнүп чораан узун аргамчыны хөпээнниң адаа-бile долгандыр куржай эрттиргеш, онц ужун хомуттуун хостуг кулаанга кожа баглааш:

— Че, Карап, аъдың чуткүт — диди.

Қалчан-Шилгини аяар чүткүдеримге, хөпээн турган черинден шимчепкен. Оон аяар чорткаш, хөпээний сараат дээзэн чөргө сөөртуүл эккелген мен. Дряхлов акый хомут кулаанды карактай баглан каан хөндир ужун чеже шелингергэ, аргамчыны хөпээн адаандан сывыра тырттырыбышаан, айдымны шошкуда аарак бастырыпкан мен. Узун ыяш айыырлар туткан мөгө-шыырак эрлер демги хөпээнни ол-бо талазындан шиштегилээш, ону сараат кырынче дүктүш-ле кылдылар он. Мен база катап хөлээн-неп чорукан мен.

— Дүрген хап турундар, кежээкейлер! Кым мурнаар эвс, че — деп, сараат оқтакчылары бисти хей-аът кирип турғаннар. Қалчан-Шилгинин ылгыны аайлыг эвес, сараат чанынга хөпээним сөөртүп эккелгелек, дедир караш-ла дээр мен. Үк ажылды ылал шингээдип алганымны үе-чергемге көөргедир сеткил маңаа база идиг бооп турганы чугаажок. Бадының аът мунары арай хирелиг болгаш ол черле шошкудугдан дүргедеведи он. Аяңмаа биле Валя боттарының аразында чижиринге өй болдулар. Чам-дыхта олар чанғыс дескинig қылыш турда, мен ийиге четтигип-тер мен. Ол дээрge Биче-оол биле Сирицмааның шалыш ажылның ачызы-дыр ийин.

Сараат чанынга бир-ле чедип кээримге, Дряхлов акый тургаш:

— Сен эр хей, а! Мен кыс сени күш мактаар — диди. Сактырымга, кандыг-ла бир хуулгаазын күш менин дээр шаар талытыр көдүрүп үндүре берген ышкаш болчук. Өөрүшкүмнүн төвийн ол хире күштүг болган-дыр ийин. Макталгага чалгынналгаш көжээргээрим дам барган.

Биче-оол акым безин:

— Қалчан-Шилгиң күжүн камна, Карап — деп сургап турар апарган. Сараатка ээлчеглиг хөпээним чедирер дээш, Қалчан-Шилгим шошкуда аарак бастырылтырмга, чийгеш-чаагаш-ла дээн чүве бар апарган. Хая көрнүп кээримгэ, соөртүп орган хөпээним чер ажа кылдыр төктүп калган чыдыр. Хомуудаарымны канчаар ону! Ыя аразында Аянмаа биле Валя сүрүштүр чорткан бо келдилер. Валяның каткы-иткизи-даа хөлчок. Аянмаа менце дылын ужуулбушаан, холдарын чызыладыр часкаи эртти он. Мен мичие кыза берген тур мен. Дер-суум ана мыжылаар чүве. Экизи көрген, ол аразында Биче-оол биле Сиририцаа маңдашышаан келгеш, төктүп калган сигенин дүвү-далаш хөпээннээш, мени база катап айткарылсаннаар. Бачыттыг ол хөпээнни сараатка ам-на будүн чедирген мен.

Хүн биче дүйш турда, он алды бут кырында медээжок улуг сараат-даа белен. Улус шупту дүштээр дээш чыглып эгелээн. Баштай Аяцмаа биле Валянын альттарын, оон соонда Калчан-Шилгини ойткарып кааш, одагга маннап келдим. Авам биле

үгбам улуг пашта эйттиг мүнүн улуска куткан турлар. Мадар аяамга долдур мүн куттуруп алгаш, озалааш тал дөзүнде олурган акымче углапкан мен. Қәэrimге, Биче-оол биле Сиринмаа бот-боттарынчे удур-дедир хұлұмзұршкен, изиг мүннү чаңгыс аяктан әлчиң-сельчиң аартаан орлар. Сиринмаа мени эскере тыртып кааш:

— Ойт, боже, Карап, манаа олурувут — дәеш, дәженип алган чонааның азынын хозай олуруп берди.

Дүштеки чем дооступ чорда, Биче-оол акым сәләгже углуг ынай болду. Ша-даа болбаанды оон:

— Эштер! Боже олуруптунар. Бистер, аныяктар, силерге би-чи када аян тудуп берәэли — дәэн өткүт үнү дынналы-дыр. Оон-моон тұра халышкан улус селбегер тал ындында аялыкка бөле олуруптулар. Бады биле мен тал қырынчे халбактанып үнгеш, оон адакы будуктарынга күшкулаштыр олуруп алдывыс. Биче-оол мандолинага үдең бәэрge, бөлүк аныяктар «Хандагайты», «Дәге-Баары» — деп ырларны дыка-ла аянныг, қараң күү-сеттилер. «Кижизиг чем» деп шиидилге көргеш, улус дәэрge чуғлуп-ла тур. Ачамны көөрүмгө, черде ойта дүшкен каттырып чыдыш. Севәэн-оол иштин ийн холдан тудуп алган ана сириләэр чүве олур. Дряхлов он холунда тудуп алган ак пөзу-биле карактарын удаа-дараа чоткулаан оп. Оюн Биче-оол биле Сириң-мааның удур-дедир кожаңнажып ырлашканы-биле доозулган. Улус дораан-на ажылчे далажы бердилер. Бистер, хөпәэн сөөртүкчүлери, дұвұ-далаш аъттарывысче маништывыс. Валяның хектүү аажок уруг болду — ажыргы таладан аъттаныр. Шын аъткаар дәеш чадашкан мен де.

Ажыл база катап хайнып үнген. Солун оюннуң-на төвии боор, улус улам хей-аът кирген ажылдан тур. Хүн караа кам-хайыра чок аа чип турза-даа, хөлегеже чүткүүр кижи чок. Сараат салыкчылары, сиғен хөпәэннәэн улус хире-хире болгаш-ла соок суг пактап турлар. Бистер, хөпәэн сөөртүкчүлери, аравыста марғышышаан бис. Аяңмаа менән ызыртыр чедер деп келген, а мен аңаа аштырбас дәеш Калчан-Шилгим аксын сула салыпкан мен. Ажылдың эвин тып биле бергеним-не ол боор, буруладыр хап турзумза-даа, чаян бооп, дұьш соонда чаңгыс-даа хөпәэн тө сөөртпәэн мен.

Ажыл сөөлзүреп чорда, Ондур хенертең бо көстүп келди де. Баштай ол кезек када сараат оқташты он. Оон соонда Биче-оол биле Сиринмаага дузалажы берди.

— Момбушка чоп кончуг орайтап кәэриң ол, честей — деп, Биче-оол айтыра-дыр.

— Ядараан, бо оорга мырыңай хоржок апарған болдур ийин, чуржу — дәеш, Ондур холдарын ооргазынга чүктей салгаш,

чаза-ла хертейтип алган тур он. Биче-оол чүгле утказы хөй хүлүмзүрүп кагды.

Хүн чүгүрүүнче кирип чорда, база бир он алды бут кырында сараат бүрүн доозулган. Оон-бile чымыштыг ажыл-ин төнгөн. Сагыш-сеткилиниң ханганы-ла ол боор, улустуң каткы-итки, чугаа-сооду-даа хөлчок. Сараат чанынга кезек када тургаш, шуптувус одаже чоруптувус. Қээрниске, авам биле угбамның аыш-чеми белен болду. Аныктар одаг кедээзинге оялыкка аңгы олуруптулар. Сонуурган көөрүмгө, чамдыктары эзт чээн, мүн ишкен, өскелери далган-тараа мажаан, чугаалажыр-каттыржырдаа харык чок олурлар. Мен база-ла Биче-оол биле Сирицмазның чанында бардым. Акым менээ далган биле тараа хөлүй мажып берди. Оон амдаиннын чүү дээр ону! Бостааже ана боду-ла ажып тураг.

Улуг улус одаг чанында тал дөзүнде олуруптулар. Топтал көрүп орарымга, ачам көгээрден арага куткан, угбам улуска дашка туткан тур.

Кежээки чөм соонда хүреш эгелээн. Баштай улуг оолдар, оон соонда элээди оолактар, адак сөөлүнде бистер, бичий оол-чугаштар, хүрештивис. Душ бооп, чажыттарымны кыдындан кыра октадым де. Ажыл дооступ чорда, эн хөй хөлээн сөөрткен дээш, Севээн-оолдан мактал база алган мен. Ол чайгы хүнүүн бүгү назынымда уттундурбас сактышкын бооп артканынын чылдагааны-даа ол.

Дыннаарымга, улуг улус изиг-изиг хөөрөшкен орлар. Сонуургак сеткил дөстүр эвес, оларга чоокшуулап чеде бердим. Ондурнуун «хоочузу» кайда боор, кижиң тира халыыр, олура дүжер, бирде бодун, бирде айдын мактаан, ана хөлзеп-ле түр. Севээн-оол чугааланмышаан бажын борбаннадыр былгааштаан ор.

— Машпак, а Машпак... Сен арака күш крепкий — деп, Дряхлов ачамны мактаан тур. Чихачев чугаа-соот-даа чок, арлы мичие кыза берген чүгле таакпылаарынга ёй олур.

Сөөлгү көгээрниң ишти куруглаарга, ачам туруп келгеш:

— Ха-дунма, силерниң өндүр-чаагай дузанар дээш чүректиң ханызындан улуу-бile четтиридим — дээш, курлак чедир мөгейип каарга, улус уурук-суурук туруп эгелээн. Баштай-ла Биче-оолдун Хаглыг-Алаактан келген эш-өөрүү альттаныптылар.

— Акый, ам база Хаглыг-Алаак бадарың ол бе? — деп, Биче-оолдан шала мунгак айтырдым он.

— Ийе, Карап. Ундарава шүве, дунмам. Удавас аалга чеде бээр мен — дээш, акым мээн бажым суйбап чоруй, талда Баг-лап каан айдынчье ыңай болду.

Аныктарның ыр-шоору кежээки шынаага сырныналып артып калган. Дараазында Балыктыг-Хөлден келген улус чоруптулар.

Олар «Хандагайтыны» бир демниг бадырбышаан, алаак иштинче ажытталып кире бердилер. Хадың чурттуг орус эш-өөр Қалбак-Шынааны өрү чоктапканнар. Валя менче холун карбаңдастырга, аңа канчаар харылаарын айын тыппайн аңгадай берген тур мен.

Севээн-оол биле Ондур ийи арай боорда айттангаш, Сайлыг-Караже углаптылар. Аяңмаа биле Бады менче көре-көре оларның соондува чорунтулар. Момбушчулардан одагда ам кым-даа артсаан. Чүгле бистиң өг-булевис аяк-сава, айыры-дырааш эмге-сескелеп артып калган. «Тарамыктар каттышкан күн болтур»... Тыва араттар болгаш орус тараачыннарның ол алыс шыны улам ханы шингээдип алрынга момбуштуң ужур-дузазы мөлдөжок улуг дээрзинге бүзүрээр мен.

Орус, тыва ядыыларның эп-найыралын быжыглаарынга чүгле ажыл-ишли харылзаалар эвес, а харын амы-хуу аргыжылгалар база улуг рольду ойнап турган. Бажың-балгадынга үнчүп-киржир, бар-чогул алчыр-бержир, арга-дуржуулгазын солчур-нептеретчир дээш аргыжылгаларның хевирлери хөй турган болдур ийин. Серин оъттуг болгани, Хадың чайын шээр малга таарымча чок чер. Ыичаңгаш Чихачевтар, Дряхловтар кара-кара хойларын бистиң коданывыска эккеп кадып каарлар. Баштайгы хүннөрдө оларны туда кадарбас болза хоржок де. Кодандан ангыланып үстүр, оон баш углаан черинче маңаптар, көжээ кажааже кирирge чөрүүр дээш элдеп-эзин аажы-чанныг болурлар. Коданга чанчыга бергеш безин бот-боттарындаа чарылбас, лаады ийи бичии бөлүк бооп алган чоруурлар. Адыгуузун безин аал-чуртун сактыр, чаныксаар деп чуве ол дийин. Чихачевтар-даа, Дряхловтар-даа аалывыска бо-ла чедип кээрлер. Келген санында-ла кандыг-ла бир белектиг болурлар. Хой агарлап кээрде, картошка, ногаа эккээрлер. Мен морковту таан сонуургап чинр мен. Казырадыр дайнаап орда, ооц амданнынын, айдынын чүү дээр ону! Көстүг хүлгэ быжырган картошкага дег амданныг чем, хөөрөм чок, ховар боор. Хой кадарганим хөлөзинни-ле боор, бир чайын Дряхлов акый менээ кылан кара сапыктар эккеп берген. Өөрүүр деп чүвемни! Сактырымга, ана чалтынналы берген ышкаш болган мен. Оон чаа сапыктарымны дүвү-далаш кеде каапкаш, кожа өглерже ыңай-ла болдум де. Аяңмаа мээн буттарымче көргеш, утказы хөй хүлүмзүрүп кагды он. Бады чүнү-даа эскербээн кижи бооп чоруй, Хараар-Тей элээнде оъттал чораан хураганнарынче караш диди. Өгге келгеш, сапыктарым ыяк шыгжап каан мен. Ховар, чараш идиктерге чедингеш, оларны камнаарым ол-дур ийин.

Орус эш-өөрүү кээргэ, авам дораан-на шай хайындырып эгелээр чуве. Эр улустуң дустуг шай ижери, далган мажызы

шору, а херээженнер шала хоржок, ужур барымдаалап чүгле амзагылап каар. Ол хирезинде тарак ижери шуут дөндөй, хары угда ийи-үш аякты алтарлар.

Өннүктөрниң ужуражылгалары чүгле чугаа-соот-бile кызыгаарлаттынмай турган. Эр, херээжен улус тус-тузунда бөлүглөжип алгаш, бир-ле ажыл-үүлени бүдүрген турар. Дряхлов терге-шанак, машина-дырбааш септээр дизе ана амырай бээр кижи. Чихачевтүн хандыкшылы айт дериг-херексели деден. Чүтен-чулар баглан, эзер-хомут септеп турда ана амыр-ла. Ол мергежилди ачам чогум-на оон шингээдип алган чүве. Авам Чихачева, Дряхлова эштериндөн хлеб быжырар мөргөжилгэ ьяк өөренип алган. Авамга, бир эвсө ол шагда ындыг чаңчыл турган болза, хлеб быжырарының мастери деп атты дидим тылсып болур турган. Ооң быжырган булказын хол-бile чавызадыр базып чоруй салыптарга, ол чоорту көдүрүлзэ-көдүрүлзэ, бодунуң баштайгы хевирингэ кире бээр. Быжырган хлебтиң шынарын ынчаар тодарадыр турган.

Хүн кудулап чорда, өннүктөр ажыл-ижин доозуп, шай, тарак ижип дыштаны бээрлөр. Ол аразында авам, ачам хойтпаан тип эгелээр чүве. Мен-даа суглааш, чээргэннээш туруптар мен. Баштайгы паштың арагазын ижип орда, дараазыны база болу бээр. Улустун үнү чоорту үнүп, чугаазы көвүдөп эгелээр. Чихачева, Дряхлова угбалар, анаада шыдавас боттары, ана дисектенип олуурлкан хөөрөп турар апаарлар. Имир дүжүп чорда, өннүктөр ольткарып каан альттарын тергелээш, авам, ачам-бile хол тутчуп байырлашкаш, сырынналдыр ырлашышаан, Хадынчэ чоктаптарлар. Ырның уян аялгазы Сайлыг-Кара кавызынга чаңгыланып артып каар...

ШИРТЕК

— Улуг акын өөнгө хонгаш, куруг чеде бээринге, кенивис та чүү дээр. Чaa божаан кижи ымзанып болгай. Сен кежээки автобус-бile бады бар, Андрей — деп, Дажы ажыл-агый аайы-бile чорааш, акызының бажыңынга хонуп чыткан кады төрээн дунмазынга эртен шайлап ора чугаалаан.— Чaaваң Өвүр аш-каш, меңээ чүгле чөм акшазы арттырып каан, оон башка силер-ниң Улуг-Хемче чындыннадып четкеш кээр. Дөрт дугуйлуг хөлгэ садар дээн каш акша кассада бар-ла чүве болгай — деп, ол дунмазынче кажарзымаар көргеш, хөй уткалыг кылдыр хүлүм-зүрүп каан.

Чээрби беш хар үези, улуг шыырак дунмазы ыыт чок дагаа чуургазы картап орар боорга, Дажы чугаазын уламчылаан.

Чааваң чоокта чаа Алдын-оолдарга ширтек сырып каан кижи. Бир авам суг-бile кожа чыдар Алдын-оолдар aan. Ам малчыннаал турарлар. Ширтекти Алдын-оолга-даа, өске-даа ки-жиге бериптергэ, дөмий-ле акша-дыр. Эдегейде бир аал ширтек хереглеп турарын билип алдым, ам ынаар четкеш келили. Кенивиске белек-селек садар акша оон үнүп кээр. Адаамда кожам ам «Уралын» эккээри ол-дур.

— Улустун чагып каан ширтээн садытарга, боор бе, акый? — деп, Андрей чаавазының шириин аажы-чаын сактып келген.

— Чааваннын бодунун чугаазы-дыр ийин, оларга бээр мен деп. Алдын-оолдар хөй баш шээр чүве ышкынган, бергедеп турар улус. Ширтек-даа оларын сагыжынга кирер бе? Даштын төкүл дагжай-дыр — дээш, Дажы тура халааш, соңга бакылаан.

— Кожам Мөнгө-дир. Ширтээвис кайыл, шымда!

Чайның башкы айының сөөлгү хүннериниң бирээзинде, кылан дээрде хүн чaa-ла өрүлеп орган-даа болза, агаарның ышкам, дунааргайы аажжок. Соңга талазындан Тулаан-Кара дагларынга хүрээледип алган Эдегей шынаазы дүдүскекте шымнып алган чингир-ногаан өннүг чадып каан хевиске дөмийлэжи берген чыткан. Барын талада, көк даглар ындында, бажында ак бөрттүг Бай-Тайга, дүдүскек ёттур көзүлген. Чингир ногаан хевис кырында илип каан ак таналар — өглер ол. Оон кыдыгларын дургаар баткан дээр өннүг чинге дыйлагар дилиндектер — Эдегей суу. Шынаа долдур мал-маган — ак ааржыла. Ужу-кыдын көзүлбес ол хевистин дал ортузун доора алзы кара дилиндек

кожаа кешкен, кадыр Саяны ажыр Абаза баар чоннун чоон оруу бо-ла болгай.

Чазаглыг оруктап халдып орган үш кижилиг «Уралдың» башкарыкчызы Мөңге, Эдегей шынаазын ындыг язылыг хевиске дөмейлеп, кулактарда салғын сыйцайнып турар кылдыр базып орган.

Алашче углуг мотоцикл сөөлгү көвүрүгү эрткеш, чал оруктан дүжүп, хем куду баткан оруктун доозунун доюллур, терезиннер аразы-бile ылғыны кончуг тутсуп каан. Ишкээр шыкта ийи-үш өг болуп алган аалдарның эн адаанды турар, даштында хана-карак арматура демири кажаа иштинде долу өшкү-хойлуу, яндаңындан ыш үнүп турар бора өг чанынга мотоцикл турдашкен.

Дажы мурнап алган, оон соонда Андрей биле Мөңге демир кажаага чедип келгениндер. Чолдак сыныг, шокар хөйленнинг аныяк кара эр хой аразында көстүп турган. Улгады берген куу хөнтүг кадай кижи кажаа аксы дуй шараан, ол хире назылыг калчан баштыг өгнүң эр ээзи, бир өшкүнү буттарының аразында кызын алган:

— Устүндөн дыңзыг шары! — деп, кадайны дужааган турган.

Мендилесшкендер. Дажы «Беломор» сунган. Өгнүң эр ээзи таакпы ап тура, карактарын имирээртип алгаш, чажыт хире назылыг Дажының өөрүп топтап көрген. Кажаа иштинде аныяк эр келген улусчедаа сагыш салбаан.

Дажы ашак, кадайның таакпызын кыпсып бергеш:

— Бо мынчаар аалдарда ширтек алыр кижи бар ирги бе, угбам? — деп, дорту-бile айтырган.

— Албас боор бе! — деп, ашак кадайны мурнай харыналай каапкан.

— Ширтек бар болза, алыр бис, дунмам — деп, кадай улашкан.

— Силерни харын ширтек хереглсп турар деп дыннадым. Өг ишти ширтек сырып каан кижи, хоорайда улус, бис ону канчаар бис. Акша хереглээш мынчап чор бис — деп, Дажының үнү хоюй берген.

— Чазагдан көшкеш, ширтектеривис чидирип алдывыс ыш-каждыл, оолдарым. Дүне када маржинадан чыдып калган болган. Эртенинде көшкен оруувус дилээривиске, тывылбады. Улус таваржы бергени ол-дур. Өгге ширтек чок ат чүве-дир. Олуар, чыдар-даа чер тывылбас. Боттарыңар ап чоруур болзунарза, эккелиндер. Акша-бile-даа, мал-бile-даа болза садып аар бис — дээш, кадай ашаанче көрген. Бирээзи бажын согаш кыннып каан.

Дажы кыпсып алган папирозуи черже октапкаш, кызып чыт-

кан көзүн бир буду-бile өжүр таптапкаш: «Мен эккээйн»— дээш, мотоциклче чииги кончуг базылкан.

— Ширтек ап чоруур, чүү кончуг магалыг оолдар боор!— деп, кадай өөрээниндөн бодалдарын ытыкыр сөглөп турган.

— Бээр бо көк кырынга чадывыдам, көрээлинер — деп, өгнүүц эр ээзи өшкүзүн ег курунга баглал кааш, дүрүп каан ширтек колдуктап алган Дажыга кайнаар чадарын холу-бile айтып берген. Ашак, кадай өгдөн үнүп келген, школа назылыг өгнүүц ийн кыс уруу чадып каан ширтекти сонуургап көре бергениер. Ширтекти андара-дүндере тудуп, энчээн сүйбап, сырғаларын топтап, тудуп көргүүлээннэр.

— Ширтек белен тывылбас болгай, кадай, бо оолдарга акинадаи санап бээр сен бе.

— Каям, уруум, ширтек садып аалынар, бо ақыларынга чус чээрби ақшадан санап берип көрем — деп, кадай көгүткөн үн-бile сес-тос класс чеде берген уруүчө дидим эвэзи-бile көрген.

— Бынчаарга кайын боор, угбам. Чус чээрби акиша хей!— деп, Дажы ледир тепкен.— Ширтекти чангыс сырьыры безин чус бежен акиша боор чүве. Албас болзунарза, сыгап канчаар бис, алыр улус тыпты бээр!

Ашак, кадай бот-боттарынчे көржүү, кезек ыыт чок турла, кажаа иштиңге турган чолдак кара эр чедип келген:

— Ширтек өртээ ынча канчап чедерил аан?— деп, Дажы же көрген.

— Ам чеже бсор чүвел?— деп, демгизи удур айтырган.

— Ширтек сырьыры чүл, кааш хүнүүц ажылы-дыр. Ширтек кай баарыл ол, угбай...— дээн, чолдак эрийн чугаазын Дажы, арны хуулуп үзе кирген:

— Кааш хүн иштинде ширтек сырьттар кижиши каяа көрдүү? Өөм ишти Со ширтекти куу часты өттүр сырьды билдин бе, эжим!— деп, дунмазы Андрей бир базым кожаланчып келгенин билип кааш, Дажы чолдак эрже дидими-бile көрген.

— Хы! Сырьыр кадайлар хүнде он сес карак чедир сырьттар чүве, а бо ширтекте кааш карак бар эвес, санаалынар! Кааш хүн иштинде мону сырраан эвес — дээш, чогуп бар чораан хөрекке дужамык болган эр ширтек кырынга дискектенип олура дүшкеш, хана-каратай сырьп каан ширтектиң карактарын санал эгелээн.

Өгнүүц ээзи ашак, калчан бажыныц хаваан дырбап туруп туруп:

— Силерниң бо ширтээнерниң сырьп кааны хирелиг хире чүве-дир. Дооразын көөрүмгэ, база улуг-дур. Хемчээп көөрдүр — деп, чуржуунга катчы берген. Акиша санап эккелзин дээш улуг уруун өгже айбылапканнар.

Элләэниңден чүгле ора-сомазы арткан, ашак, кадайның өгленип тұра селикке алғаны хевирлиг ширтек артынчызын чаа ширтек кырынга деңеп, салып көргеннер. Чаа ширтектин дооразы бир карак калбак болғаны-ла шын.

— Калбак. Қөрзүнерзе. Мынча хөй акша-бile чоорул мону. Ширтек кай баарыл, алба, угбам — деп, шокар хөйленең эр ширтек караптарын санаарын соқсаткаш, быктын даяныпкан, быйыргын диштеринин аразындан чараазын черже сыйырган.

Дажы иий холдарын ооргазынга чүктенип алған хевәэр, шимчеш дивейн, кысказы-бile:

— Дедир моторже чүдүрүңер, оолдар — дәзи.

— Алайп, дунмаларым! Акшаны ам дораан санап берейн — деп, мынчага дәэр ыыт чок турған кадай девидеп алғырган.— Силерниң маңа киришкен херәэнер чүл? Өг иштин херәжек кижи мен-не билгей мен. Кайын-чуден ширтек тып шыдаар силер? Өг иштинде чүнү чадып каан-дыр, согур силер бе? — дәэн соонда, кадай ашаа биле дунмазының кырында-ла барған.

Дунмазы эр ажыг согуна дайнапкан чүве дег, хаайын дырыштырып, арнының багайы кончуг апарған: «Ынча акша-бile чоорул ону!»— деп холун чангааш, өгже бурт-сарт кире халаан. Өгнүн эр ээзи чуржузунуң соонче шыпираш кылдыр көргеш, кадайынчे аксын аазадып келгеш, боостаазындан үн үнмес боорға, эріннерин чылгагылаан.

Кадайның арны ам-на чазамыкталы берген:

— Акшам шаа ындығ, дунмаларым, ам-даа акшадан немәэш, бир өшкүден база берейн — дәэш, ашаанче эргилип келген. Оозу хық-даа дивәэн.

Дажы караптарын имиретипкеш, бир-ле чүвени иштинде санагылааш, «Өшкү бәэр болза, ажырбас-тыр, угбам» деп, хары берген.

Ашак, кадай Дажыны эдертип алғаш, кажааже кылашташ-каниар. Мөңге тұра, өглерге келгенде улуг аяк ишти хойтпак ишпәэнде, сагыжы саарзық үнерин сактып келгеш, өгже базыпкан. Эрлер өгже кире бәэрғе, изии кончуг кылдыр одап каан демир суугу кырында пашта, хайынган шай хөөреп турған. Шокар хөйленең эр, кирип келген улусче сагыш-даа салбайн, өг иштинде кара шаар сәэктөр хойзуп, калгак сегирип алғаш, шай саара берген.

Мөңге: «Хойтпак ижип аар-дыр ийин» дәэш, чөпшәэрел манап чадааш, бышкы суп каан, демир дәэрбектерлиг улуг доскаарже баскан. Өг иштинде ширтектер орнунда, кара-саазыннар, өң-чүзүнү билдинмес эрги ала чоорғаннар чадып каанын, хойтпак ижип турған эрлер эскерип каан.

Өгнүн эр ээзи, өшкү баглап каан чептиң ужун Дажыга

тутсул берген: «Мал болза, мал кылып алыңар, дөгерип аар болзунарза, оозун боттарын-ла билиндер!»

Дажы ам-на бүгү чүве айлажып бүттү дээн бодалдыг, хүргүл карактары чырый берген, ийи эжи чедип кээрge: «Бо ёгдеп соок шай пактаптар-дыр аа?» дээн.

— Пашта чаа шай хайны берди, акый — деп, Андрей акызың саарылга кыла кааптарын магадаан.

— Хайнып турага паsh каап болбас чүве болгай, оолдар — дээш, Дажы өшкүзүн арматура кажаага баглап кааш, буттарын чөржес доора салбышаан ёгже кылаштаан.

Өгнүн ээзи ашак биле чуржузу эр өшкүзүн өзий бергенинер. Аалдың уруглары өшкү, хоюп кажаа иштинден үндүр чалап эгелээннер.

— Шупту бо өгнүн бе? Каш чүс баш хире барыл? — деп, Андрей Мөңгеже көрген.

— Ийе, шуптузу чангыс өгнүн-дүр. Ангорларның хөйүн көрбес сен бе? Чазын кыргааш, дужаан дүгү чангыс мунга чытпас деп бил... Ол өйде кадайнын: — Ойт, өшкүңер чештине берди! — дээн үнү дыңналган.

Ийи эр хая көрнүп кээрге, арматура кажаада чүгле чеп артып калган, чештинген өшкү өөрүнүн аразынче кире халып бар чораан. Мынча хөй мал аразында, бо кижи кайзы деп билирил ону!

Аалдың малы Эдегейниң адырын эрте бергеш, шыкта барган. Дажы девидеп халып келген, суг сүзер идиктиг кижиини Мөңгени өшкү соончө айбылаан. Мөңгэ, өгнүн хөрөэжен ээзи биле кады сутну сүзүп кешкеш, шыкче маңнашканнаар. Кадай ийи идиин колдуктапкаш, кызыл-даван боду уругларын эрте маннааш, хой бажын дедир доскан.

— Кайда барды, угбам? Мен черле тыппас кижи-дир мен — деп, Мөңгэ чөгени аарап тура дүшкен.

— Дөө ол кара хунаның мурнуунда, дөнгүр көк өшкү-бile кады чораан чүл.

— Аа... көрүп алдым.

Мөңгэ кара хунадан карак салбайн, кеденгирлеп келгеш, хунаны чайлады итпишаан, күшкаш туткан моортай дег шурай берген — куруг агаар сүйбап чыдып калган. База катап дал берген — өске өшкүнүн сиртинден бааладыр сегирип алган. Чажындан тура хоорайга өскен болгаш, анай-хураган тудуп чорбаан Мөңгениң аамай-шүшпенин көргеш, кадай уруглары биле аажок-ла каттырышканнаар: «Сен ышкаш узун кижи, эеккеш-ле, сегирип албас чүве бе...»

— Ам кайда чор, угбам?

— Бээр бол, бо серге-бile кожа.

Ужуп, туруп турғаш Мөнгө ам-на чештинген өшкүнүң будундан сегирип алган.

Суг ол چарында ийн алышки: «Дүрген тутсуп ораалынар!» дәэш, мурнай базыпканнар. Мөнгө арнында дамырак дег бадып турған дерни холунуң арты-бile өтпушаан, өшкүнү колдуктапкаш, «Уралче» углаан. Өгнүң ээзи ашак Мөнгеге бо уткуштур чедип келгеш:

— Өшкүн сал!— дәэни, аяс дәэрде динмирээшкин чажырт кынганы-бile дөмей болган.

— Па, чүү болду?— деп, Мөнгө меңней берген.

— Өшкүм сал дидир мен. Ширтээнер алынар, акшанарап уштуп санацар!

Мөнгө аңгадай берген, бирде арны дүрзүнчүг апарган ашак-че көрүп, бирде чоокшулап орган Дажыже бажын эргилдирип, өшкүнү черже салгаш, бир мыйзызындан тудуп алган. Шокар хөйлеңниг эр, бо бүгүнү өг эжиниден бакылап алган, хайгаарал турган.

— Бо канчап бардын, акым, садыг чангыс болур эвес чүве бе?— деп, Дажы ашакты орталандырап бодаан.

— Силерниң аар өртектиг ширтээнерниң биске херээ чок! Акша база берип, өшкү база де! Ширтээнер дедир алыңар!— дәэш, ашак Мөнгениң холунда өшкүнү ушта тырткаш, шыкче углай ойладыпкан.— Ам акшанарап уштунар!

Ол аразында өгнүң херээжен ээзи чеде хонуп келген.

— Өшкүнү чоп салдыра бердин, Сонамчык? Ширтекти мен ап турага кижи-дир мен! Өшкүнү тудуп алыңар, дунмаларым — дәэш, кадай өшкүнүң бажын доза маңнаан.

— Мээц малым-дыр, ацаа дегбс!— деп, ашак карактары үзөр буганы дег апарган кадайынче алгырган.— Ол акшабиле эзер-чүген садып аар мен. А силер чоп тур силер, акшанарап уштуп санацар!

— Боларның акшазын, өшкүзүн чоорул, ширтек алыр кижи тывыйлас эвес!— дәэш, арны хуула берген Дажы хөрээнде карманындан кызыл-кызыл акшаларны уштуп эккелген.

— Ма, акшан хүлээп ал, ашак. Ширтээм кайыл?

Ашактың ам-на ыды чиде берген, акшаны четчелеп санал алгаш, өөнчө углуг көрген. Өг эжиниден бакылап турган чуржузу эжинин хаап алган.

Андрей ширтекте чыпшина берген сиженни, хой өдээн кактааш, мотоциклдин кожаанче киир каапкан. Дажы ширтек кырынга ыыт чок, пет кылдыр олура дүшкен. Өг иштинде ашак-кадайың дыңзыг үннери дыңналган.

Мөнгө чангыс тепкеш, мотоциклиң хөделдирип алгаш, ээй тыртып кээрге, өгнүң херээжен ээзи бажының дүктери салба-раара берген бо маннарап орган.

— Турунар, дунмаларым! Қалчаараан ашактың чугаазын дыннаваң! Ширтекти садып алыйн. Ширтек дээрge, херээжен кижиин өхрээ-дир...— Мөнгө моторун өжүрбейн, «Уралы» тургузупкан. Дажыда ыыт чок, олудундан шимчеш-даа дивээн.

Ол өйде, шокар хөйлөнниг чолдак кара эр, өгден кара маң биле келгеш:

— Ол чүү деп турарың ол чүвэл? Честем сени кел дидир — дивишаан, угбазын кужактапкаш, өгже аппарган.

«Урал» ыңай болган. Онгул-чингили эрткиже кым-даа аас ашлаан. Кижи бүрүзүнүң карактарынга хензиг үе иштинде чо-гуттунмайн барган саарылга катап чуруттунуп, кулактарга ашак, кадайның үннери дыңналып кээп, ширтек дугайында бодалдар баштан үнмейн чораан.

Хенертен тадыңандыр төктүп үнген кожазында Дажының каткызындан Мөнгө девидээш, мотоциклин терезин кырынче тыртыптар часкан. «Ха-ха!»— дээн үзүк чок каткы, Мөнгө биле Андреинц шириин арыннарын көзүлбес хол-бile эргеледи суй-бапкан дег болган. Олар чайгаар-ла каткыга алзып, хүлүмзүрбушаан Дажыга катчып эгелээннер. Бүтпээн саарылгага хомудал эртенги туман дег эсти хона берген.

— Бергэ-ле ширтек-тир бо!— деп, Дажы карактарындан сыстып келген чажын чотиушаан, уламчылаан.— Бо дөртэн чыл назынымда кандыг-даа саарылга кылып-ла чораан кижи мен, шыны херек, ширтек садып көрбээн мен. Ашак, кадайны база алгыштырып каантывыс. Хөөкүй кадайның ширтекти алыксааны! Он сес карак, каш карак деп алган шокар хөйлөнниг эр хамык чувени будады ышкаш.

— Мен бодаарымга ширтекти харын-даа чийк ёртекке берип турдуң ийин, кожа. Ында чеже дүк киргенил? Энчек кылдыр салып, өвери.., ону сырырыы... Ажыл-ла хөй! Мал-маганы кажаа сынмас-даа болза, чаңгыс ширтек ёртээнгэ күш четпес улус турар чүве-дир он — деп, Мөнгө хүлүмзүрбушаан бажын чайгаш, газын улгаттырыпкан.

«Урал» чал кырында чазаглыг орукчө үне халыткаш, даглар кырында хөөрөп унуп келген хүнчे углай, кулактарга салғын сыйнайнып турар кылдыр дүргедепкен.

Дүдүскек демгизинден кежээлээн, барыын талада Бай-Тай-ганың харлыг бажы, ам шуут тоол оранында чаткан ширтектер дег ырай берген шал-бул көзүлген.

— Кенивиске белек садар акша деп чүнерил. Акша-бile кижи мындыг уран кылыгны кайыны садып алышыл? Бо ширтекти ацаа аппаратып берзэ.

УЖУРАЖЫШКЫН

Өрээл ишти шип-ле шимээн. Арганзымаар, куу арынныг уруг ажыдып каан сонга баарында, стол артында ак саазын салып алган олурган. Ол демир-үжүүнүүц ужун ызырып каап, боданырыла аажок болган. Ол сыйыр кара карактарын чиң-недип каап, бирде хертеш думчуун, бирде бичин уругларны дег болугур эриннерин салаазы-билие сүйбагылаар-даа. Сонгаже харагылап көөр-даа. Бажының терең кара дүктери эктинче бола кээл дүжер. Оларын солагай холу-билие ойтур суйбал атыр.

Салгын оон өрээлийчэ киир хадып келген. Ол элдептиг, дөс-кел чок оолчугаш дег, бугу булуннарны дөгерезин эргээш, сонга пөзүн хөлбеннедипкеш, база катап үне халаан дег, соксай хона берген. Оон өрээл база-ла шыпшиң апарган. Чүгле даштын кижилерниң кылаштажыры дынналыр. Чугаа-сооду ында-хаая үнер.

Эштери кинолап чорупкан. Уругнуң кинолаар туразы чок болган. Даады-ла сагыш-сеткилин өйүп чорааны бодалынчэ шымныгып алзы берген. Шынап-ла ону боттандырар дээш мурнунда черле чадашкан. Дидинмес болган. Бо кежэе уруг та чүгэ ийик, дыка шийтпирлиг болган. Ол шагдан бээр бижин чадап каан чагаазын ам-на сегире шаап алган.

«Экий, ачай! Мен Өлзэйниң уруу Долаана-дыр мен. Силерниң сагыш-сеткилинерни хөлзедиптим. Мындыг элдептиг чагаа бижээни дээш, мени буруудатпазынарны баш удур дилдим. Силерни шагда-ла өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, ажыл-амыдыралдыг, аас-кеҗиктиг деп чүвени билип тур мен. Мээн чырык делегей кырында барым, чогумну-даа билбезинер чадавас. Ынчалза-даа силер мээн авамның баштайгы өөнүүц ээзи деп чүвени билир мен. Чырык чер кырынга төрүттүнеримниң мурнунда-ла чарлы бергениндерни авам менээ шагда-ла чугаалап берген. Чарлы бергениндерде, авам иштиг артып калганын билбес боор силер. Авам база элдептиг болган кижи-дир ийин. Бодунуң байдалын Силерге чугаалаваан.

— Чүгэ ынчангының ол? — деп айтырарымга:

— Өжегээр чугаалаваан мен. Ону тайылбырлап турган херээ чүл? Оон хоранныында, төлүмнү ол чокта-ла бодум азырап, өстүрүп алыр деп бодай берген мен — дээр болган.

Бо мээн төөгүмнү авам чүгле улгады бээримгэ, чугаалап берген. Мээн харым ам он сес. Кызылда педучилищеде ийги курста өөренип тур мен. Чоннун бичин чаш ажы-төлүн өөредип, кижи-зидер башкы болур деп бичиимден-не изиг күзелдиг мен.

Авам силерниң соңарда элээн-не чааскаан чораан, оон база ег-бүлелиг апарган. Соңгу ачам ийи чыл бурунгаар чок апарган. Авам уш оолдарлыг арткан. Ол дузалакчы кадарчылап турар. Дүнмаларым ийизи — школада, бирээзи — уруглар садигинде. «Шаг шаа-бile, чавылдак көгү-бile турбас» деп улустун чугаалажыры дег, авам арага-дарыны шагда-ла ишпес апарган. Оон бээр он чыл ашкан. Авамга, дүнмаларымга совхозтуң партия, профчөвлөлөр организациялары үргүлчү дузалап турар. Биске артык дузаның хөрөэ-даа чок.

Чогум мени авамның ада-иези бичимден-не эгелээш өстүр азырап каан. Олар харын боттарының уруу кылдыр бүрүткедин алган. Фамилиям безин оларны. Ынчалза-даа, амыдырал мөнгө турар эвес, демгилерим өлгүлөп калган.

Чүвени билир апаргаш-ла, Силерни дилеп эгеледим. Чок аан, анаа сагыжымда аан. Мээн чаңгыс-ла күзелим — Силерни дилеп тыпкаш, ужуражыры. Мен ол күзелимгэ аажок бүзүреп, оон чүрээмден ушта халый бээринден коргуп-даа чордум. Кырган-авам, кырган-ачам сүглардан Силерниң дугайыңарда бола айтыра бээр чораан мен. Харын-даа чагаадан бижип көрүнөр деп-даа дилеп шаг болдум. А олар мээн дилээмгэ кандыг-даа харыы бербээннер. Чүгле Силерни эки кижи деп дыннаан мен. Ача деп кижи кандыг болур ирги деп чүвени дыка-ла билип алыхсан чоруур мен.

Эштеримниң ачалары уругларынга аажок ынак. Оларга мен аажок адааргаар ийик мен. Мунгарай-даа бээр-ле мен. Та чуге ындыг болган кижи мен ыйнаан. Бодумга бодум хорадаар-даа мен. Оларның ачалары уругларын холдарындан чедипкен чорда бола таваржы бээр мен. Харын-даа моюннарынга олуртуп алган-даа чоруур чораан. Чамдыктарын көөрүмгэ, оларынга ааттынар чайганыштар-даа кылып берген тургулаар. Ындыг ачалыг болзумза деп дыка-ла күзеп чоруур мен — деп бижип алгаш, Долаана бичии када демир-үжүүн салып каан. Каараан дуй алыш мөндүнейнип келген карак чажын думчуунун аржылы-бile чодуп, кезек олурган. Оожургай бергеш, чагаазын оон уламчылаан:

— Бир-ле катап, Кызылче өөренир дээш чоруп тура, автобуска бир танывазым кырган ашакка таваржы бердим. Бистин олудувус кожа апарган. Ол база Кызылда уругларынче бар чораан. Силерниң адресинерни оон билип алдым. Чугаакыр, чазык-чаагай магалыг-даа ирэй болду. Ол силерни аажок билир чорду. Мени харын ачанга дыка дөмей-дир сен дидир. Оон бажын мойнунда салып алган-дыр сен-даа дээр. Авам база-ла мени ачан-бile хөлчок дөмей болган-дыр сен дээр чүве...

Долаана соңгаже көрген. Даштын имиртиң дүжүп олурган. Кежээки салғын ажык соңга өттүр оон чаактарын эргелеткен

дег дээп каап турган. Сагыш-сеткили сактырга делгем ынкаш апарган. Бодунга ындыг чугула үнелиг ол чагаазын ам-на тэндүр бижип алган. Сактырга хөрээ хозап, артында боду чинк-ле чүве апарган. Оон демги кырган ашак-бile орук дургаар кады чоруп, хөөрешкенин база катап сактып эгелээн.

* * *

Ынчан изиг хүн болган. Долаана өөренир дээш Кызылче бар чорааны ол. Ийги курсче шилчээнүү ол. Авазы ону бажының хериминиң даштынга чедир үдээн. Оон ынай үдээр дээрэгэ Долаана ынатпаан. Авазының бажы аажок аарып, ханының бажышикны бедий берген. Авазы уруун куспактаац, чыттар каан:

— Эки кызып өөрен, уруум. Мээн бүгү идегелим — сенде. Бисече сагышсырава, чалгаа болба, эш-өөрүүн-бile эп-найыралдыг чор. Улугларын — угбаларым, акыларым деп, бичиилерин — дунгаларым деп чоруур сен — дээш-ле база катап чагын-сургап шаг-ла болган.

— Сээц чагыг сөстерицни үргүлчү бодап, күүседир мен, бодууч харын камнац, авай — дээш, Долаана авазын ошкап каан.

Авашылар ынчаар-ла байырлашканнаар. Автобус доктаар черге Долаана дораа чедип келген. Чоруур улус олуарынга кидкин-не белеткенип турган. Долаана база олар-бile кады автобус иштинчे кире бергеш, бодунун олудун эзлепкен. Чоруп турган база оларны үдээн кижилерни Долаана соңга ёттүр топтап көрүп орган. Хенертен чанында танывазы эр кижи үнү дыңналган.

— Бо олут хостуг бе?

— Ийе, ийе, олуруптунар, хостуг — деп, Долаана харылаан.

Демги ашак долдур чүве дыгып суп каан улуг сумказын олудунун адаанче салгаш, олура шаап алган. Оон соңгаже кайгап эгелээн. Ынчап чоруй, думчуунун аржылын карманындан ужуулгаш, арнының дерин чодуп эгелээн.

— Чысъ чаалтар чүве болза, изиг дунааргай деп чувезин — дээш, демги ашак кедип чораан костюмун уштуп салып алган.— Төнмес-батпас орук-даа эгелээри бо-ла болгай-даа дээр. Автобус чоруур шагындан саадап турган.

Дунааргай изиинге чорук кижилери могап-шылап, шагзырааны илден. Эзегилеп, удумзурап олурган. Автобустун саадап турарынга оларның чамдыктары аажок шыжыгып олурганныар.

— Кайнаар баарын ол, уруум? — деп, демги кырган ашак хенертен уругже эглип келгеш, эр хейи кирип айтырган.

— Кызылче баарым ол-дур, ында өөренип тураган кижи мен.

— А кайда?

— Педучилиштеде.

— Аа-а, эр хей — деп шөө аарак чугаалаан.— Башкы болур ышкаждыл сен, уруум. Башкылар биске, ылаңгыя көдээ черлерге кончуг херек болдур ийин — дээш, оон ыңай уламчылаан.— Мээн Қызылда уруум биле күдээм чурттап турар. Оларга шагдагы олчаан барбаан мен, уругларым уруглары дыка чаптанчыг. Оларымны аажок сакты бердим. Чедип кел деп сөгледип-ле турарлар, мээн оларже баар чайым база чок боордур. Чамдыкта чагаазынга оларже шуут чедип кел деп дилээрлер-дир. Бо улуг хоорайды амыдыралды сонуургап, от-көс салбас чылыг, чыргалдыг бажыңга дыштанып чуртта. Чалгаарай берзинзе, телевизорда бүгү чүүлдү көрүп олурап сен. Тыварап, орустап-даа чугаалап, көргүзүп кээр. Магалынын чүү дээр сен. Бодун келгеш-ле бүзүрэй бээр сен — дээш ээрежирлер болгай. Шуут моон канчап чоруп шыдаар ийик мен. Канчаар-даа боданырымга хоржок болду. Кижиниң төрээн булунуу кончуг-дур. Эн кол чүве — кады кыраанымны база мында ажаап каан мен. Ону канчап каапкаш чоруур мен. Сакты бергенимде уругларымга ужурашкаш кээп турар болдур мен ийин, уруум. Мында оглум, кеним-бile кады чурттап олур мен. Оларым хой кадарып турар. Чай чогун чүү дээр сен. Оларны база каап чадап шаг болдум. Чааш ажы-төлдери база бар бооп кээр боор-дур. Оглум, кенимниң ажылгыры чөрле шымбай улус. Мактаттырып-даа турарлар. Мындаа малчынаар хуралынга база ады үндү. Бодум хуумда өөрүүрүм аажок дивес сен бе, уруум. Че, болзун ам. Мындыг қырган боор мен, бодум-на чугаалаттынгаш олуруп бээр. Буруулуг болдум, уруум. А сээн чурттап турар чериң кайдал, кымның уруу сен?— деп айтырып олурда, ам-на автобус шимчеп чорупту. Улустун амьраары-даа аажок.

— Хөндөлөнде чурттап турар бис. Авам чурту ол — деп, чугааны деткип, Долаана харыбылаан.

— Хөндөлөнни эки билир мен, уруум. Ам олче автобус хүннүн-не халып турар ышкаждыл. А шаанды ынаар айттыг чоруур чүве-ле болгай. Мен амга чедир айт мунуксаар мен. Қыргандаа болзумза, айт мунуп чорумда шыдаар болдур мен ийин — дээш, диш чок аксын кызаңнады каттыргаш, улуг салаазын кожайтып каан.

Долаана харыы кылдыр чүгле хүлүмзүрүп каан. Қырган кижиини чүү дээр боор. Долаананың сагыжынга ынчан қырган-авазы биле қырган-ачазы кире хонуп келген. Оларның аалының чайлаар чери магалыг-ла. Ойт-сиген хөлбенейнин чыдар. Қырганнары Долааназынга дыка-ла ынак. Эртенин-не ону отту-парда, чассыдып, көгүдүп шаг-ла боорлар:

— Одун, тура халы, уруум. Шайың соой бээр, тура халааш, чунуп сергээш, чөмнен. Хураганнарыңың даштын дешкилжип турарының чаражын көр даан. Олар база сени дурген тура халы деп турлар — дээр кырган-авазының чаңчыккан сөстерин Долаана сактып келген.

Кырган-ачазы кончуг ажылгыр кижи чораан. Сыр даң бажында тургаш, мал-маганда-ла баар. Олары-бile кижи дег чугаалажыр. Қажаадан үндүр сүрген, хайт-хойт деп алтыргылаан. Мырыңай чай чок-ла турар. Чамдык кожалары ооң ыңдыг эртежиинге, чыдын чытпазынга арай таарышпас. Улус дынындаа бодавас, динмирээн, хоранныг ашак боор суг дигилеп химми-ренир-даа. Шынап-ла кежээзи-даа кончуг ашак.

— Кадыңың хирелиг хиренде бодун-даа дыштанмас, улус-даа орта удутпас, бужурганчының — деп, кырган-авазы база бола чөмөлээн олуар. Бир сактырга, кырган-ачазы кыраан назынынга чалынмайи, харын-даа оон-бile месилдешкен дег чоруур.

Ам Долаананың бодалы база катап кырган-авазында келген. Оозу мал-маганын саггаш, өөнүң иштинде чүү-хөөзүн Долааназы-бile кады энмелей-сескелей салып, айлас каяптарлар. Оон үлгүүр иштинде хомузун ужуулгаш олуруптар. Ынчан Долааназы демгизиниң чанынга кожа олурупкаш, хомустуң тааланчыг үнүн дынинаарынга таан ынак.

Хомус ойнай бергенде, кырган-авазының дырышкактарлыг куузумаар арны чайгаар-ла хуула бээр. А шагзыраан карактарында отчугаш кыптыгып келген дег апаар. Чиирбей ышкакаш ырбыска салаалары Долаананың караанга көстүп келген. Кырган-авазы хомус-бile-даа, анаа-даа ырлаарынга ынак чораан. Төрээн черинге, ооң бойдузуңга, арга-арынынга, суунга ынаан, кудараан сагыш-сеткилин ол кадай ырыга илередип чораан.

Ол уе эгиттинмес кылдыр эрте бергенингэ Долаана эмин эрттир хомуудаар.

Долаананың бодалын демги ашак база үзе кирилкен. Черле ынчаш улуг апарган улус ужуражы бергенде кижилер-бile чугаа эреп, хөөрежиксээр болгай. Ону уруг билир. Бо удаада танывазы кырган база ооң-бile чугаалажыксал олуарың ол шынап-ла энdevээн.

Долаана демги ашактың сонуургаан айтырыгларынга харылап-ла олурган. Баштай ол кырган-ава, кырган-ачазының дугайында чугаалаан. Демгилери ол ашактың эки таныры улус болган.

Долаана сумказындан кырганнарың тырттырган чуруктарын уштууп эккелгеш, олче сунган.

— Қандыг кончуг оларының дөзеп алганың ол, уруум. Хөөкүйлерни, эки-ле улус чүве, эдержип-даа чордувус ийин. Салымчаяан кончуг-ла чүве-дир ам. Эки кижилерни чүге үр чурттат-

пайн, эрте аппаар, а чамдык багайларынга ол дегбес. Багай улустар эвээш-тир ийин харын. Үнчалза-даа ийи-чаңгыс ындыглар ам-даа бары хомуданчыг. Бистиң кожавыс бир малчының оглу бар. Өөредилгезин ол октаан. Ийи чыл иштинде ада-иезиниң азыралынга олурду. Билир-ле чүвези аytt мунупкаш, хап-ла бээр. Та, чүге ынчаар бажын тениидир салыпкан улус ийик. Бо чоокта чаа ону суурнуң чурттакчыларының хуралынга чугаалажып, шымбай-ла кезетти. Ада-иезиниң чанынга эвес, өске кадарчыга дузалакчы кылдыр ажылдадып кагды. Демгилери кончуг дуржуулгалыг, шынгын улус болган. Оолду бичиңдаа қыңчыктырбайн тураг-дыр деп ада-иези амыраан олуарлар чорду.

Нийтилелгэ ажыктыг ажыл кылбас, арага-дарыга сундулаар, оон кедерезе өкпезин догдайтын чогуш-содаа үндурер чамдык аныяктар чөгөнчиг-ле-дир. Оларны моон сонгаар бажын эттендирбейн, корум-чурумга, ажылга өөредир дээш, партия, чазак кончуг-ла чугула хемчеглер ап чоруда берди ам. Бодум дугайты ону аажок-ла чүүлдүгзүнүп, деткиир мен. Шагда-ла ынчапкан болза көрөм.

Қырган ашак оон Долаананың ава, ачазын уламчылап айтырган. Оларның адын-сывын чугаалап берген.

— Адыр, адыр, чүү дидин? База катап чугаалам, уруум — дээш ол ашак Долаанаже көре кааптарга, карааның шили думчуюн куду чүгүрүп бады барган. Хаваандың кылаңайын келген дерин чодупкаш, карактарын хере көрүпкен манап орган.

— Ооржак Херел — депкеш, Долаананың караанга идегел чырыткылаш дээн.

— Карак бо! Ачаны таныыр-дыр мен, уруум. Чүге дораан сагынмааным ол боор. Элдентнимни! Ооржактар бисте эндерик чүве-ле болгай. Үнчалза-даа чугаалап олуарың ол кижи, шынап-ла сээн ачаң ол-дур. Ам ол бистен ырак эвесте чурттап тураг. Мал-маган-бile холбащкан болгаш аңаа бо-ла дуза дилеп чеде бээр болдур мен ийин, уруум. Мал эмчизи болбазыкпе.

Оон өг-булезиниң дугайын база чугаалап берген.

Долаана ачазының адресин ынчаар билип алган. Үнчалза-даа олче бижиир дээн чагаазын соңгаарладып-ла турган. А бир эвес ол өске кижи болза канчаарыл? Азы ону тооваза?! Чүвени канчап билир дээн сезиглелдер база шаптыктаар болган. Үе эртил-ле турган.

* * *

Чагаазын хаптап хырбалааш, уруг үне халаан. Чурттап тураг чериниң эжиниң аксында почта хааржаанче оозун караш кылган.

Оон чагаазының харызыны Долаана манап эгелээн. Сактыр-га уениң эртип турагы чылбас чүве дег болган.

* * *

Ооржак Херелдиң бажыны дал ортузунда турган. Бажының хериминин ишти арыг-силли аажок. Херими дески-дески, ак. Иштинде ногаа тарыыр черлерин шевергини кончуг кылдыр үзүктеп кылып каан. Уругларын ажыл-ишке, арыг-шеверге өөредип алганы илден. Чайын херим иштинге картошка, капуста, арбуз, көк согуна, огурец, помидор дээш черле кол чугула ногааларны тарып алыр. Чечектериинин чарайын чүү дээр? Суур-нуң хөрөжжиннер чөвүлели Херелдиң бажынын бир агитбажыннын төвү кылып каан.

Херелдер эртен эртөжик тура халааш-ла ногаазында, чечектериинде баарлар. Сүггарар, богун аштаар. Ынчаар ажаарга эки болбайн канчаар.

Херел совхозтуң ол салбырынга шагда-ла мал эмчилип келген. Ону улус шупту билир. Ногаа тарырынга ынак боорга, кожалары ону мал эмчили биле агроном катай болзуиза, тааржыр турган-дыр ден баштактанылар.

Ол кежээ Херел турулканы аажок чанын келген. Хүннү бадыр малчыннар кезиир ужурга таварышкан.

Далаш-биле чунуп, солуй кеттинип алгаш диван кырынга чыда чаа келген солуннар номчуп эгелээн. Солуннар номчуур дээш, кадайының чанынга чедип келгенин безин эскербээн.

— Кызылдан сенээ чагаа келген-дир, ачазы. Хол үжүү бичии ургуларзыг-ла чүве-дир. Номчувадым. Ма!

— Чүүже? Чагаа бе? Каям — дээш, чагааны чазып номчуй берген.

Чагааны номчуп эгелээш-ле, Херел хөлзей берген. Кадайы чанында туруп алгаш, ашааның арны канчаар хуула бергенин эскерип каан. Баштай kortkan дег, арны куурагып, оон кыза берген.

— Чүү болду? Багай чүве болган-дыр бе? — деп, кадайы дүвүреп айтырган.

Херел кезек ыыт чок олургац, чагаазын кадайынга берген. Боду даштыгаа үне бергеш, улаштыр-улаштыр эндере таакпылап каапкан. Бажы аажок аарый берген. Эм ижергэ-даа дузалавас.

— Чүү адам сагыш-сөткилиң хөлзеп турагы од. Оожургап көр, ачазы. Урууң тыпты берген аас-кежин-дир. Үлүг өөрүшкүдүр — дээш, кадайы чанынга олуруп алган.— Құжүр төлдүн оон буруузу чүл? Ажы-төлүвүске чугаалааты. Кады-кожа чурттап

туар төрелдериң база дынназын. Долаанага барып ужурашкаш келзинзе эки боор — суг-суг дээш-ле, ол ашаан оожкутурган.

— Сен черле чаагай сеткилдиг кижи-ле болгай сен, авазы. Ол ылап-ла мээн уруум-дур. Ам хары ол хире турар ужурлуг. Уруум тынты бергенингэ дыка өөрүп тур мен. Мээн баштайгы кадайым дугайын кончуг эки билир болгай сен. Өөрүшкүм-бисе кады, сени чүү-ле дээр ирги дээш девидеп-сүрээдээрийн база аажок болду. Бо өөрүшкүмнүү, мунгаралымны мээн-бисе кады үлжип турарынга четтиридим, авазы — дээш, Херел кадайын куспактап каан.

Долаананың чагаазын Херелдер уругларынга чугаалап бергеннер. Уругга дораан барып ужуражыр деп шиитпирлээннер. Харын-даа бээр эккээр. Ол баарда ачазы баштай барза эки дишикненер.

Уруунун дугайында бодалдар ачазының сагыш-сеткилини оожкутуруп чадал-ла турган. Ном-даа номчуурга хоржок. Кежээ орайга чедир туруп, үнүп-кирил-даа турар. Оон удуп чыдып алырга уйгу база келбес. Баштайгы амыдыралы, баштайгы кадайы сагышка кирил туруп берген. Ол кадайының канчаар чурттап чоруурун чанғыс-даа катап сонуурган көрбээн-не болгай. Чарылган ояар барган. Кол чүве — уруу бар болган-дыр. Артында баштайгы уруу. Ону мынчага чедир билбээнингэ Херел дыка-та хомуудаан. Шынап-ла кадайы Норжуннуң чугаалааны чөп. Оон буруузу чок. Та канчаар өзүп, чурттап келгей. А мен? Хырным тодуг, эктим бүдүн, ажы-төлдүг, аас-кеҗиктүү магалыг-ла кижи-дир мен — суг-суг дээн бодалдар ооц бажын өрүүнеп турган.

«База бир эн улуг уруум бар-дыр деп чүвени билип алзын дээш бо чагааны бижип олуарым ол-дур ийин, ачай» дээн Долаананың чагаазының сөөлгү одуруглары Херелдин караанга катап-катап көстүп кээр. Ынчап-ла удуп чадап шаг болган.

* * *

Кичээл кидин түлүүк чоруп турган. Эжикти кижи соктаан. Аскаксымаар узун эр башкы эжикти ажыткаш, үнс берген. Оон дораан кирип келгеш, Долаананы үнгеш келем дээн.

Эжик ындында танывазы аныяк херээжен турган. Экилешкеннер. Арай сурээдээн хевирлиг. Бир-ле чүве чугаалаар дээш, диттип чадап турары илден. Чүү-даа болур болза болгай аан дээн дег, ам-на дидимнени берди ышкаш:

— Долаана деп кижи сен-дир сен аа? — дээш, демги херээжен хүлүмзүүрүп каан.

— Ийе, мен-не мен — деп, эпчоксунмушаан, чүнүн-даа ужурун билбейн уруг харылаан.

— Мен сээн угбан-дыр мен. Сээн ачан Херел — улуг акым болур чүве. Херел акым чедип келген, бисте хонду, сенээ ужуражыр дээш келгени ол-дур. Сээн дугайында шупту билир бис. Кичээл соонда чурттаар өрээлингэ олур, ачац келир мен дөн сөглетти.

— Ам, бөгүн бе? — дээш, уруг сүрээдэй берген. Долааның чүрээниң согары чайгаар дүргедей берген. Оон ынай чүве чу-гаалап чадаан. Сактырга боостаазында борбак чүве дуй чыдын-кан дег апарган. Манаар болган. Ону манавайн чүнү манаар боор. Ол хире күзеп чораан күзелин. Долаана демги келген херээжен-бile байырлашкаш, клазынче кире берген. Олуруп алгаш оожургап чадап пат болган. Башкызының чугаазы ыракта чүве дег, кулак дашты-бile чаңгыланып эртип турган. Бодунүн ол улуг өөрүшкүзүн бүгү кижилерге чугаалап, харын-даа ыыткыр алгырыксаазы келген. Демги херээженин чугаазын эгезинден төнчүзүнгэ чедир бирден бирээ чокка сактып орган. Харын-даа ооң арын-шырайы безин караанга көстүп келген. Чарашсымаар-даа кижи болган. Ачам болур кижи аңаа дөмий ирги бе деп-даа бодал бажынга кирип келир. Черле ынчаш кичээлдин эртип турары дыка үр ышкаш болган.

Долаана кичээл соонда эштери-бile чурттай турар өрээлингэ чедип келген. Ол хүннүң ындазында аяс хүннэрээ аажок. Агаарның арыг чаагайын канчаар. Күшкаштар ында-мында мыжырашкан. Сактырга таалап ойнап турганзыг. Кежээликтей бичии салгыннаап каап турган. Сагыш-сеткил чайгаар-ла серген келген. Бо хүн дег эки хүннү Долаана көрбээн хире ышкаш сагындырган. Агаар-бойдус, күшкаштар, оът-сиген, ыяштар шуптузу уругже хүлүмзүрүп-даа турганзыг. Демги келген херээженин чугаазын, ачазының келирин эштери шупту билир.

Ачазы-бile ужуражыр үе чсокшулаан тудум, он чүрээ улам дүрген сон турган. Шай-даа, суг-даа пактаарга дузалаваан. Эштери база бүдүү иштинде хөлзеп, өөрүп турза-даа, демгизин оожкутурup, арга-сүмезии кадын турганнаар.

Удатнаанда, сонга өттүр көрүп турарга, бир эр кижи даштын кел чыткан. Оон-бile кады ийи оол база бар. Олар үжелээ ол-бо талазынче көргүлөп чорааннаар. Чаны-бile эртип чыткан уругдан бир-ле чүве айтырганы илден. Оон өрээлдин эжинин кижи аяар соктаан. Долаана улам сүрээдеп эгелээн. Арны аажок изицнээн. Уругнуң эштери дораа-ла эжикте барганныар. Кирин келзе-ле ол көрүп турганы ийн оолдуг кижи болган.

— Экий, уругларым — дөн мэндилешкеш, ооң бодунүн арны база изиш дээн.— Достаана кайыцарыл?

— Мен-не мен — дээш, Долаана база хол тутчуп мэндилешкен.

— Экии, уруум. Мен — ачан-дыр мен, Херел — дээш каттыргаш, оолдарынче көргөш, угбанар-бile таныжып алышар диген.

— Экии, угбай, экии, Долаана! — деп ачазы-бile кады келген ийн оол барык чаңгыс үн-бile дүжүргеннер. Долаана оларны ошқап каан. Элээн чугаалашкан соонда, Херел эртэн эртежик келир мен дээш, оолдары амыратнас боорга, чорупкан.

Ачазы чораан соонда Долаана база-ла оожургап чадап шаг болган. Сактырга бо бүгү чүүлдер дүжүнде дег болган.

Ача, ачай... Төрээн ачазын көөр, анаа ужуражыр деп чүвеге уруг бүзүревейн чораан-на болгай. А оолдарының чаптанчыны! Долаананы бир дугаар көрүп турар-даа болза, дораан-на угбай дей бээр, чугаалажыксаары база аажок болганиар. Дүүн чугаалааны дег, ачазы эртэн эртежик бо чедип келген. Дүүнгү оолдары-даа чок. Ачазының арны чазык-чаагайы аажок:

— Сартык эккелдим, эштерин-бile чип көрем, уруум — дээш долдур чөм суп каан сумка сунган. Долаананың хайындырып алган шайы белен турган. Ачазын столче чалааш, шупту кады чөмнөнгөннөр. Элээн хөөрөшкөннөр-даа. Уруунга соң адресин айтып берген ашакка ачазы аажок өөрээн.

— Кайындар-даа аас-кежиктиг адашкылар-дыр силер. Бис эживис дээш база кончуг өөрүп тур бис — деп, уругнуң бир эжи чугаалаан.

— Долаана, чайгы дыштанылганда биске ыяап-ла чедип келир сөн, уруум. Манаар бис. Эштерицин база эдертэг ал. Черле албан келицер — деп, Херел катап-катап дилээн.

— Чеде бээрин кызыдар бис — деп, бот-боттарын үзе кирип, демги уруглар харылааннар. Долаана эштери-бile кады ачазын үдел кааннар.

Долаана чайгы дыштанылгазын четтиктейн манап эгелээн. Үзөр календарь садын алгаш, ону хүннүүн-не үзүп, үени далаштырып турган. Ынчап турда экзаменнөр үези билдиртпейн чедип келген. Экзаменнөргө белеткениргө мурнукузу дег эвес, чииги аажок ышкаш апарган. Шынап-ла экзаменнөрин үш демдек чокка дужааган.

Долаана Кызылдан сөөлгү рейстин автобузу-бile үнүпкен. Хондур чорааш, район төвүнгө сыр даң бажында чедип келген. Автобус доктаар черде ийн бичежек автобус турган. Бирээчин айтырага, өске совхоз баар болган. Ийигизинге халып чеде берген. Аас-кежик бооп, оозу ачазының совхозунуу болган. Чолаачы чоруурунга белен. Эжин манап, чанында бажынның сонгазынче көрүп каап, таакпызын шөйүп олуртган. Чорук-даа аайлашкан. Ол автобус ачазының чурттап турар черин — совхозтун салбырын таварып эртер болган. Уругну чолаачы-даа олуртуп алган. Чартык шак-даа четпээнде ачазының аалынга чедип

келгенин. Чолаачы мырыңай ачазының бажыңының чанынга дужурүп кааш, акша бээрge безин албаан. Телеграмма салып, дыңнадып дүвүртпес деп уруг бодаан.

Бажың хериминиң эжинин ажыдыптарга, ынаар ырак эвесте багда селбегер кара ыт ээрген. Оон сонгада чырык чырып келген соонда, дашкаар бир кижи үнүп келген:

— Кымыл? — дээн ачазының үнүп уруг танып каанкан.

— Долаана-дыр мен.

— Аа, Долаана бе, бээр кир, уруум. Ыттан кортпа. Баглап каан ажырбас — дээш, Херелдин өөрээни аажок уткуй халып келгеш, уруун чыттал каан. Адашкылар бажынга кирин келгенин.

— Кым чедин келген деп бодаар силер? Бээр келинцерем, уругларым. Чем кылып тур силер бе?

— Чем кылып тур мен, харын — дээн соонда Херелдин кадайы чем кылыр өрээлден бо үнүп келген:

— Экии, Долаана. Таныжып алышылы. Мени Норжуң дээр — дээш Долаанаже ол холуун сунгани.— Тонуң уштуул, олуруп көрэм. Орук-суур эки келдий бе? Өөредилгэц эки доостуц бе? Сээн дугайыңын билир-ле болгай бис — дээш чазыы аажок хүлүмзүрээн.— Сени манап турдувус. Дунцмаларың-бile чугаалажып олур. Чем тип каан кижи мен, ажа хайныр деп барды. Чемни дүрген кыла кааптайн — дээш, чем кылыр өрээлчे кире берген.

— Угбай, угбай, боже олур — дээш мындаагы оолдарның биррээзи чанында сандайже имнээн. Биррээзи арай пөрүй берген турган. Ыичан удуур өрээлдэн дөрт хире харлыг бичин уруг бо үие халып келген. Холдары-бile карактарын өгегилээн. Оон Долаананың чанынга чедип келгеш, ону аажок топтап көрген.

— Сен, мээн база угбам сен бе? — дээш, бир караан шийип алган туруп турган. Уруглар шуптуу чир шоң дүшкен. Удатпаанда Херелдин өг-булези эртеиги чемни шуптуу кады чөмнөнгөнинер. Столда чөм-даа арбын болган. Боттарының каткы-хөглүү-даа аажок. Ачазының калайы ону канчаар хүлээп алтыр ирги, а хүлээп албас болза ыянчыны аа — дээн янзы-бүрү болалдар мени орук дургаар хей-ле дүвүрдип чораан-дыр деп уруг иштиnde боданган.

Черле ынчаш ачазының кадайын көөрге, кадык-шыыраа аажок. Шыңгызы база илден. Улуг, кыдырык кара карактарлыг. Бажының дүгү кара, харын-даа кыланайып турар. Хертеш думчуктут. Кедип алган идик-хевиниң ындазында шынарлыг, чаражы аажок. Арын-шырайы чазык. Та чанчылы ындыг чүве, та Долаананың мурунуга ынчаары ол чүве. Бо-ла хүлүмзүрэй берген турар. Долаана бо хөрөжэн биле авазын дөнней бодаан. Оон авазының карактары шаг чок, а бажының дүгү

кастык талазындан элээн агара берген. Кады багай. Бо-ла аарый берген болур. Шаанда арагалап чорааны база ис чок кайын артар ийик.

Ийет, авазы ону чажырбайн, харын хараадап, хомудап ындахаая чугаалай берген олуар. Ам кээп бодун буруудадыр. Уруунук мурнууга буруузун миннир.

Херелдер чемненип доозар чыгай бергенде, ийи херээжен кирип келген. Ачазының бажыны-бile кожа чурттап турар ооң төрелдери болган. Оларны чемненири-бile столче чалааш:

— Кызывыйс чедип келген, танышып көрүцерем — дээш демгилерге изиг манчызын Норжуң кудуп берген. Олар уругнуң авазын эки билир болганиар. Ооң канчаар чурттап турарын база сонуургал айтырганиар. Норжуң база-ла ыыт чок олурбаан. Ачазының хөглүү, чугаакыры-даа аажок. Ам артында уруунун чанында олурупкан, ону албадап чемгерген олурган. Херелдин бичии уруу олурган сандайындан дүшкеш, Долаана биле ачазының ортузунга олуруп алгаш, угбазындан айтырган:

— Кайын чедип келдин, угбай?

— Кызылдан.

— А сээн аван, ачаң кайдал? Олар чүге сээн-бile кады келбеди?

Долаана ол сөстерден эпчоксуна берген.

— Бо мээн ачам-дыр — дээш, ол бичии **Аяна** ачазының мойнундан куспактанып, ошкап каан.

— Бээр кел, уруум! — деп, авазы ону кыйгырган. Улуг улуска шаптыктава, ойна барып дээргэ-даа ынаваан. Авазы ону ыгладыр өрээлингэ аппаргаш, ойнаарактар-бile аргалап каан.

Улус чемненген соонда тарал чорупкан. Адашкылар иелээ арткан. Херел уруунга хөй-ле чүве чугаалаан. Адак соонда мынча дээн:

— Мени, ачаңны дилеп чорааш, тып алганыңга аажок өөрүп олур мен. Сээн мурнуңга буруумну база катап миннип тур мен. Шинтирилиг болгаш угаанныг кыс-тыр сен, уруум. Эр хей!

Долаана хүлүмзүрүп каан.

— Авант биле мээн чуртталгам чүге бутпээнин билир боор сен. Оон арагалаары кедергей чораан. Чүнү-даа канчап чадап каан мен. Хилинчектени-даа берген мен. Бодумнуң аныяамда аажы-чаным база изиг чораан. Эш-өөрүүм-бile сүмелешкеш, өөренип чоруптум. Чагаа бижиримге чангыс-даа катап харылаваан. Өөредилгем доозуп алдым. Элээн үрге чедир-ле чаас-каан чордум. Оон бергези кончуг боорга өгленип алдым. Авантны үр-ле уттуп чадап пат болган мен. Ол мени муртай-ла өгленип алган деп дыңсаан мен. А сени бар деп чүвени шуут-ла билбээним чөп. Амыдырал нарын деп чүве ындыг кончуг боордур.

— Эки өөрөн, чонун ажы-төлүн өөредир, чонунга ажыктыг кижи болур сен, уруум — деп немел каан. Ам дунмаларыц биле хөөрөш, чалгаарава. Мен ажылдаайн — дээш, чорукан.

Ачазынын бажыңынга ыя каш хонук иштинде турган үезинде Долаана ооң өг-булезин элээн биле берген. Чалгаараар чай-даа чок болган. Бажың иштии боду-ла чуп кааптар. Суглааар, от салыр. Чем кылыр.

Бир-ле хүн Норжуң угбай ажылындан бичии эртежик чедип келген. Ол салбырының медпунктузунда сестралап ажылдан турар. Удуур өрээлиничे киргеш, хеп шкавы ажыда берген. Долаана душ бооп ажык шкафче көрүпкеш, ында хептиң хөйүн магадаан.

— Бай шыырак-ла чурттап турар улус-тур. Черле ынчаш бажыңында чок-ла чүве чок. Ам арыг-силиг. Мен авам-бile мындыг бай эвес-даа болза, эктивисте хептиг, хырнывыс тодуг, база багай эвес чурттап турар бис. Авам шаанды арага ижип, будулбаан болза, оларның амыдыралы база мындыг-ла турар ыйнаан. Арага деп хоранның хайы-дыр ийин — дээн янзы-бүрү бодалдар бажынга ыя аразында кире хонуп келген. Уруг оон турал халааш, чем кылыр өрээлдэ борбак сандай кырында салып каан кочалда соок сугну пактапкаш, үне берген.

Херел уруунун дугайында үргүлчү сагыш салып, хостуг ке-жээлеринде үени колдуунда ооң-бile эртирир апарган. Ачазы барда Норжуң угбай омак-хөглүг, хүлүмзүрүп турар-даа болза, ол чокта ыыт-даажы чиде бээр. Долаана-бile ында-кайда сөс солчур апарганын уруг эскерил турган.

Бир-ле хүн Долаана өрээлгэ ном номчуп олургаш, Норжуң угбай биле ооң чедиги класста өөренип турар улуг оглунун аразында чиктиг чугааны душ бооп дыңрап каан. Ол оглун Долаананың чанынга баргаш, ооң-бile чугаалажып олурарын дилээн:

— Барып көрөм, оглум. Чүге ыиавас кижи сен? — деп авазы ону чемелээн.

— Ча-ча, барбас мен, сен бодуң баргаш, ооң чалгаараанын чазывыт. Чалап эккелген улус бодунар билинер.

— Ол сээн угбан ышкаждыл, оглум — дээш, авазы база катап оон дилээн.

— Угбан, угбан, каяа чораан угбамыл ол? Кайын тып эккелдинер ону. Мээн чайым чогул.

— Оожум чугаалап көр, дыңрап каапкаш, ачаңга чугаалаптар. Ачаң кайы хире бистен дилеп, чагыжык. Ачазын хомуудат-пас чоор. Бичии шыдажып көр, оглум. Чанар мен деп орар чорду. Шынап-ла дүрген чоруй баар чүве болза, мен-даа бужурганды бердим.

Оон ыңай оларның чуну чугаалашканын Долаана дыннаваан. Ол анчыг чугаа уругнун бажынче даш-бile хапкан дег болган. Олурган сандайындан тura халааш демир оруннун бажындан так туттуупкан. Карааның чажы чайгаар-ла төктүп бадып турган.

— Хей-ле чагаа бижипкен-дир мен. Бээр чүге чедип көлдим. Ачамың мындыг эки амыдыралың дүвүредип, сагыш-сеткилиң хөлзедип канчаарым ол? Ол чокта-ла чурттап чораан болгай бис. Каш хонуктарда чес-холазы көстү бергені ол ышкажды.

Оон уруг аяар кеттинипкеш даштыгаа үнүп келген. Ҳүннүң ындазында дунааргайы хөлчок. Дээрде кара булуттар чыглып турган. Ол бажындан дыка ырак эввесте көвүргө базыпкан. Оон чанынга элээн боданып олурган. Бодун так туттуунуп, чүүдаа болбаан, чүнү-даа дыннаваан кылдыр көстүр деп бодал алган. Ол үеде уругнун бажынга чанғыс-ла бодал киргөн: ачазы-бile байырлашкаш, авазынч, аалынч дүрген-не чорууру. Авазын, аалында дунмаларын уруг кажангызындан артык сакты берген. Олары четтикпейн манап турганиар боор. Кандыг чүү-даа болза кижииниң авазы дег чоок, эргим кым тураган боор. Даарта дораан чанар мен. Ачазы удавас ажылдан чедип келир. Ам бажынга турбас болза, кайгай бээр. Долаананың сагыш-сеткили демгизинде элээн оожургай берген. Оон бажын шивегейлеп турган ол анчыг чугааны ачазынга черле чугаалавас деп уруг шиитпирлеп алган. Харын-даа Норжун угбай болгаш оон болдары-бile эптиг-эвилен чугаалажыр.

Бажынга кирип кээрge, даштын хат дыңзып, чаңс чаай берген.

Удатпаанда ачазы чедип келген. Даарта чанар мен деп ачазынга чугаалаарга, оозу ынатпас болган. Ээрежил турза-турза, ачазын аайынга кирип алган.

— Чаныксааның аажок-тур, чоруур болган-дыр сен ийин, уруум. Аванны, дунмаларыңын сагынганың чиде бээрge, база чедип келир сен — дээш ачазы чөпцээрежипкен.

Эртенинде Долаананы Ооржактарның бүгү өг-бүлэзи үдээн. Норжун угбай сумкага аыш-чем, конфета, печенье суп берген.

— Аалга келген кижиини куруг чорудар эвес, сенээ бичии белээм бар — дээш, солунда ораап каан чүве уругже сунган. Уруг ону алыр хөинү чок болган.

— Албас болзуңза ачаң биле мени хомуудатканың ол. Белээвис-тир, дедир бербес чоор, кызым — дээш, Норжун берип каан.

— Ап ал, уруум — дээш, ачазы база деткээн.

— Силерге бүгү-ле эки чүүл дээш улуу-бile четтирдим — дээш, Долаана чазык-чаагай болурун аажок кызыктан.

Ыңчап турда автобус бо кел чораан. Олар-бile байырлаш-

каш, Долаана автобусче кире берген. Олудунга олуруп алгаш, холун чайган.

— Чедип кээр сен, Долаан — дээш ачазының кадайы өөрээндэа дег хұлұмзұррэш, холун чайган.

— Чедип келирин кызыдар мен, ачай — деп, ачазынче сөөлгү катаң көргеш база хұлұмзұреп каан.

Ачазын тып, танышып алған-даа болза, Долаана ам ынаар барбас деп бодап алған. Оон күзеп чорааны күзели бүткен. Ачазының эки чуртташ чоруурунга база чоргаарланып чораан:

«Оларның ындығ эки амбырыалынга шантыктааш чоор мен. Ооң кадында ыңай-бәэр чоруп турар чайым база чок. Күзелим бүткен. Ачамны тып алгаш, анаа ужуражып, ооң өг-бүлези-біле танышып алдым.

Ам ийиги күзелимни боттандырар мен — башкы болур мен».

*Владимир
Ондар*

ДҮНЕКИ ЧОРУМАЛ

Министринң дужаалын езуғаар республиканың барын талакы районнарының бирәзинге боттуг дуза чедирери-біле оперативтіг ажылдақчылар — капитан Чүлдүм, лейтенанттылар Долаан біле Донгак, чолаачы Қыргыс он хонук бурунгаар-ла сургакчылап чоруткан турған. Олар барған районунун иштики херектер килдизинге оперативтіг ажыл-агый талазы-біле ажылды қыска хуусаа дургузунда шын организастап башкарғанының түннелинде, кем-херек үүлгедишкини қылгаш, совет хойлунун мурнунга харылылаарындан дезип чоруп турған ийи-чаңғыс маңысталчак амбырылдыг, хөй-ниитиге ажыктыг ажыл қылбас кижилерни дилеп тыварынга база ооң мурнунда ажык эвес турған херектерни тодарадып илередиринге улуг дузаны чедиргеш, СЭКП райкомунун административтіг органиар-біле әзлчегеліг әрттирген бюро зуңга қылып чоруткан ажылдарының түннелин илеткеп кааш, шак арай орайтай-даа берген болза, чанып чоруп олурғанинар. «Уазикте» чолаачызы-біле кады дөрт аныяк эр ыт-шимәэни чиде берген, кижи бүрүзү бодунун бодалдарында алзыпкан, бүгү-ле сагыш-сеткили аал-оранында чеде берген халдып чоруп олурғанинары ол. Он хонукту чугаалаарга белен болгай, а херек қырында ынчча хонук дургузунда орта уйгу-дыш чок ажылдан деп чүве берге-ле болдур ийин.

Қыштың бир хұнұнұң әртіп бар чытканы ол. Оперативтіг ажылдақчыларның кайзы-даа шағлаа хеп кетпейн чораан.

Оларның кылыш ажылы-даа ындыг бөор ужурулуг. Бездін ча-даарда, мунуп чораан чычааның бедиң өске кандыг-бир кижи көргеш шағдаалар-дыр деп чувени билбес. Ол шағдаа ажылының база бир чажыды-ды.

Чорумалдар Адар-Төштүң арт кырынга чоокиулаап ерда, кеккәэ дүшкен. Айыраңаан сыйдыштар ийнелен-бирлең аяк кыншы дәэрини чоорту-ла чырыдын орган. Арт кырынга үнүп келгенде, капитан Чүлдүм чолаачызын тургустуруукаи. Аңаа арыг агаар тынып, карактарда өйүп туар түшүнү сергедип алышы черле негеттинип көлген. Чолаачыдан өскелери-даа харын ажырбас. Олар машина чоруп олурда, кабина иштинге удуп ап болурлар-ла болгай. Капитаниң чолаачызын тургустуруулкан ужуруудаа ол.

— Даңтыгаа үнгеш, сула шимчәэшкиниерден кылыш, арыг хар-бile арны-бажынны эки дүрбүп каавыт, Кыргыс. Чедер черивис ырак болгай, ам-даа ийн районнуң кызыгаарын эрткеш, соонда Кызылывыстың бараанын көөр бис — деп, чолаачызынга Чүлдүм чугаалааш, боду баштай-ла эжикти ажыткаш, дашкаар үнүп келген.

Арткан эштери капитанның чугаазынга чүүлдүгүнгөнниериле ол боор, база үнүпкениер. Чүлдүм машинаны долгандыр кылаштааш, чаа-ла үнүп олурган чолаачызының өгининиден ийн холдары-бile сегирип алгаш, харже шелипкен. Кыргыс «руқ кыдында хөртүк харже октаан даш дег караш-ла дээн. Ол чаа-ла ковайып туруп олурда, Чүлдүм соон-бile хүрежил-ле эгелээн. Оруқ кыдында хүрешкен капитан биле сержанттыны Долаац биле Донгак көрүп тура, бот-боттарынче көрүшкен соонда, хербектешкен адыг оолдары дег тутчул киришкениер. Он хире минута эрткен соонда Чүлдүмнүг кезек оруун уламчылап чоруулкан. Арттың адаанга бадып келгенде, хадымырлап эгелээн. Элээн чоруп олурда, хат күштелип, орукуту көзүлбес кылдыр дүвүлэй хадып, чорумалдарны кичәэнгейлиг болурунчे албадапкан. Ынчан Чүлдүм чолаачызынга сагындыра тыртып кааи:

— Арай скорозун оожумнадып ал, Кыргыс. Удур келген машиналар хенертең ээр черден үне халың кәэр болза, чекүлөжип болур бис. Ынчангаң арай оваарымчалыг чор деп чагып олурарым ол-дур.

Чолаачы даргазының чагыны ыыт чок бажын согаш кылыш, чөпшәэрежип харылап кааш, скорозун шала оожумнаткаш, карманындан «Беломорун» уштуп кысып алгаш, таакылай берген. Соонда олутта ийн эжи шағзырааннары-ла ол боор, шағда-ла карактарын шийипкен, удуп чорааннар. Чүлдүм чолаачыны чугаа-бile алаактырып, ырлай кагылап каап чораан. «Чалың назын» совхозтуң левискәэри-бile эртип чылышда

орукта бир кижи оларның машиназын доскан. Қежэекиниң 22 шак чоокшулат турган. Мындыг соокта, бо хире орайтай бергенде та чүү кончуг кызымак амытан чүве. Азы чоруунун чугулазы ындыг болчу ирги бе? Орук кыдыныда харда чүгү база каарып көстүп чыткан. Кандыг-чүү-даа болза турупкаш, чугаалажып көөр-дүр деп шиитирлеп алгаш, Чүлдүм чолаачызын турар кылдыр имней каапкан. Машина дозуп турар кижи Чүлдүмнүң талазынга халып келгеш, кабина иштин кылчаш кылдыр эргилдир көре каапкаш, айтырган:

— Мени Қызылга чедир ап көрүнөр. Машина дозуп элээн үр тургаш, дона бердим. Бодум Қызылда көдээ ажыл-агый техникумунун механизация салбырының сургуулу кижи мей. Арыг-Адаа суурда ада-иемге чорааш, аъщ-чем, акша-төгериктеп ап чорааным бо — дээш, тудуп алган чораан шоодайынче айтыкан. Чүлдүм ону эскерип көрүп олурага, ол аныяк оолдун чудаңғызы-даа аажок болган. Кедип алган кара тоолай кежи бөргү эргижирээнинден хыралып калган, моюн-долгаары чогундан хөрээ ажык, иштинде хөйлениниң моюндуруунда хири машина кабиназының иштинде чырыкка илден көстүп турган. Кедип чорааны хүрөң моюндуруктуг кышкы тонунда чүгле ийи ёек арткан, дырышкак. Ол-ла бүгүнү Чүлдүм эскерип көрүп олура, дүнеки пассажирниң холдарында чыпшына берген қызылзымаар өннүг бүдүмелди эскерип каан. Боду таакылавас хирезинде-ле, капитан ол аныяк эрден таакпы айтырган. Ол Чүлдүмнүң анаа каразып олуарын безин эскербээн. Тонунун оң талакы карманын ужээн соонда фильтрлиг «Опал» деп сигаретти хавы-бile Чүлдүмче сунган. Ол таакпыны ап алгаш, бирээзин аксынга ызырып чоруй оттан шап бээрин катап дилээн. Чүлдүмнүң чолаачызы Қыргыс даргазының таакылавазын билир болгаш элдепсинмишаан, бодунун одун олчесунуп чыдымда, капитан ооң холун дедир эскет чок идип чорудупкан. «Пассажир» таакпызын дедир ап алгаш, тудуп турган одун кывыскаш, Чүлдүмче сунган. Капитан таакпызын кыпсып олура, ол аныяк эриниң холдарында чыпшына берген чораан бүдүмелди тодарадып апкан. Ол чул? Родамин. Ооң чүрээ серт дээн ышкаш болганды, чоорту дүргедедир соп эгелээн. Хенертен Чүлдүмнүң арнынга хулумзүрүг чайнаш, эжик чанынга турган пассажирге ээлдек чугаалаан:

— Олуруптунар. Бисте бир олут хостуг чүве харын. Барын кожууннарга сургакчылап чорааш чанып бар чыдарызыс ол-дур ийин. Ак-Довуракка тудуг талазы-бile бергедээшкиниер болу берген, оларга дузалажып чордувус. Бодум тудуг инженери кижи мен. Бо улус база силер ышкаш төп чедип алыр дээн чорумалдар-дыр — дээш, боду дүже халааш, кабинаның артыкы эжин ажыдып берген. Капитаниның эштери ооң чугаазының

утказың билип-ле кааны ол боор, чырылдыр олурупкаш, үш дугаар книжиге олутту хостап бергеннер.

«Дүнеки пассажир» тудуп турганы шоодайны аары аажок кылдыр көдүргеш, «узиктиң», чүк салыр черинче киир идиң чыдырда, лейтенант Донгак аңаа дузалажыпкан. Орук ара чоруп ора, Чүлдүм артында эштеринге бодунун каразынын кыскасы-бile тайылбырлал четтигипкен. Қол чазаглыг оруктан район төвүнчө ээр чер чоокшулат олурда, Чүлдүм чолаачызын ынаэр ээптерин имней каапкаш, хая көрнүп кәрэрге, демги олуртул алганы аныяқ оол дүвүрээн байдалдыг оон айтырган:

— Силер Кызыл баар бис дидинер. Ам чүгэ өскээр ээй бердинер? Азы мен манаа чыдып каайн.

— Дүвүрөвөңер, студент. Силерниң чанынарда олурап ол семис акыйны орук ара бажынынга чедирип каарывыс ол-дур; Оон улаштыр хаптар бис. Дөмей-ле Кызылга автобустар халып турда, чеде бээр бис. Бир эвес орайтай берзе, чурттаң турар адресинерге чедирип каарын аазап тур мен — дээш, капитан олче чазык көрген. Демгизи оожургай-ла бергени ол боор мынча дээн:

— Силерни район төвүнгө хонгаш, эртен даң бажында улаштыр чоруур улус-тур деп бодадым. Таакпылаарын чөвшээрел көрүнөр, эш инженер? Орукка донгаш таакпы безин тыртар харык чок болган кижи мен.

— Тыртынар. Ажырбас. Мында шупту таакпылаар хевирлиг улус-тур бис.

Район төвүнгө чедир ытташлааннар. Чүлдүм чолаачызынга будуу мынча дээн:

— Халытпышаан баргаш, шагдаа чериниң эжинин аксынга барып тургузувут. Артканын бис билил.

Кыргыс машиназын капитаның чугаалааны езуураар казапча баарынга тургузуптары билек, Чүлдүм шалыпкыны аажок дүже халааш, студентиниң олурган талакы эжин ажыдыпкан. Ол үеде лейтенант Донгак студентиниң солагай талакы холундан ыяк тудуп алгаш, машинадан кады дүжүп келген. Шак мындыг чүве болу бээрин «студент» билбээн хевирлиг, хейде-ле ходун ушта тыртарын оралдажып эгелээн. Чүлдүм оон оң талакы холундан чеде аарак милицияже кирип келген. Оларның соондан лейтенант Долаан сержант Кыргыс-бile «студентинин» чүгүн кирип эккелгеннер. «Студент» дежурный өрээлингэ кирип келгеш, ам-на холунда чыпшына берген кызыл өнүүг будумелди эскерип кааш, дегийт-ле холдарын кармактанаипкан. Ол будуу көрүп олурапга, оон холдарын кым-даа эскербээн ышкаш болган. Ам чүү болу бээрин ол ыды чиде берген манап олурда, демги-ле «инженер» ону бир кабинетче келдирти берген. Студент кабинетче кире бээрge, ында демги кады келгени «семис

акын» база танывазы шагдаа хөптүг капитан олурган. Өрээл дөрүнде ханада Дзержинскийниң чуруун азып каан, солагай талазында решеткалыг соңга. Азыгда шкафчыгашта янзы-бүрү байысаалгага ажыглаттынар номнарны болгаш протоколдар сазыннарын чурум езугаар чыскаай салгылап каан. Дужааштыр салгылап каан ийи столдуң артында сандайларда олурганнарнын бирээзи туруп келгеш, студентини олурарынче чалаан. Бичии үзүктелишиккинниң соонда Чүлдүм бодунуң шынзылга бижин студентиге көргүскеш:

— Мени УР-нүн улуг инспектору, капитан Чүлдүм дээр. Силердэс бодунарны бадыткаптар кандыг документ барыл, көргүүп көрүнөр?

— Мени чүү дээш, кандыг хөрек үүлгедип каан дээш бо шагдаа черинде тудуп эккелдицер? Дүрүмүү база силерден дора эвес билир мен ийин. Бо дораан-даа болза прокурорже долгат болур эргелиг мен. Тудуп хоруур дугайында прокурорнуң чэпишээрели кайыл, мецээ көргүзүнөр?

— Оожурганар, оожурганар! Силерни кым-даа тудуп бажың-наар дивээн-дир. База ол кыжанышкыныңарны соксадыңар. Амдызында силерден чүгле документ айтырып тур бис. Өске артканнарын чурум езугаар сайгарылтар бис. Салдынган айтырыгга харылаңаар — деп, Чүлдүмнүү чанынга олурган капитан Чечек-оол чугаага киржи берген.

— Дем-не чугааладым, техникумда өөренин турар мен деп. А бодумда ап чоруурум кандыг-даа документ чок, чурттап турар черимде каапкан мен. Ада-илем бажынындан бичии эът, акша ап чораан хөрээм ужуру-ла ол.

— Силерден болган таварылганын шынын чугаалап бээрин айтырып олур бис. Ынчангаш протоколга безин биживедивис. Бир эвес болган чүүлдү чүнү-даа чажыrbайн эгезинден эгелээш, таптыг чугаалап бээр болзунарза, кедизи чиик болур. Кайда-даа өөрөнмейн турарынарны база Арыг-Адаа суур чурттуг эвэзи-нерни билип олур мен. Оон ыңай меге өчүк бээр болзунарза, РСФСР-ниң кеземчө хоийлузунуң 181 кезээ-бile буруудадырынарны база сагындырып каайн. Бо чүүлдү аажок эки билир боор силер — дээш, капитан Чүлдүм «студентинин» арнынче дорт көрүп алгаш олурган.

— Чүнүн дугайында айтырып олурарынарны черле билбейн-дир мен, эжим капитан. Юрист эвес болгаш статьялар дугайын база билбезим аргажок.

— Ынчаарга мындыг-дыр. Бирээде: 181 дугаар чүүл дээрge, бир эвес силер бистин салган айтырыларывыска дорт харыы бербейн будалдырып, өске өчүк бээр болзунарза, ол дээш силерге бо чүүл-бile кеземчө хөрээн онаадыр апаар. Ийиде: силерни кандыг-даа чылдагаан чок бо шагдаа черинде эккелбээн-

не болгай бис. Болган херектиң шынын чугаалап бээринден силерниң коргуп олуарынары билүп олур мен. Кортланар. Шын өчүк бээр болзунарза, совет суд ол дугайын өөренил көргеш, кылган хэрээнерниң байдалын хынааш, чингелдени берип болур. Чажырып кармактанып алган холдарынар-ла оср херек кылганынары херечилең тур. Арыг-Адаа суурнуң аыш-чем садындан оорлан алган чүүлдеринең хылан көрүп чыттывыс. Ол шоодайда сун алган эъдинең безин таңмазы хөвээр-ле чуведир. Холдарынар родамин, акша, копеек тудуп турганын база херечилең туар чорду. Болгайын чүү деп бодан олур силер, «студент»?

Дүнеки чорумал капитан Чүлдүмнүң хенертең ынчалдыр айтырыг сала бээринге белен эвес олурган. Ынчангаш ол чүү деп харыы бээрин безин боду билбес болган. Оон караанга Арыг-Адаа суурнуң адаккы аыш-чем садын бо көстүп келген. Ол бир хонук бурунгаар чер кезин тояап чорааш, орук ара чорумал машинадан суурнуң бараапын көрүп кааш, дүжуп каггана турган. Чангыс-даа таныры кижизи чок, моон мурнунда көзлө көрбээн чернинге келгеш, ол суурну аай-дедир ийн-үш-даа жатап кезий кылаштаан. Кайда чүү туарын ол ыяк сактып аи чораан. Кышкы хүн дурту удаар эвес, караңылай берген. Ол орук ара каяа барып дүи чарып алтырып бодап чорааш, кудумчу көжилдир туарар көдээ культураның одаан эскерин каан. Оон ынлыны талазында узун, чоон хоолайдан кара ыш кышкы аяс дээрже дүндүүштөлдир үнүп турган. Алексей клубтун хериминин ортаа үезинде эртер бичинжек эжикти таварын эрткен, кочегар, аже кирип келген. Эжикти ажыдын олурда-ла, чылыг салғын ону уткуп алган. Кирип кээрге, ийн улуг котелдарда от чалбышталып хыл чыткан. Кочегарканың бир азында кылымал срун, бичин столчугаштан өске чүве-даа чок. Өске азыгда хөндүр одап хонаар хөмүрүн бөле эжип каан, оон чанында улуг хүүрек, хүл тыртар узун демир, балды дээн чижектиг ажылга ажыглаттынар херекселдер бар болган. Чогум одакчы көзүлбээн. Доңгаш кирип келген кижи стол чанында чыткан ыяш хааржакчыгашты сандай кылдыр таарыштыр салгаш, анаа олурпкаш, ийн ботинказының баан чешкеш, ужүүр четкен буттарын отка дөгеп эгелээн. Ийи каът чуга ук-бие та канчан шыдажып чораан амытан. Ону чугаалаары-даа берге. Ол ынчап чыннып олурда, оон өзү каарып, чем чиксээри аажок апарган. Уйгу ону азыгда кылымал бичежек орунчугашче чедип турган ышкаш болган. Алексей орунга барып чыдынтарындан дидинмээн. Одакчы чедип келгеш, дүвүрээзин үндүре бээринден кортканы ол. Чедип кээрге ацаа чүнү чугаалаарын шагда-ла бодап алган турган.

Алексей эрткен амыдыралын сактып олурган. Ол бичии

турда-ла, авазы чок апарган. Адазы авазы дириг турда-ла, арагалаар турган, кажан ооң чок апарғанының соонда ол арагалаарын соксадыр туржук, харын мырыңай чаңгыс-даа хүн элээр әртирбес апарган. Ынчап кээрде бичин школачы Алешага өөренири-даа бергеден, дужа келбіже чер кезип, хырынын тоттуруп чоруп берген. Школазы-даа уттундурган. Адазы оғлун безин сұrbээн-даа. Бичин школачы оолду ырак төрели болур даайы кижи чартық чыл болғанда кәзи аи алган. Чаңгыс класечы әштеринде өөредилгези дыка чыдып калған боорга, ол чылын ону школага өөретпіәннер. Кыштадыр даайы-бile колхозтүң аар-саар ажылын кылып, бажың ажылынга дузалажып кыштаап. Даайының кадайы бичин Алешаны көрбес турган. Бичин-ле ооң сепкилинге таарышпас чүве кылышқан болза, Алешаны шаана гири эттәэр. Ынчаар-ла үш хире чыл солчун эрте берген.

Алеша мөлдүк-калдық чедиги классты доозупкаш, даайы-күйүнүң бажыныңдан, ажыбы-бile чугалаарага, дезип чорунақи. Ол каш чылдар дургузунда оон төрээн адазы-бile харыл-заазы үзүлген турган. Адазының өлүг, дирии-даа билдинмес. Алеша адазының чурттап турғаны хоорайынга келгөш, биеэги бажының дилен, тып чеде бәәрге, ында көңгүс өске улустар чурттап туарар болған. Адазының салым-чолунуң дугайында айтыраарга, оларның кайзыы-даа билбес болған.

Алена төрээн хоорайынга чедип келгөш, бажының углануунчे чер кезип чоруп каан. Чоорту ол боду ышканы эштиг-даа апарган. Олар хоорайының бажыңнарының подвалдарынга, теп-лотрассаларынга дүн чарып хонуп, таакпы хамаанчок араганы башты дескине бәэр кылдыр ижинтер апарғаннар. Ону садып алдыра, акша херек апаар-ла болгай. Ынчап кээрде, акшаны албан ажылдан атыр апаар, а бо чер кезип чоруур, ада-иези чок ийи черлик оолду кым камгалап карактаарыл, кым өөредирил? Олар чоорту ээн бажыниардан айш-чем, идик-хеп аймаа оорлап эгеләннер. Чамдық таварылгаларда харын мырыңай акша-төгерик-даа таваржы бәэр апарган. Чая-ла он дөрт харны ажа дүжүп чорааш, Алеша эжи-бile күрүне өнчүзүн оорлааңы дәэш туттургаш, ийи чылта назы четпестер колониязынга хос-түг эргезин казыдып шинтирген. Алеша күш-ажылга кончуг сундулуг чораан. Ол колонияга сес классты база доозуп алган. Ажылдан турган чериниң даргалары Алешаны каш удаа эки ажылы дәэш мактап, ооң ниити дептериніңе кирип бижип-даа турғаннар. Колонияга ийи чыл билдириптейн эрте берген. Хос-талып үнүп келгөш, ол база боданыр апарган...

Алексей эрткен-барган чуртталгазын бодап, бодалдарынга алзыпкаш олурда, клубтун одакчызы кирип келген. Қажан кирип келгенин ол безин эскербәэн. Қажан ооң чанынга одакчы чедип

келгеш, даашкыр кылдыр чөдүрүптерге, Алексей сырбаш дээш, чанагаш буттарының кырынга тура халып келген. Клубтуң одакчызы база Алексей ышкаш анык эр болган. Қалбаксымаар арыныг, улуг карактарлыг, таңдаш думчуктуг, чаак салдыг, он талакы холунда пос хантай бир-ле чүве тудуп алган. «Чалат-наан аалчыже» элдесинин кайган алгаш турган. Чугааны Алексей эгелей берген:

— Буруудатпайи көрүнсер, өңүк. Район төвүндө арга-арыг ажыл-агыйының чериниң чудуктар сөөртүр машиназында чолаачылан ажылдан туар кижи мен. Силерниң совхозтуң ыяш кезер черинден дедир ээп чорун олургаши, тайга эдээнгэ чорумда, машинам үрэлип кагды. Хүнзедир кылгаш чадап кааш, машинамны ол-ла черинде каапкаш, артык кезектер тылтынып алыр дээш кылаштап бадып келгеним бо. Мында таныыр, билир кижи база чок, машина дозар дээрге, орайтай бергени база аажок апаарга силерин кочегарканарга дүн чарып алышын бодап кирип келдим. Удурланмайи чөпшээреп көрүнсер, өңүк — деп, ол дилээн.

Демгизи аңаа каразыыр-даа хире эвес, харын сагыш човап:

— Чолаачы чуртталгани эки билир мен. Бодум база бо совхозта чолаачы кижи мен. Машинамны септелгеже чорудупкаш, аңаа орап эвес, түр када одакчылан ажылдай бердим. Кады хөөрежин хонар бис харын. Чалгаа чазар эш тыпты берген эки-дир, өңүк. Мени Каадыр-оол дээр — дээш, ол Алексейже холун сунган. Олар чугаалажып танышканының соонда Каадыр-оол тура:

— Хүнзедир мөгап-шылан турупкан боор сiler, бо хантай бичин чем ап алган кижи мен, чөмненинер. Котелдарны одан, хынап кааш чанып чордум — дээш, ол кылымал столчугажының кырынга хой эъди-бile кылып каан мүнүн чaa танышынга тавакка кудуп берген.

Чөмненип алганының соонда ийи эр хөөрежип ажылдан хонганныар. Эртенинде ыяш дажыыр машина чолаачызы Каадыр-оолдан Закша чөэп алгаш, ол-ла кежээ эккеп бээр кылдыр дугуржул чугаалашкаш, ийи тарай оруун уламчылан чорупканнаар.

Алексей ол хүннү база Арыг-Адаа суурга эрттирген. Демги чөэп алганы Закша-бile столоваядан чөмненип, суур кезип хүнзээн. Ол ынчап чоруп тургаш, Алексей сууринүн адаанды аш-чем садыны демдеглей көрүп алган. Кежээ дужери билек таңнылды көрүп тургаш, чана бээр үезинде, баш удур бодап алганы езуугаар садыгже кирер деп планнап алган. Кааңгы дужүп чорда, Каадыр-оолдуң кочегарказындан ол хөмүр буза шаап турган ломну чажырып ап алгаш, оорлап кирер дээн садының хериминин бир азынга бүдүү суп каан. Өске арт-

канын көрүп турғаш, үезинде кылыр деп бодап алган. Садыгның девискээринде таңныл орар тускай бажын чогун ол база билип алган. Мындыг соокта таңныл дөмей-ле садыгның девискээринге хондур туруп шыдавас-ла болгай. Ам ол үени маңаары арткан. Алексейниң бодап алганы шын болган. Таңныл ону үр-даа манатпаан. Кежэекиниң сес шак ажып турда, таңныл садыгның девискээрин долгандыр кылаштал, хынап көрүп кааш, чанары-ла ол боор, удаткан чок көзүлбейи барган.

Херим азынга кедеп турған оор чоок-кавыда аңаа шалтыктай бээр кижилер чогун ылавылап көрүп алгаш, бир хонук бурунгаар бодап алганы үүлгединин боттандырып кирилкен. Ол чажырып каан ломун ап алгаш, садыгның артыкы эжинге келгеш, ында шоочаны кагып кирилкен. Он беш хире минута эрткенде Алексей садыгның иштинде чимзенип турған. Ол киргөн дораан-на ақша, копеек аймаан дилеп кирилкен. Үр болбаанда алюминий калбак тавакта салып каан демир ақшалар, копеектерни прилавка адаандан тып алгаш, адыштааш улай-улай чүвүрүнүң кармактарынч суккулапкан. Садыгның бараан шыгжаар өрээлингэ баргаш, ында чигир уруп каан шоодайларның бирээзин ол-ла чернгэ божудуп алгаш, оондактай кестин-мээн инек эъдинден бир холду бүрүшү-бile шоодайлапкаш, оон ыңай холунда туттуиган-на Үүрмек барааниарны база сүп алган...

— Силерниң менээ салған айтырындарга ам харылап кирилтейн. Мөң мурнунда силерге чугаалааным чүүлдер шулту меге. Ону билген-даа-дыр силер, хамааты капитан. Чажырын чүнү чажырар мен ам. Хамык чuve буруудаан-дыр деп чувени билип олур мен. Хей черге үе-шак чылзын олурбайын, протоколга мээн өчүүмнү шултузун бижип алтындар. Өчүктү бодум эки турабиlle бергенимни база айтыр апаар силер, дарга — дээш, кылган үүлгедин Алексей чаңгыс-даа чuve чажырбайн байысаакчыга тө каап берген.

Алексейни байысааганының соонда капитан Чүлдүм Арыг-Адаа сууринү участок төлээзиниң бажынынче телефон долгаан. Телефонну участок төлээзи Оюн боду тудуп алган. Болган таварылганы чугаалап бээрge, Оюн хынаары-бile боду чорупкан. Чээрби хире минут эрткенде, лейтенант Оюн адаккы садыгны хынап көргеш, ында ам-даа таңныл келбээнин база капитанының дамчыткан чугаазы бадыткattyна бергенин ол телефонга илеткеп дамчыткаш, оперативтиг бөлүк келгижеге чедир кем-херек үүлгедишикни болган черге барып турары-бile чорупкан...

Шүлгелдер, шүлүктөр

Юрий
Кюнзегеши

ЫНАКШЫЛДЫҢ БУЯНЫ

Шүлгел

ЫРНЫҢ ЭГЕЗИ

Эгези бар, төңчүзү чок
Узун тоожум эгелээ-ле,
Элээн каш чыл эрте берген.
«Уланчызын ыдып бер!» деп,
Буурул баштыг кырган-ачам
Булагандан дилеп көрээл.

Ирей боду барык чөнээн,
Идик-Хончу, Кызыл-Хаакка
Арай боорда илгип чедер —
Адак-бышкана аартаза-даа,
Сигенчилер одаанда бо,
Силерлерни манап олур.

Эъттеп-шайлал ноюрзааштын,
Межиргеннер оттуп турда
Эштип, шымнып серниттенгеш,
Шынныг тоожу уланчызын
Мечи сылдыс чедишкиже
«Шыян ам!» дээш, дыңнап ораал.

— Чаалашкаш актар тиилээн...
Эккээндэй деп шолалаткан
Сафьянов Иннокентий
Чаштып, дезип турда чүве.

Эзертенгеш, Чербидиве
Шала кежээ халдыккан бис.

Серен ашак кадайының
Ченгезинин өөнгө чедип,
Арай хайыны черде боорга,
Анаа доктаап, турлагжырып бооп,
Сүмелешкен чугаавысты,
Сүлдө-ле бо, утпаан-дыр мен.

Хамык ужур, ынчалза-даа
Харын ында эвес...»— дээштиң
Ирэй кезек боданы-дыр.
«Ийет, оолдар, кызыл төре
Доктар чокка догунаан деп
Доскут угаап чорбас силер.

Тарлашкынга, Оттук-Дашка,
Даг-Ужу, Элегеске
Дажаң согуш болгулады.
Амғы Кызыл — Хем-Белдири
Актар биле кызылдарның
Адаанишкан төвү турду.

Төөгүнү судурларда
Дөгерезин дизелеп каан.
Ынчангаштың оон өске,
Ынакшылдың тоожузун —
Шылгалданы шыдан эрткен
Шынчы чүрек тоолун ыдайн.

Черби ынчаар чаштып чорааш,
Чедендейден дыңнаан ояар
Шээжи билир апарган мен...
Уяранчыг тоожу тоолда
Уран биле Адавастай
Ургуларым болу берген...»

Ашак боду тоолдай берди.
Аъттар чели хылын сүйбааш,
Чадаганга чагып каан дег,
Чалыны чараш ынакшылдың
Чаштанчызы чүректерде
Чалбырааш бооп өөскуп туру.

БИРГИ ЭГЕ

1.

Адавастай Уран-бile
Черби, Даспы байларынын
Аалдарынга хөлечиктеп,
Черлер тарай чурттай берген.

Сафьянов Григорийге
Чалча болган чылгычы оол
Чагалайга, Бегирээгэ
Чайлап, кыштап чоруп турган.

Сүрүг чылгы чүс-чүс болгаш,
Сүзүп оъттаар чери делгем —
Одар солуп, хемнэр кежер,
Одаг соотпас — арттар ажар.

Кадырып каан кагжыргайны
Кара шайга шыгыдып чээш,
Эзенгиге будун тевер,
Элээн хандыр боданылаар:

«Христоска тейлевээн мен —
Хлеб-тараа хайырлаан бе!
Кидис, шепкен хевенек дээш
Хинчектений, түреп чор мен.»

Богда бурган бодаваан мен —
Боова-боорзак сартыктаан бе!
Боскум-хырным бортаар дээштий;
Болчаам үзүп, түреп чор мен...»

Адавастай орус эштиг —
Арай кандалай тывалаптар,
Шалыыр, эмдик малдан сестир
Саашкажык дээр элээди сол.

Көстүг отту чүшкүргештин
Хөөрей берзе, халаптыг төл —
Адавастай ону дыннааш,
Айман-дойлуп, саймаараксаар.

Чалым даглар аразында
Шапкын хемниң даажын дыннааш,

Уран-бile кады ёскен
Улуг-Хемин сактып келир.

Буураган Буураны,
Бугаланган Демир-Сугну
Баян-Колдуң Хаан-Дагдан
Барааннаан дег көрүп орап.

Халааданчыг кара бодал
Кайы чапта чырыш кынныр.
Чалы назын өшпес оду
Шагзыраанын намдадылтар.

Күжүр кыстың өткүт ыры
Күскү соокта чанғыланган
Хүлбүс-Даштың хүннээрегин
Хүлүмзүрүй бодай кааптар.

2.

Уран ынчан кумзат өөнгө
Уруглар ап, паштанчылап,
Чооду-маады хүрээзиниң
Чоогундан ыран көрбээн.

Чымыш-ижи чайжок, бачым
Чылгычы оол Уран-бile
Ырак черден чорук кылып,
Ында-хаая көржүр турган.

Авазының ажы долган
Чалы чүрээн кергетпес дээш,
Адавастай кыска душкаш,
Чагыны сөглеп, чарлыр турган.

Ынакчылы күштүг-даа бол,
«Кады чурттай берээли» дей,
Ындыг чугаа кылып көрбээн,
Харызындан чалданган боор.

3.

Уран даңды балдыр сыкпас:
Уруг-дарыг чиилешкен,
Ожукта паш ажа хөөрээн —
Олут, дыщ чок тура хүнзээр.

Күмзат ыыт чок, бижниргээн дег,
Судур номнап, бижиренир.
Куруяа кадай харын донгун —
Суглук чокка салгылаптар.

«Өртөн-дир» дээш, «бышлаан-дыр» дээш,
«Өреме, үс хораттың!» дээш,
Дайшам тараа амзанкан дээш
Дапыңайнып шурагылаар.

Уруг-дарыг ыглаан болза,
Үш-баш чокка кончуттунар.
Боду ушкан оглунга-ла
Болушкаштың боску дунаар.

Хаяалаан дан цмирииден
Карангы дүн дүшкүжеге
Чарбык-чывак дыннаар уруг
Чардыгар чай тыппас турган.

Сылдыс, шолбан четчии келир,
Сыгыргалар сырынналыр.
Сыртыктыва бажын салгаш,
Шыныайидыр удуксай бээр.

Үнчалза-даа уйгу келбес:
Үрлак черде аалын сактын,
Авазының ажыын ажыын,
Ала караа соглуп чыдар.

Үнакшилы чүрээн бүргээш,
Үрлап чораан хавактары,
Үрлак эвес чыткан ышкаш,
Үглаксанчыг кыннып келир.

Дөгээ баарын, Хавырга даан,
Дөспес чаниыг кыстар өөрүн,
Узун баткан Баян-Колду
Удуултуул дүжегилтээр.

Авазының амызынга
Араатанзыг четкен дайзын
Өлгеш, дирлип келген болуп,
Өштүг ышкаш дүшке кирер.

Чааскаан калган ачазының
Самдар өөнде кирип келген
Мықылайның сарыг бажы
Мырынай-ла олчаан көстүр.

Адавастай кажан кәэриң
Аныяк қыс маназа-даа,
Хөнезиден чештинген дег.
Көвей бодал хөрээн үтлээр.

4.

Адавастай черге күзээш,
Авырапты чудай берген.
Хыраа, донат дүжүй келген.
Кышкы хеп-сын селиир болған.

«Алдын-Саарыг келээзинден
Чагалайже шиглеп ор» деп,
Альттанаырда Саашкаждыкка
Чагып каггашиборууткан.

(Кара-Хемде шуралгак бар.
Адаандан соң кешкен чылгы
Кааң көжээ хүнгө удур
Алдын сорлуг көстүп кээр чер.

Ынаар өрү Сафьяновтар
Алдын казар үлетпүрлүг.
Ынчангаштың олар ону
Алдын-Саарыг дижи берген.

Иркут-хоорай байларынче
Инек сүрүп чоруур шаамда,
Анаа база аъдым өртөп,
Ара хонуп чордум ийни).

Адавастай хемни куду
Саяктадып, чортуп хүнзээн.
Сара ыяш бүрүлерин
Ак шаң хээлэй дузактапкан.

Кызаа хемнин ол-бо чарының
Аккыр саргыл угулзалар
Кыдып, миңчиң каан дег-дир дей
Адавастай бодап чораан:

«Дыт бүрүзү дүшпес хире —
Хөөрүк, динң чаштып хорааш,
Көзүлбейн баар... Диннчилерге
Дыка берге болур ышкаш...»

Удатпайн бодалдары
Уран-бие ужурашкан.
Сагынган кыс күжактангаш,
Сарымайлаар ышкаш болган.

5.

Қалбак шыктыг Черби ишти
Куурапып оңуп калган.
Кара шаар таан,
куйтулашкан
Кускун, сааскан көжүн келген.

Кумзат сүгнүң өө безин
Куду бадып, чавызаан дег,
Терек, хадың бүрүзүнгө
Дескиндир үглединкен.

Дансы хеминиң эрининде суу
Чаныы чыгам чаакталган.
Дарган, хүр кыши болзунам деп
Чалбарааннар саңын салган.

Дүлгээзинниг сеткилиндөн
Дүймөп, хөлзээн Уран ынчан
Чаакталган дошче көрүп,
Чаштыг караан чодуп орган.

Дүнеки ай саарыгга
Дүжүп келгеш, бырлацайнып,
Үүртеп ийлээн сеткил ышкаш
Үүрелип чидип турган.

Хадымарлан келген соонда
Кара булут айны дуглаан.
Сүг-даа, эл-даа көзүлбестээн,
Шулуунцаанзыг шулурашкан.

Арга черде эткен сыйннын
Амыргалаан үнүн кайтап,

Амыдырал аагын бодап,
Аныяк кыс хунук орган.

Карангыда бир-ле черде
Каткан оъттар шылтырт кынган.
Удатпаанда будук дырс дээн,
Уруг ам-на сести берген.

Хая көрнүр кайзы чорда,
Кастыы арта соолаш диген —
Улуг холдар ийн чаагын
Уштаар дээнзиг кыза туткан.

Алгырар чап болгалакта,
Ашак кижи чоон үнү
Мүн-не аяар көргүрт диген,
Бүкүләешке эринин дээскен.

Кыстың чүрээ патырт кынган,
Кышкыраар дээш чадап кагган.
Турага бэзин харык чок бол,
Тулдур олче топтап көрген:

«Адавастай ышкайыл!» деп,
Ам-на танып, хөрээ ажаан.
— Пфу, дадай! Үнүн чүгэ
Буура дег бургураарыл?

— Көрүп ор деп бодадым чол.
Көскүлөнцөп, медээ берин
Шаг-ла болдум. Эскербейн,
Чааскаанзыраан ордун, Уран.

— «Адавастай келди-ле!» деп,
Аза-динрен алгырган бе?
Канчап көрүп каар дээр сен —
Карактарым чушкуумда бе?

Уруг ам-на туруп келгеш:
«Үё, чүрээм тиккилээрин,
Олчок хей сен, болгаан!» дээштиң
Оолдан так куспактанган.

Талдар бажы чайгангыже
Тадылладыр каттыржыпкан.

Қаңзып улаан кокай безин
Қайгаан ышкаш соксай берген.

Удатпаанда соокту сүрген
Улуг хат-даа хадып келген.
Өзээн өттүр донуп-дожааш,
Өгже олар дывыржываан.

Чадыр-даа бол, өглүг болза
Чаглактанып чашты бергей —
Уялыг дыт чөлөнгөштүн
Үдүр көржүп орупканнаар.

Уланчылыг.

Александр
Даражий

**ЧАҢГЫС ИНЭЭН ООРГА
АЛЫСКАН ШУВАГАНЧЫНЫЦ
ХАЛАГЫ**

А халак!..

Халагым-на халак!..
Айым-хүнүм, сылдыстарым,
Авыралдыг төрээн черим,
Ачы-буяниыг төрел чонум,
Арацарага амыр-тайбыц
Анаа чораан бодум-на-дыр.
Кырыш оштаи, кандыг хүндүс
Кымныц эдээн базывыттым?
Амытанга кандыг хинчек,
Аарышкы халдаткан мен?..

Халак-халак!..

Халагым ой!..
Канчанган чоор,
чионгган чоор —
Қалчан-Шилгим канчап барган?
Каш хондур сураа чок-тур.
Үйт-куштан сол-ла турду,
Үржым-тайбыц турду-даа чоп.
Кандызы кээп соора тутту,
Кандызы кээп чооглай берди?
Кайын-чүден айтырай!

Халак-халак!..

Халагым-на халак!..

Хайыралыг чанғыс инээм
Одарындан келбейн барды.
Оргу шөлден диледим —
Оон изин тыппадым.
Арга-дашты чиндидим —
Анда база көзүлбеди.
Ажап-чилби кара оор
Аксы-боскум үстү-ле.
Сарыг хоюг сүттүг шайны
Чаагайзынып ишпес болдум.

А халак!..

Халагым-на халак!..

Чаш шара бызаазы-ла
Сагыш аартыр — кээргенчинн:
Эмиг дилеп, хилеп аштааш,
Эдээм соруп турганын көр!
Эмискитеп канчап-чиоп,
Доруктуруп алыр-ла ыйнаан,
Өскүзүндөн күжүр бызаа
Дора өлүп калыр эвес.
Өдөдежок чазый оорнуң
Өнделээрин мен-не көрейн.

Халак-халак!..

Карғыжым четынин!

Харалаан кулугур оор
Кааң хүннү көрбезин!
Кара өгнүң хаалгазы
Ажыт кирип чажырыпсын!
Ала караа соолгужеге
Аар хинчек чүктээр болзун!
Доң кара черни дырбап,
Донга бажын шаштынзын,
«Чоразы бак кулугур» деп
Чораан черге човаг көрзүн!

Халак-халак!..

Халагым ой!..

Хайыраан-на
chanғыс инээм...

ЭРГЕЛИГ АЪДЫН ЧИДИРГЕН ИРЕЙНИЦ ХАЛАГЫ

Халак-халак!.. Қара черим, көк дээрим!.. Канчаайн-чоонуйн! Қара холдуг чүвелер хайыралыг аъдымны дүннүң караңғызын ажылап, сүрүп алгаш чоруй барды.

Түмен-сая сылдыстар, дүште чок чуге көрүп турдуңар?..

Халактааш, хомудааш, кагыдым-суксадым! Халак-халак!.. Каражага дүштүм!..

Когарадым!.. Когарадым..

Чылдык черни айлык кылдыр
Чырыа тыртып чeler Доруум,
Сени чүге өртеп кагдым?!
Сээденнээн донга башты!..
Хорум-дашты кизиреdir
Хостуг маннап чоруур кылдыр
Бошқа салып каарымгай,
Болбас тенек ашак-тыр мен.
Сен чогунда бут чок арттым,
Сен чогунда карак чок болдум.
Шаар дээрже сарынналып көрген
Чалғыннары сыйык күш дег,
Кудайдан бадып келир чүве дег,
Кударанчыг көрүп алган тур мен.

Халак-халак!.. Каражамны чүге деннээр!.. Қачыгдалым кымга сөглээйн?!

Хайынп шураан ужарларлыг хемим, кара чаштан суун ижип келдим, кырың-бile чүгле чалғынныг күш кылыйтып ужуп эртер кылдыр эриин ажып, үерлеп, калцаа кара далай кылдыр хуула бербейн, оорларның оруун доза моондак болбайн, оларга чоп кежер кежиин айттып бердиц?!

Халактааш, хомудааш, кагыдым-суксадым! Халак-халак!.. Каражага дүштүм...
Когарадым!.. Когарадым..

Чаагынга мөнгүн чүген
Чайынналып чырып чоруур,
Чымчак сиғен сый-ла баспайн,
Чындыннадыр чeler Доруум,
Чурттаап келген назыныңда
Чуду-кара мунмаан-даа мен.
Даштыг черге сени шаппайн,
Таваар чортуп чоруур ийик мен.
Ооргандың кызыл-анай
Оя мунган черим бар бе?..

Саарыңны оода чанғыс
Чарс кылдыр какчык мен бе?..
Чывар соокту мээн-бile
Шыдан эртип чордун, аъдым.

Халак-халак!.. Хаязынга өшкү дозуп, каргыраалап ырлап чораан қадыр-сүвүр чалымнарлыг дагларым, ыяткан чүве дег, ыржым тыртып тур силер. Менээ силер өмек-оортга болбадынар. Кара сагыштыг чүвелерин оруун доза, халдып ажар арты чок, караш кылдыр халдып эртер чиги чок, күш-даа кыры-бile ужуп эртлес, курт-даа адаа-бile союп эртлес, мунгаш бедик хана кыл-дыр чүге хуула бербээн силер?! О, даглар, үнү чок херечилер!

Ондап-остап хиледим!.. Оглаа аъдым чидирдим...

Халак-халак!.. Когарадым!..

Қаражага дүштүм!..

Хайыралыг ынак аъдым,
Кара чанғыс шынчы өңнүүм,
Хайыңны өрү сунгаш,
Канчаар киштей каапчык сен?..
Сакты-дыр мен. Харлыг шуурган.
Чаглак чок чадагай шөл.
Қарак дежип каар чыгыы
Қарангының согур дүнү...
Харык-шинээм төнер четкен —
Калчаалыг соок өзээмгө киир
Ханым донур хаарып келген...
Сен чок болза, өлүр мен ыйнаан,
Сегим шөлде чыдыр ыйнаан.

Халак-халак!.. Хайыралыг, эрге-кара кады төрээн дунмам ышкаш, бак кижиден чүс-даа дээрэ, бады шынчы Чөлөр-Доруум!.. Өлүг сен бе, дириг сен бе?..

А сен, Қалдарап! Анаада-ла ээргиң кончуг, аалче чүве чагдатлас болун, «хан» дээр үнүн-даа үнмес, сөөкке харлыккан дег, сөлгү чок алардын. Кара сагыштыг оорлар хайыралыг Доругну карангыны ажыглап, қарак ажыт аптурда, қарааң хантап алгаш, кулааң кумнаап алгаш, каяа җанчал чытканың ол?

Азы өргелиг ээн мен дег, адак-бышкааң аартап, чөгелиң төнүп, чөнүй бергениң ол-ла бе? Кончуувусту кер, Қалдарап, когаралга дужул, кончай берген ораг.

О, ажырымчы, чазый-чилби, оорлар! Адак ааракты бастыл алыр, арын-нүүрүн ышкынган, ийн буттүг кокайлар! Хүүрээн даянган күжүр-ле чөнүк ирэйниң чанғыс-ла чодазын сый шаап кагдынар. Ҳүннүг чөргө чыргал чөрле көрбес силер!

Халак-тилээм-бile катай каргыш-чадымны салдым. Хайлыг кара оорлар!..
О, чаңсыс чодам
Оскундум!.. Халак-халак!..

■
*Антон
Үержана*

СААРЫГ ҮРҮ

Саарыг-дыр мен.
Дамырактың акызы мен,
Далайларның чээнни мен.

Ээир күш дег, көккүр дээрже шүүргедеп,
Эмдик-Ой дег, көвүк тынып мөөп чыдар,
Оккур, мөге, дөспес, дошкун адым алгаан,
Ожургал, дыш черле билбес амытан мен.

Саарыг-дыр мен.
Өртемчейде бар-ла өңнер
Өнчүм ол-дур, байлаам ол-дур.

Маны даштар хайыргалап, сиилбип каан
Мага-бодум күдер-мөчек, силиг-чараш,
Аткан данның херелингэ чөлээш тыртып,
Алмаз, дойлу шуру чажып, ойнай бээр мен.

Саарыг-дыр мен.
Салдам акым дөзевээн мен,
Чадаган дег, сыринныг мен.

Үерлигде, тыртында-даа серип болбас
Үүле-чолум амыр эвес дошкун болгаш,
Арыг кылан менги суундан хөөнүн алган
Аян ырым авыяас чок өткүт, сүрлүг.

Саарыг-дыр мен.
Шаптык-моондак ойбас болгаш,
Чакнык ышкаш, тыным кыска:

Дадай дивейн, даштар ажыр шурай бергеш,
Дамдым үстүп, өлүп каар мен. Ынчалза-даа
Оруум улаан оглаа соруум, чүглүг ырым
Океаннар делгеминче ужуга бээр.

Күулар

ОЖУМ ДҮН ДЫЖЫН ХАНДЫР ӨПЕЙЛЕЗИН

Сеткил дышта шөлээн болгай,
Серин дацны манап алыйн.
Ийи карак —
Ийи хөлчүк уткуужарда,
Сенээ, менээ
Чеме-хала артлас болзун.
Удуп алам,
Уйгу-дыжын кадагалаай,

Эргим сарым.
Чымыштыг хүн база катап
Сылдыс солуй үнүп келир.
Ала караам
Шиммейн хонайн, амырагым.
Оттуп келгеш,
Шинчи кирген, чылыг көөр сен;
Амыраар мен,
Оожум дүн дыжың хандыр өпейлезин,
Эргим сарым.

* * *

Аккыр харда кызыл дилги
Чалбышталдыр челип олур.
Ала карак, сүлде бо ыйнаан,
Чаражымга мөюндурук!

Мажы баспайн чыткаштың-на
Хөлчүнүмнү бодай кааптым.

Хөрлүг кешти кеде каапкан —
Мактап, ошқаан, өөрүп тур.

Хыраалыг боом хараалынга
Кызаш диген ышкаш болду.
Мажым бастым — «тог-ла» лиди,
Барып көрген — кызыл чашпан...

База катап ырап-ырап,
Бараададым — биээ хевээр;
Селбейгилээн кудуруктуг
Челии орар дилиг-ле ояар.

Бөөлдеп ойнан, кыжыраан дег,
Бөргүм кулаан дөлбичнеткен
Күску хаттар сыйыржып тур,
Күжүр боттуң чөгөнчини: эй...

*Чүргүй-оол
Дор жү*

**АЛДАЙ-БУУЧУ МААДЫР
ДЕГ СЕН**

Төрээн черим дамыр күжү,
Төрел чонум ханы тудуш
Үлүг-Хемим — улуг өгбем,
Үйгум, төөгүм — эге дөзүм!

Чеже чус чыл чапың-бите
Челер айт дег эртпеди дээр.
Чеже мерген сени йөрээп,
Чечен сөзүн сөннөвээн дээр.

Эриинц орта «тоожун» дыңнап,
Эвээш эвес оргулаан мен.
Элдеп янзы хуулуп билир
Эртемниини магадаан мен.

Орай күзүн келиримге,
Оожум, түрлүүң дендей берген
Ханы бодал хаваац долган
Кастың хыраа чыдар чордун.

Харлыг кыжын база бардым,
Қакпак дошту шугланыпкан
Узун оруун ужуун үспейн,
Удумзурап таваар чыттын.

Бора хектин боску хөнүп,
Мочургалар тоглап турда,
Часкаар чайын топтап шинчээш,
Чалыкткааның магадаан мен.

Оглун, кызың мандып ёскен,
Оюн оя чурттай берген
Алдай-Буучу маадыр дег сен,
Аккан «тоолдуң» төнчүзү чок.

* * *

Чаашкында кызаннааш бооп чырый берем,
Диңмирээшкін үнү-бile харыы салыйн.
Чарааш сарыг чечек болам, бүрүң суйбап,
Дидиренчиг шалың болуп мөнгүннелийн.

Дүмбей дүне кудайның тиин кырлап чорааш,
Дүжүмде дег чедип келгеш, кожа орам.
Чайык, чанык оду-бile ынак мен деп
Чайгы дээрге чайынналдыр бижип берем.

Эрес-оол
Хаян

ТААЛАЛ

Делгем хову, байлак хову.
Терен сиғен саглан-саглан.
Дүжүм чоор бе, чаагайын —
Қавайында бичи чашты
Калбак ховум чайгаанзыг-даа.

Ак-куу туман хову шылкан.
Аржаанналган мөнгүн агаар:
Мөндүннешкен шалыннарны
Бөлүп алгаш, чунуп алдым.
Ак-көк ховум, аянныцины!

Артымда бе, бир-ле черде
Аа сүт дег хоюг үннүг
Айлан-кушкаш мени кый деп,
Байырлаанзыг ырлай-даа-дыр.
Баштак-карам кыйгызы боор.

Хову черниң карғыраазы
Кончуг тода дынналы-дыр.
Дүжүм чоор бе, экизин аар,
Дүдүскектиг делгем хову
Хойнунда мен таалап ор мен.

*Николай
Кулап*

АЖЫЛ ХҮНҮ

Аныяқ мәэң соруум күткәэн
Чайғы эртең дүлгәззинниг.
Чаныган альт чуртуңче дег,
Ажылымче далажыр мей.

Хүнзедир-даа чештинмейн баар
Қүзел-бодал доңнары бар.
Часкы чылыг, күску донат
Чанғыс черге сырлып келир.

Өнүктерим кирип келгеш,
Өөрүшкүлүг медәэ әккәэр.
Қара сагыш долузу-даа
Хайыра чок улданкаш баар.

Ынакшилдың аялгазы
Ыя када дынналып кээр.
Тоолзуг чарапи оон хөөнү
Дораан чүрээм элзедиптер...

Аас-кеҗинн бодараткан
Ажыл хүнү дыка херии.
Чурталғаның чөләэштелген
Шупту өңү ында синген.

МАГАДЫЛАЛ—АЖЫЛ-ХЕРЕК

Чамдыктарның чаны кажар:
Чанывыска ээрткүленип,
Мынчалза-ла эки боор дей,
Былдамыштап чоруп туар.

Энир чаа-ла соора барып,
Эмин эртип турғаннар ам
Хой кежи эштип алган
Кокайлар дег чаннал турлар.

Эрги аажы, хөөнү хевээр
Эрге, кошкул сүргеннерниң
Домак-сөзү чүден белен:
«Дораан эде тургустунар!»

Чалчыраашпай аазаан сөңү
Сарыг ховаа чиргилчин дег:
Амданың ап, алыр дээргэ,
Агаарга эстип, көзүлбейн баар.

Алыс шынчы угаадыгны
Ажыл-бile боттандырбайи.
Аас-бile чулгуп кээргэ,
Ажаар дүжүт бодараар бе?

«Дүргедәшкүн», «чаартылта» дей,
Дүвүренчиг шуугашпайн,
Ийи билек сывырныса,
Ийи эдек астытыса.

Партиявыс сөглээн сөзүн
Магадылап чалгынналгаш.
Узун дөшке бурувайн,
Улуг артче үне бээр бис.

* * *

Хопчу кижи эник ыт бооп
Ходуцайнып, чассып келир.
Хоран дылы чылгай каапса,
Кокай-бөрү ызырган дег.

Чежеге дээр куйлап чоруур,
Сеткил балыы экирий бээр.

Үер соонда озан бок дег,
Үен хой-чар тырлып калыр.

Хұлге борап чадашканы
Күзел-сорук чогуза-даа,
Хопчу дылдың, пашта как дег,
Когу баарың өйбұшаан боор.

ЧЕШТИНМЕС ДОҚ

Қосмос дүүнче ужуп чораан
Кометаның әглири дег,
Ховар көстүп келиринде,
Бууккан хөннүм дону чештип,
Мунгаралдан адырлыр мен.

Қүзелимниң ыдыкшылы —
Құжурұм сәэн өзінштеген
Хұлумзұрұн таан чазық:
Ұжүп, донган сеткилимни
Үр-ле ышылдып, булуктадыр.

Адап, сактып шаг-ла болған
Амыраамга ужурашқаш,
Альтыг чорза чайлыр чыгыы,
Қандайымны кайғап каар мен —
Каттырымзааш, чиде бәэр сен.

Сөглеттінмәэн ынакшылым
Сөөртүп чорааш бодаарымга,
Чалым ышкаш база-даа бәэр,
Чалғын болуп, көдүрер-даа —
Сагыш саарзық ужурум ол.

Салғын эвес, халаптыг хат
Салымывыс оруун будап,
Чаңғыс черге душтурбайн,
Идегелдин денин өжүр
Ийи чүкче тарай шаапкан.

Буруудап боор кижи чок-тур.
Мунчулган-даа ажыы бар бе?
Төрәннерден артық төрәэн
Дәспес ийи чүрек дону
Дәмей кайын чештинер деп!

ЧАЛЫЛАРГА

Думаалай чок өглөнгилээн
Дунгаларым кайы көвей.
Күдээлерим шайлалга дээш
Хүнүүн, дациның кызытпааннар.

Ажыл-иштиң шынары дээш,
Аас-кеҗик, чуртталга дээш,
Хире шаанче чүйгүн чүктен,
Кижи бүрү шырбайган боор.

Дунгаларым олар-бile
Тудуш дэстүг чорбаан болза,
Аал ишти сыймас хире
Ажы-төл-даа кайын келир?

Куда-дойну дүжүрери —
Хуу-салым эгези бол,
Белек-сөлээн үлөжипкеш,
Мендилешпейн чоруурлар бар.

Ынакшылын камнап албаан
Ындыгларны чүү деп сургаар.
Часкы шагның эртери дег,
Чалы назын база-ла өйлүг.

Хамык ужур чогум чудел?
Харызынга мынча дээр мен:
Өгленишкен чалыларның
Өзү-баары тудуш чорзун!

АДААРГАЛ

Адааргалдың өзү кара —
Аштаан бөрү сагындырар.
Арын-нүүрнү бодавайн баар,
Алдар-атты уттуикан боор.

Қандыгының-даа мурнундува
Хая көрбейн чүткүзэ дээр.

Ажык шөлден чыды келир
Ажыг чашпан сагындырар.

Дөзү шала божаш диген
Төрөлин-даа арта базар.
Кеди-чолду херексевес,
Келир өйнү дүнике какпас.

Адааргалдың караа согур ---
Аскымназа, чалым хаяа
Дашка бажын чуура үзэр,
Тамызыва караш кынныр.

КЫШКЫ ХҮНДҮС

Даштын дээрge лазылаар соок,
Даглар, сыннар удумзураан.
Хөвсөн дег хар шугланылкан
Көзүлдүр-ле донуп турлар.

Талыгырлар туманиалган,
Дамдылыг час ам-даа ырак.
Декабрының сырыйн-хады
Тейлөр кырын чылгагылаан.

Өйлүг соок-даа эртер дээнзинг,
Өрү дээрде хүнү көр даан:
Түман, шаңың аразында
Тура дүшпес корабль-ле.

Бөмбүрзектин өжүп читпес
Мөнгө оду сагындырар
Ачылыг хүн тайбын турда,
Ажыг соок-даа чылыг ышкаш.

*M o n g u i s
B a s i l i i*

ЫНЧАН БИЛДИМ

Бир-ле катап дүжүмде мен
Министрлей берген турдум.
Иллеткелим тудуп алгаш,
Иниирде бо туарар-дыр мен.

— Эштер! — дээрим билек дораан
Ээгилерим ажыш-ла дээн.
— Канчап бардын, сээден?! —
дээштийн
Кадай мени чаа-ла шымчаан.

Қадайымның хайы-бile
Хайыраан дүш үстүп калган.
Қатап база улаар бодаан —
Қаткан-хуураан уйгу келир.

Шымчыдып каан ээгилерим
Чымыңайнып аарып чыткан.
Бедик дужаал эдилээри
Берге-дир деп ынчан билдим.

«ЗАПОРОЖЕЦ» САДЫП АЛГАШ...

Энир сени кудумчуга көрдүм, эжим,
Ээлбес-дүүлбес, мойнуң кагып базып ордун.
Орууц уткай чырык хүндүс келиримгэ,
Ожаавайн, хыйыр-кылчаң эрте бердин.

Канчап ынчап барганыны билип аар дээш,
Кады тураг эштеринден айтырган мен:
Багай эрги «Запорожец» садып апкаш,
Байырыгааштың ынчап барган кижи дишти...»

КАЖАН КЭЭРИЛ?

Пиво бар деп билип каанда
Билинмейн баар чаның-дыр сен.
Қанистран құспактапкаш,
Караң көрбейн халыыр-дыр сен.

Ажыг суксун дилээнцидэ
Адак-бышканац чийгэй бээр-дир.
Ажылдаар деп чугаа дыннааш,
«Аллергиян» кирип кээр-дир.

Шаг шаа-бile турбас болгай,
Чаарттынып ёскерли бээр.
Чараш эвес чанчылдардан
Чарлыр үен кажан кээрил?

АЯК ДОЛГАН

Сарыл чокка чаңнал-чаңнал,
Чазыгларны қылып-қылып,
Салымым бак кижи мен дээш
Шаанга киир ыглаар чүңүл?

Ажыл қылбас, ойлап былдаар,
Аалдар кезиир, «хайгыл» қытыр,
Оюспайн чугаалаарга,
Оорланып чурттап чордун.

Аяң долуп, туттургаштың
Алды чылда шииттирдин.
Ажырымчы чуртталғаның
Ажалы ол — чүктээр апаар.

МЕНИ МАНААШ...

Индий кино көөр мен дээш клуб баргаш,
Ийи караа қызыл шуру чанып келир:
Мұңгаранчыг чуртталғаны оон көргеши,
Бүк баш қылдыр ыглап-ыглап алғаны от-дур.

Ойнап өскен үе-черге өөрү келир,
Олуртур чер шуут тыппас, дүүреп үнер.
Өөрәэштиң мендизин-даа уттуп алыр,
Өңеңейндири сула салып бадырыптар.

Қыстың, оолдуң ынакшылын төөгүп бижәэн
Қылын номну таптыы кончуг ажып алыр.
Каш минут ылым-чылым номчуп оргаш,
Карактарын холу-бile чода-ла бәэр.

Үрлап чораан ырларын ооң болган-на чок
Радио концерттерге дамчыда бәэр.
Ишти-баары кыймыцайнып дойлуп келгеш,
Ишкіртинип, аржыыл дилеп ыглай-ла бәэр.

Кандыг кончуг сеткили уян кижил дээштиң
Каржы сөстер силер ацаа сөглевенер.
Мәэн-бile мынчага дээр душпаан болгаш,
Мени манааш, ыглап чоруур кадай-кыс-тыр.

*Табурак
Кызыл-оол*

ЫНАКШЫЛ

Чалыы шаамда мени кый дээн ынакшым
Чалгын болуп, каар туржук, ужудуп чор.
Өлчей-чолдуг чуртталгамның кызыл тыны —
Өшпес от бооп, сеткилимде чалбырап чор.

Ажыг-шүжүг таваржырга, дөмек болуп,
Алыс боттуң мунгаралын намдаттырып,
Амыдырал бедик артын ажарынга
Арыг шынчы бердингеним дузалап чор.

Ынакшым — үнелиг дээн эртинем-дир,
Ынакшым — чырыткылыг сылдызым-дыр.
Чүреккейим шона каалкан отчугашты
Чұмұ-бile кадагалап, камнап чор мен.

ДАСПАНЫМ

Шыргай ногаан эзимнерлиг
Сыннар кезип аңиап мунар,
Алды, дииини суреринге
Амыр хөлге — даспаным бар.

Хүннү бадыр чортарымга,
Хұлбұс кежи ачымаам-даа
Өлүк-бile долдуна бәэр —
Өөрүшкүлуг чаныптар бис.

Терең харга, хөлде кас дег,
Дәэр-дегбес базып орап
Даспаным чок турган болза,
Тайга үнер харым кайдал!

*Кечил-оол
Экеп-оол*

ОГЛУМ ОГЛУНГА

Оглум оглу көдээ үнүп,
Оранчокта суур барган.
Чанғыс мен-не — кырган-ача
Чалгаараксан артып калдым.

Ойнаарактар ээзин манап,
Оозун менден айтырганзыг:
Карактары кыланнашкан
Хавазы дөө ээрип ор.

Чалгаараан боор, бөрбенейнип,
Чараа-чечен бо-ла келди.
Азыгда ол Хертеш-Хүрэн
Айыладыр киштей-даа-дыр.

Орун адаа — бир-ле черден
Аар, чиик-даа машиналар:
— Ойнаар ээвис кайда чоор? — деп,
Айтырганзыг чуглуп кел чор.

Бар-ла турган ойнаарактар
Базар чер чок үглей берди;
— Чүге читти, кажан кээр? — деп,
Чүгле сени айтырадыр.

Бопук чаактыг хөглүгбейим,
Бодум база сакты бердим.
Аван, ачаң эдерткештиң
Ап чет шүве, эреслейим.

ЧЕСТЕК-КАТ

Дамырактыг эзим шыпкан
Тайга черниң хүннээрээнгэ,
Чечек, сиғен аразынга
Честек-кат бо олургулаар.

Кылацнашкан шалың, чаъска
Кызыл-хүрэн шырай-арнын
Хөме каксып чунуп аарга,
Көскүзү-ле хөлчок апаар.

Сактырымга, өшпээн көс дег,
Чалбыышталдыр кыпкан дег боор.
Чанынга кээп, салаам дегзип,
Чарашсынып магадаар мен.

Танызыңдар «Сенгилен»

Эрткен, 1986 чылдың декабрьда база бир чаа чечен чогаал кайтыккышкыны төрүттүнген. Ооң төрүттүнген чери — Эрзин район. Ады — «Сенгилен». Ооң киржикчилери — районнун совхозтарының ажылчыннары, школачылар, кедәэ интеллигенцияның төләэлери. Хүндүлүг номчукчу, ам силерниң кичәнгейиңдерге чамдык киржикчилернин чогаалдарын барабалгадыл.

*Алдың-кыс
Комбү,
Эрзин суур*

КИЖИ ҮНДЫГ

Амыдырал оруу нарын. Чүү-даа туарар...
Алыс боттуң будүжү-ле төлөп болза,
Ажыг-шүжүг,
нүгүл-хопту,
чашпаа бакты
Арын-нүүрүн ажып эртер — чурттай бээр сен.

Тайып ушкаш, даяныр сен. Туттунганың
Дазыл быжыг, идегелдиг болур болза,
Эшиң-өөрнүң
сүме-сөзүн дыңнаап чорааш,
Эттинер сен — кижи болуп артып каар сен.

Амыдырал — демисел дээр. Оозу чөп...
Арыг сеткил, тура-сорук ооң дөзү.
Ада-чурт дээш,
арын-нүүр дээш
туржуп чорза,
Аас-кежии амзап чоруур — кижи үндыг.

БОДАЛ

Дүлгээзиннег карактарын көрүжү чоп,
Дүннү өттүр, хүннү бадыр оруум дозуп,
Амыдырал агымындан өскээр чүглеп,
Аймаарадып, сеткил-чүрээм хөлзеди-дир?

Чүү деп хинчек мени сенээ доннаштырды?
Чүү деп үүле сени менче ыдалапты?
Ужурун тып, сеткилимни шүгдүннейн,
Үдаажырап үе эртсин! Шылгап көрзүн!

Арын-нүүруц, чаагай чолуң камгалап ал,
Амыдырал-чуртталганин каастажып,
Айлар-чылдар, шактар-хүннөр бүрүзүндө
Лас-кеҗини сенээ шаннап шыдаар мен бе?

*Роман
Лүдүн,
«Нарын» совхоз*

***

Эр болуп, аккыр өөмден ужун үигеш,
Ээр-дагыр оруктарым аайы-бile,
Үрактарже дүн-хүн чокка базып ор мен,
Ынчалза-даа Рязаньга четпээн-дир мен.

Эрткен оруум хемчээр болза, узун-на боор,
Каш-даа чылда чуртум каггаш, чидип чорааш,
Кандыг кижээ душпадым дээр. Ынчалза-даа
Есенлигэ кажанда-даа душпаан-дыр мен.

Ээ че, ону коптаргаш чоор — ажыы бар бе?!
Эленейнип, тояап чорааш, чүгэ четтим?!.
Чүү-даа болза, орус оолдуң хөрек-чуруун
Чүрээм чаны кармаанымда шыгжап чор мен.

Қаптагайым куржап алган оруктарга
Харыксырааш, шаам төнзе, сеткил чазап,
Карактарым суглуг чажын бүлдениедир
Шүлүктерин далаш чокка номчуй бээр мен.

Будер-бүтпес бодалдарын хумагалаан
Бүдүү-бүдүү сарынаалган бажымайны
Талыгырдан салгын келгеш, суйбай бээрge,
Танды-Тывам сакты хонуп, ыстай бээр мен.

Эзремге сарыг айым салдай бээрge,
Эриг баарым ийлей бергеш, куюмналып,
Эрзин хемим эриин дургаар дазылданып,
Эзимнелген теректерим чоктай бээр мен.

Соомда калган оруктарым узун-на боор,
Чогум черле кижи ону канчап хемчээр.
Чазыгларым намдарымның эриин ажып,
Часкы хем дег, далайланып дажаан-на боор.

Ээ че, ону коптаргаш чоор — ажыы бар бе?!

Элсейниип тояап чорааш, бир-ле кежээ
Рязаньга чеде бээр-даа чадавас мен,
Ыраажыга ынчан харын дужар боор мен...

* * *

Сарыг хүнүм пөрүк кыстың арны ышкаш,
Кыза бергеш, даглардыва шимеш диidi.
Чайы ховаа чапты берген чиргилчинни
Кырлай базып, алдан кижи шуужуп бар чор.

Кежегелер дээрниң хиндин кымчылаан дег.
Салгын-хатка хииледир эстеп турлар.
Кеткен хевин базып алган аар чепсээ
Чайинаалып, шынгырадыр дагжап чору.

Шуушкан улус кыдыры-бile маний бергеш,
Чугаа эреп, мендилежип айтырган мен:
«Кайын үнүп, каяа чедер бодадынар?
Кандыг чаага киржир силер, ақыларым?»

Менди сөзүм кулактарга четпээн чоор бе?
Мени дыңнааш, көрнүп келген кижи-даа чок.
Шулту улус шуушкан ояар шуужуп бар чор,
Шугум-чыскаал үрэй халаан кулун-даа чок.

«Ақыларым, бичии када манаптынар,
Аалымда ачам боозун чүктеп алыйн!
Силер-бile кады мен!» деп, кыйгы салгаш,
Сиген сүзүп, аалымче халып каан мен.

Амга чедир кадыгланмаан эктим ажыр
Аар боону чүктевиткеш, маңнап келдим.
Алдан акым мени кагаш, чораан болду,
Айның чырыы сарыг хову ошкан турду...

Оон бээр-ле үргүлчүнүц куруг ховаа
Орай кежээ ыыт чокка олурупкаш,
Хөлүгүр көк чиргилчингэ акыларым
Көстүп кээрин четтикпейн манай бээр мен.

Доржсү
Чыргал-оол,
«Мерси» совхоз

ЧАНГАН КУШТАР

Далбыйландыр дистинчилиш,
Таваар оожум чалгын чайып,
Мурнуу чүкче кезек дуруяа
Бурунгаарлап ужуп эртти.

— Чуртувуска тайбың чаагай
Чурттап оргар, эргим чонум!
Кышты эрттир, байырлыг! — деп,
Кыйги салып турганзыг-даа.

Чайлаавыстың кедээзинге
Чарааш самын ойнап чайлаан,
Ийистер дег дөмөйлешкек
Иий дуруяям ында-даа боор.

Саарыг баары кадыр элде
Чангыс терээм бүрүзү дөө
Салгын-хатка көдүрлүпкен
Чанганд күшту үдеп бар чор.

Аваа
Монгүүши,
Эрзин суур

БАШТАЙГЫ ХАР

Талыгырда дүймээн туман
Тандыларны чоорту шуглан,

Дескиндири шыва алгаш,
Дээрни, черни тудуштурду.

Қодан тавак кыйбап баткаш,
Хову, шөлге чадыны салды.
Хөвөң эштири удаан шиви
Хөлчок таалаан шөлээн туру.

Дээрниң қыдыры чоорту чырып,
Дески туман черге чаптып,
Сылаан салгын күжү-били
Сыннар бажы көстүп келди.

Шивижиктиң аккыр хевин
Шинлээн салгын шимчедиргэ,
Мени кагба дээзизиг-даа,
Менниеп оттуп, сырбаш қынды.

Оттун келген шивижигеш
Ожууи чоктап чайганылаан...
Харыны чүгле башкылыны-дыр,
Катап база улдуртултар.

ӨПЕЯЖЫК

Уруум уруу кавайында удуп чыдыр.
«Үйнүң-үйнүң, өпяежык» дивишаан,
Уздыр-ла эриннерим шүпүйтүкен,
Уянгылыг эргеледип, чаптап ор мен.

Хензигия ылым чаштың чаектары
Херилдир-ле үрүп каан дег, бопун-бопун.
Хертешсимээр думчукчукту топтап көөрге,
Хевирлешкээ мээчининг чоок-даа хире.

Чинчилер дег карактарын хере көөрү —
Чиге кайгап, чүве көрген кижи-даа дег.
Чылбыраарты чыдын алган чашчыгажы —
Чылгап каапкан бызаажыгаш дугу-даа дег.

Уруум уруу өпяежык доруккаштың,
Ужа-тура атпаннадыр база берзе,
Улуг-хүннеп, селгүүстээр дээш чоруурумда,
Улуг эргээм адыштаткаш, чедип аар мен.

Алдын-доос кудуруум дээр, ада кижи оглум дээр. Өгбelerниң бо мерген чугаазында ада-ие кижи-ниң ажы-төлү дээш сагыш салып чоруурун дыка хандыр илерсткен.

Шүлүкчүлөр Анатолий Емельянов биле Светлана Козлованың өг-булезиншгэ өңөйлиниңден өг-булениң чогаадыкчы агаарын тынып өскен Елизавета Ключевская Москвада М. Горький аттыг литература институтунда чедишиккиниң өөрөннүп турар, ортун оол Кондратий Емельянов база ында. Бурунгү чылын Даг-Алтай, Хакасия база Тываның анык чогаалчыларының каттышкан семинарынга Москвадан келгөн сураглыг шүлүкчү Ю. Кузнецов ооң шүлүктөриң эллэн онзагай, өткүт чалыы соруктуг-дур деп демдегләэн. Ол ам билдингир шүлүкчү Е. Долматовскийниң семинарында өөрөннүп турар.

*Кондратий
Е м е л ь я н о в*

* * *

Ыттың караа кудараанзыг,
Ыинак ээзни сагынгаанзыг.
Эрткең-дүнкөң кижилерге
Эргелениң огланы-дыр.

Эрээн ала сөткилдиг деп
Кижилерни ылгаар эвес,
Эргеледиг, чемни эреп,
Хийктелип чылбаций-дыр.

Бир-ле каржы кижи эрткеш,
Сапык-бile чаа тенти.
Бичии када ырлангылааш,
Чаштыг караан бүлдеңнетти.

Аштакчы ашак «сагыш салып»,
Шагдааларже долгай каапты.
Адан ышкаш эрлер келгеш,
Чааргаан ытты алгаш барды.

«Каржы сойлук ол боор көр!..» деп,
Кадай кижи амырай-дыр.
Хажызынга турган чаштар
Караа чаштыг чаныптылар.

Тепкилеп-ле туар болза,
Азырал ыт каржы болбайн.
Адыгуузун кээргеп билбес,
Депшээн тудум кончуувусту.

Айдың кежээ улугулаар
Аңзак ыттың чинге үнүн
Чунгы куду кады халчыр
Чудурмаазы сактып ор боор...

Чурукчунуң демдегелдери

Саал
Сарыг-оол

НАЙЫРАЛЧЫ ХАРЫЛЗААЛАР

«Москва — Иркутск — Улан-Батор» деп рейсти күүседип турар «ТУ-154» деп самолет бисти Моол шиглей ужудуп алгаш бар чыткан... Ол хүн Улан-Баторнуң Буюнт-Ухаа аэропортунга бистерни Моолдуң Чурукчулар эвилелиниң пропаганда кильдизиниң эргелекчизи Долгаржавын Болд чылыбы-бile уткуп алган. Ээлдек, ажык сектидиг бо аныяк ооб биле аалчылар бажызынче оруқ ара чугаалажып чоруп ора, ооң Ленинградтың И. Е. Репин аттыг чурулга академиязын 1977 чылда доосканын билип алдывыс.

ССРЭ-ниң болгаш МАР-ның Чурукчулар эвилелдериниң баштаар черлериниң күлтурлуг солчулга дүгайында дугуржулга керээзин езу-гаар бистер, Тыва АССР-ниң чурукчулары — Тываның алдарлыг чурукчулары Иван Салчак, Юрий Курский, аныяк чурукчу, Тываның комсомол шацнальның лауреады Владимир Ховалыг база мен акы-дунма Моол черге бир ай хуссаалыг командировкабиле чедип келгенивис бо. Келген хүнүүсте кады ажылдаар моол эштеривис-бile таныжып, баар оруқ-чиривикисти планнап дугуржуп алды-

выс. Моолдуң Чурукчулар эвилелиниң даштыкы харылзаалар талазы-бile комиссиязының даргазы Намхайцэрэнгийн Сангир үш хонук дыштанып алганывыс соонда Өбөрхангай аймакче альттанип чоруурун айткады. Бистиң-бile кады ол солун орукчे МАР-ның алдарлыг чурукчузу, Моолдуң Чурукчулар эвилелиниң болгаш МАР-ның Ческеңтиг Күште-риниң шанналдарының лауреады Чойжилнамсарайн Батмөнх (белүктүң удуртукчузу), Моолдуң Чурукчулар эвилелиниң шацнальның лауреады Дашицэрэнгийн Гунгаа база Болгариның Софияга чурулга академиязын дооскан, аныяк моол чурукчулар Ендогийн Бадарчы, Сандагийн Балда-баатор альттанип үнер болган.

Үш хонук дургузунда Улан-Баторнуң эртем, төөгүнүң, культураның төптери, музейлери, театрлары-бile таныштывыс. МАР-ның чурулга уран чүүлүнүң музейин улуг сонуургал-бile көрдүвүс. Ында даш, хүлөр век-терде чураан хая чурумалдары, демир-дестен кылган эрте шагның уран-шеверлериниң ажылдарындан эгелээш, амгы моол чурукчуларының ажылдарынга чедир чүнү чок дээр.

Моол империяның төвү турган Қара-Хорумнун базырыктарындан дой са-валар, эрте-бурунгу хоорайның архи-тектура қаасталгазын 1949 чылда казып тыпкаш, оларны бо музейде делегп салган.

XVI векте Моолга ажылдап, чурт-тап чораан чурукчулар, скульпторлар, ус-шеверлеринң ажылдары кончуг со-лун. Бо ажылдардан алдын, хүлдерден куткан «Дарьэхе бурган» (Дарьыйгы бурган), «Будданың 12 чүүл чурт-талгазы», «Дзонховының намдары» («Дайын бурганы») онзагай ылгалып турар, бо ажылдарның хөй кезинин Моолдуң алдарлыг чурукчузу болгаш сиилбикчи Т. Дзанабадзор, ооң өөреникчилери шуткуп сиилбээн.

Музейниң хөй экспонаттарының аразында чурукчу Марзан Шаравтын (1869—1939) чурааны В. И. Ленин-ниң портрети болун, бо ажыл моол уран чурулгада Ленинни делегей пролетариадының баштыңчызы қылдыр көргүсken бир дугаар ажыл болуп турар. Бө-ла чурукчунун «Моол-дун бир хүнү» деп чуруу революция муринунда араттарның чуртталгазын шылгарангай мергежил-бile көргүс-кен.

Ол-ла хүн Моолдуң Чурукчулар әвилелинин дөлгөнгө залынга аныяк чурукчуларның ажылдарын сонуургап көрдүүс.

Бо үстүндө адааным культура төптери болгаш музейлерден аңғыда тоөгүнүң (шажын чүдүлгезинин) музейлерин номчукчунун сонуургалынга бараалгадыр бодадым.

Сарыг шажын (ламаизм) Моолга XVI вектиң эгезинде сайзыралын алган. XVI вектен эгелеп, ламаизм Моолдуң бугу аймактарынга тараан, ынчангаш XX векте ниитизи-бile чуртка 4000 ажыг хүрээлөр тургу-

лаан. Улан-Батор хоорайның төп ра-йонунда Чойджин-Ламаның хүрээзи бүгү чуртта эн-не чараши хүрээлер-ниң бирээзинге хамааржып, национал моол архитектураның төрлийнинге санадып турар. Ук хүрээ 1904—1908 чылдарда малчын араттарның хөрөн-гизи-бile сески богда-хан Джавзан-дамбаның дунмазы Чойджин-лама Лувсанхайдавка тураскаадып тут-тунган.

Бо музейде уран чүүлдүн хөй хе-рекследери шыгжаттынган: живопись, фреска (ханада чурумалдар), скульп-тура, хол-бile даараан пөстэ чуру-малдар, аппликация, бурганинарың янзы-бүрү маскалары. Маскалар XVIII вектерге хамааржыр, а хөй кезинин XIX векте скульптор-чурукчу Пунцаг-Осор база ооң өөреникчилери сиилбип қаастаан. Чамдык маскалар улуг өртөктөг материалдардан бүткен, чижээлээргэ Джамстанның мас-казы арыг шурудан бүткен, дөнзизи 30 кг ажып турар. Бо хүрээлерин аразында Өндөр-көгээнниң хүрээзинде бир дугаар Богда-Көгээн, алдарлыг скульптор Дзанабазарын (1635—1724 ч.) қылган хүлөр скульптура ажылдары: «Ногаан дарьэх», «Ма-нал», «Арши» көрүкчүлөрнин сонуур-галын үргүлчү хаара тудар. Ховар экспонаттарның бирээзинге X векте Индиядан эккелген алдын субурган хамааржыр.

Богда-Көгээнниң Улан-Баторда орду-хүрээзи күрүнө музейиниң сал-быры болуп ажылдап турар. Бо көзек орду-хүрээ 1893 чылдарда сески Богда-Көгээнниң кышки ордузу қылдыр туттунган. Сески Богда-Көгээнни беш харлыг турда Тибеттен эккелгеш, маньчжур императорнуң чарлызы-бile сес дугаар Джавзандамба-Хутухта деп чарлаан.

Гандан-Тэгчинлэн хүрээ амгы моол шажынның төвү болуп, сарыг шажынның төөгүзүн сайзырадып, хүн бүрүнүң чудулгезин эртирип, янзы-бүрү чурттарның буддист организацийлары-бile харылзаалыг, тайбың болгаш чепсегленишишкинни дүжүрер талазы-бile улустарның демиселингэ үлүг-хуузун кирип туар.

Гандан-Тэгчинлэнни беш дугаар богда-көгээнниц чарлыбы-бile тудуп тургускан, 5 тускай хүрээлери долгандыр хөрим кажаа-бile тускаильлаан. Хүрээний иштинде уран чүүлдүн эн ховар хөрекселдери шыгжаттынган: Дзанбарзарның бодунун хүлөрдөн бүткөн статуязы, ооң авазының дилээн езугаар күүседип кылган, янзы-бүрү бурганинарның алдын, хүлөр скульптуралары, Индия, Тибеттен болгаш еске-даа чурттардан эккелген чүүлдер база бар. Индияның премьер-министри Джавахарлал Нерунун сүйбелек кылдыр бергени «Будданын» статуязын 2000 чылдын мурнуунда шевер индий мастерлер сиилбип шуткаан.

1904 чылда он үшкү далай-ламаның чурттап турган хүрээзинде бо хүннөрдө Гандан-Тэгчинлэн хүрээний библиотеказы бар, ында 50 мун ажыг судур-номнаар, 108 томнуг Ганджур, база 225 томнуг Данжур демдеглелдер, Ганджурнуң чыныды чогаалдары, моол, тибет ламаларның хөй ном-дептер судурлары чыгдынган. Бо библиотека эрте-бурунгу культураның турскаалы болуп, чүгле Монголда звес, бүгү Чөөн-чүкте ховар шыгжамырга хамааржыр.

Сентябрьның 15-те кежээликтей Улан-Батор аэропортундан Өвөрхангай аймактың төвү Арвай-Хээрже ужуудуп үндүвүс. Самолет чурттун мурнуу-чөөн талазынче ужуудуп олу-

пар, карак четпес делгем ховулаар, бичий хөмнөр унунда суурлар, чажылжын ак ааржы дег ёглер бистиц адаавыста көзүлгүлээн.

Бир шак бичий ажыг агаарга ужуудуп келген соонда, Арвай-Хээр хоорайга самоледувус хонунтуу. Өвөрхангай аймак сонгу чүгүнде Баян-Хонгор аймак-бile кызыгаарлаш, мурнуу чүкте Мурнуу-Гоби аймак, чөөн чүгүнде Ортаа-Гоби аймактар-бile кызыгаарланып чыдар. Аймактың девискээринде 18 сумулар бар, колдуунда-ла мал ажыл-агыйлыг чер болду. Арвай-Хээр 21 мун чурттакчылыг, театр, музей дээш оон-даа еске культурынан албан черлери мында ажылдап туар. Бо аныяк хоорайда болгар, совет тудугжуулар цемент заводун тудуп туар.

Аймак төвүнгө ийн хүн иштинде культурынан албан черлеринге барып, школачылар-бile ужууражылгаларны кылдывыс. Ол ышкаш аймактың музейин улуг сонуургал-бile көрүп таныштывыс. Черлик төвөлөр бо аймактың девискээринде чурттап туарын билит алдывыс.

Аймакта шии театрының артистериин чуруктарын чуруп, күш-ажылдың хоочуну Д. Чулунбаттың портретин чуруп алдывыс.

Сентябрь 17-де дүштө ийн «уазикке» 4 совет, 4 моол чурукчулар олурупкаш, Өвөрхангай аймактың мурнуу-чөөн чүгүнчө майгын, аъш-чөм хайындырар сава, бүгү-ле хөрек-селивисти чудүрнүп алгаш чорукан бис. Төнмөс-батпас далай дег делгем хову-бile шаап олурувуста, чингири-тиленип, хову биле дээрни аразы төнмөс илчирбэ-ле...

Бо ховуга чорааш дээрни көөргө, ужу-кыдымы төнчү чок чидиг көк (ультрамарин) будук-бile чаап каан

дег, Павел Кузнецотовтуц чураан чуркұттары сағышка кирер. Арвай-Хәэрден 160 км хире ырап келгенивисте мурнувуста суур көстүп келди: хәйле ак каас өглер, сумуунц баштаар чери, магазин, медпункт, школа... Ол чер чурттүг аныяқ чурукчу әживис Болдбаатор Төгерик сумуда келгенивис бо дидир.

Төгерик сумузу ындыг кончуг улуг эвес, ортумак суур болду, борта моол улустук маадыры Аюши төрттүнген. Суурда ооң тураскаалы, музей бажынын сонуургап таныштывыс, ол япон эжелекчилерге удур Хинганга, Манчы-Хоо дагларынга дайылдажын чорааш, маадырлыбылие өлгөн. Арвай-Хәэрниң төп шәлүнде Аюшиниң тураскаалын база тудуп тургускан.

Бистерни, моол-совет чуруккуларны, кала-даа найыралчы хұндүлел-бile ак хымыс сөңнеп, уткуп тургулаан. Аалчылар бажынынга дүжүп алгаш, хостуг үевисти ажыглап, чуррутунуп әгеләэн бис. Қек, ногаан, хүрең тоннарлыг, шляпалар кеткен улуг назылыг дөрт ирэйлер узун сөөсken даңзаларынга таакпы тип, биске думчук таакпзын сунарга, ужур болгай дишкеш, думчукка дәэртип, киir тынып шенедивис. Юрий Курский черле таакпилап чораан чаңы-бile хәйнү киir ишкірніпкеш, өдүрүп пат болган...

Улуг назылыг ирэйлерни чуруп олурувуста, та кайын келген үүве, көрүкчүлөр бажын ашкан, бичи шкolaчы оолдар, кыстар, айт, төве мунган малчыннар долганыпкан оожум сымыранчып, сүмелешкен турдулар. Қандыг солун овур-хевирлер чок дәэр боор, а мунган айттарының чаражын кижи магадап ханмас...

Бистерни аажок улуг ак өгже ча-

лап кирип, шай ижинер деп слуртуп, хымыс, аъш-чемин дөрдө ширәә кырынга дөлгөп салыпты. Өгнүң иштін кижи магадап ханмас, аптара, хараача, удуур оруннар, олурар сандайларны янзы-бүрү өннүг моол угулза хәэлдер-бile каастап шимәэн.

Аштанып-чемненип алгаш, Гоби ховулары кайда сен дәэш иий машинавыс-бile доозунналдырып-ла олур бис.

Гоби же чоокшулап келгенивис ол боор он, қызыл-сарыг майғын ышкаш шишигер дөңнерліг, хәй-ле борбак хараганнарлыг, улуг инек ышкаш кара даштарлыг черге чоруп олурувуста, бистиц капитан Батманх борта дүштәэр деп команда берди.

Ам, мырынай кайнаар-даа көрге, ак-көк дәэр, хову-ла хову, бистен ырак эвесте хәй кодан төвөлөр оожум шимчеп, бъттап чоруур, бүгү дөлгейде бистен еске кым-даа чок дег сагындырар. Борта шайлап, чемненип олурувуста, Гунгаа бедик дөң қырындан дураннап көргеш, ырак эвесте аал бараанын эскерген, ынаар лыттаныштар деп сүмелештивис.

Чедип келгенивис алл иий өг, даштын чөледе әнмежок бодаганнар ертеп бағлап каан. Борта бир-ле дугаарында төве судун, хымызын ижіп шенедивис. Аалга дыштанып хонуп алгаш, әртөн мурнуу чүкче углай, кезек-кезек бедик эвес даглар, чоогаллар ишти-бile каккаш. Богд сумуга кирип келдивис. Богд сумунун көдәэ ажыл-агый каттыжышкының даргазы эш Доржпүрәв бистерни чылбы-бile хұләэп ап, сумунун ажыл-агыйы, чуртталгазы-бile таныштырды. Богд сумуга моол аныктарның кудазынга киржир аас-кежиктиг болдувус. Ужа-төш, ааржы-курут, чигир-боорзакты моол езу-бile дел-

гээн. Өгленгэн аныяктар Баяраа биле Сүрнгэ байырлалдын йөрээл сөстөрин Юрий Курский орустас чугаалаарга, Гунгаа мөол дылч очулдуруп турду. Мөол, тыва, орус ырлар ётгэ чанғыланып-ла турган, аас-көжиниң алгал-йөрээлийн аныяктарга күзвишаан, оон ыңай альтаныпты выс. Богд сумудан 200 ажыг километр чортуул келгеш, Мурнуу Гоби аймааның кызыгаарынга кээп доктаадывыс.

Кежээликтей хүн ашкалак — чөркөнгэ чооскуулап келгэнде, сес кижи удуул дыштаныр мөол майгынвысты бичий дамырак суг чанынга тургузуп тип алгаш, кежээки алдынчарыг кызыл хаяалыг Гобиниң пейзаж чурумалын магадавышаан, чурук ажылдарын далаш-били сомалап алдым. Но дээргэ Гобиниң бир эн чараш булуунарының бирээзи: кызыл, куу сарыг элзиннинг, борбак хүрэн хараганнарлыг хову кызыгаар чок чиргилчиннелип алгаш чоруй барган. Кижи көрүп көрбээн ногаан, ак, сарыг янзы-бүрү өннөр бүргээн хая даштарны сонуургал-били чуруул турдуус. Бистиң чанывыста 200 метр хире чорде малчынарның ийи өглөрнийн ыжы дээрже өрүүлж, удазын дег шойлүп үнүп тургулаан.

Аныяк кадарчылар 400 ажыг өшкү кадарын турарлар, олары шуптузу кара өннүүг тускай мөол укссаа дээр чораан, а кежээ саалда өйү чадип кээргэ, ийн узун хөнеге өшкүүлөрни дизе баглан алгаш, алдынч иштинде улуг-биче чокка эр, хөрээжен шупту саанчылар апаар, бичий беш харлыг Алтанцэцэг безин өшкүүзүүн саал олурда, кижи магадаар аялгалыг, бичий салаалары чүгле шывырацаар.

Бо ховуда үнүүш аймаа хэмий,

ийи-чаңгыс сак деп ыяштан өске чүнүүдаа көрбээн бис.

Бир дүне майгынга удуул чыдырывыста, улуг хат-шуурган дагжал үнзэ-ле, майгыннысты турал соп алгаш баар часкан, эртениндэ мээн поске чуруул чиде берген, ону ховуну бир кылдыр альтыг, машиналыг дилээш тыппайн барган бис. Мээн мөол чурукчу өннүктөрим: «Сээн ол чараш чурук ажылыңы Гобиния албыс шуваганчызы өөнгө азып алыр дээш оорлап алганы ол-дур» деп баштак-тантганаар.

Борта нийтиз-били ийи хүн ажыг ажылдааш, хөй ажылдар күүсөткөн бис.

Дедир оруул айы-били Богд сумууну таварааш, «Үжэн суг» деп чараш аттыг бичии суурга хондуус. Госхозтуң партия организацийны секретарының дилээн езуугаар суурдан 50 ажыг км чорде чурттап турар суралыг малчың, аймактың чемпиону Ендон Лхагваның портредин чуруру-били далаштыг халдьып олур бис. Ховуда бичии борбак шалбаа хөөлбектер энмежок, бо-ла хүндэ чайынанып чыдар.

Лхагваның өөнүүн чанынга чооскуулап олурувуста, малчын боду баштаан бистерни ак хадак, хымыс-били уткуул, сүт чажып, ээлдек уткуул хүлээн алды.

Малчын боду чингежек, кашпагай, 73 харлыг, үш чүс ажыг чылгы малдан ажылдан турар, а дүцмазы төвөө кадарчызы.

Ендон Лхагва езуулуг-ла артист кижи болган, ол ийи үн-били эр-хөрээжен үннөрдөн ырлал турда, кижи мырыңай-ла магадап ханмас. Улусчу бот-тывынгыр көрүлдөлөргө хөй катап киришкеш, алдын-мөнгүн медаль-

дар-бile шаннаткан. Тырттырган фото-чуруктарын бистерге көргүстү.

Өвөрхангай аймактың төвү Аравай-Хээр хоорайга ийи хонгаш, бүгү Мoolда билдингир «Хужирт» («Күжурлуг») деп курортче үнүптүүс. «Хужирт» дугайында мындыг солун тоолчургу чугаа дыннаан бис.

Шаг шаанды бир анчы ашак Хужирт даанын кырынга бир сыйини согун-бile адылтарга, оозу сыйиниң өкпезинче кире бээрge, балыгланган сыйн хемчө маңнап кирген, анчы соондан аyttыг халдып чедe бээрge, балыгланган сыйн хемниң суун ижип-кеш каң-кадык болуп, аңчыга чет-тирибейн барып-тыр. Оон бээр-ле бо легенда шын болуп бадыткattyнган, аарыг улустар бо курортка кээп, даянгыыштыг аскак келген кижилер боттарынын даянгыыхынын даг кырында маадыр сыйиниң тураскаалының чанынга салып кааш, аалынче чанып тургулаар. Бо курортка чүгле моол эвес, харын даштыкы аалчылар дүнхүн чокка кээп дынштын, Кара-Хорумнү, база Орхон хемниң чараш ужарын магадаары-бile кээп турарлар.

Ортаакы вектерде моол империяның төвү турган Кара-Хорум 140 чыл иштинде моол күрүнезинин төвү болуп келген. 1380, 1466 чылдарда кыдат эжелекчилер иийи катап өрттедип, буза шапканиар. 1238 чылда Өгөдэй хааның дужаалын езуугаар туттунган ордуун ады «Тумен-амгалан» азы «Улуг божурглдың» ордузу деп адап турган. Ордуун чанынга француз архитектор Гильмон Күшениң тутканны менгүндөн кылган ыяш турган. Кара-Хорумнүн төөгүзүн өөренип кazarынга, орус эртемденнер Н. М. Ядринцев, В. В. Радлов, С. В. Қиселев хей ажылдарны кылганиар. Мында

амгы арткан хүрээлдерден эн-не улуу Эрдэнэ-Дзу кайгамчык чараш каасталгалыг.

Эртемден В. Рубрук «Чөөн чүктүн чурттарынга аян-чорук» деп но-мунда мынчаар бижип турар: «Бо эрте төөгүнүн хоорайынга хей янзы-бүрү культураның кварталдары, чи-жээлээрge, мусульман базаарга бай садыгжылар көвүдээп, өскези кыдат кварталга ус шеверлер чурттап туртулаан». Ортаакы Азияның иийи мечеть, христиан хүрээ хоорай кыдышынга турганын бадыткап бижип турар. Шаандакы хоорайынч чүгле даштан кылган колонналарын, тудуг херекселдерин бөгүн көрүп болур.

Хужирт курортундан 80 ажыг километр черде Орхон хемниң кайгамчык чараш улуг ужарын үстүг будук, акварель, карандаш-бile хей удаа чуруп алдывыс. Ужарның бедии 25 метр, дааш-шимээни дээрge, кудай динмириээн дег, балык-байланында мырыңай эцмежок.

Бистиң моол өннүктеривис картешка-бile катай быжырган тарбаган эъдин кежэеки чөмгө делгей салдылар. Бо чөрни кайгап, көрүп чоруурумга, Мөңгүн-Тайганиң аалдар чайлаар Ак-Адыр-ла кара хөвээр, артында дөңнер кырында тарбаганнар үңгүрлеринче кире маңнажып турдуулар. Сарлык мал, хой, өшкү дээрge оруу дургаар үзүлбес суруг. Шынап-ла «Бай Мool» деп ырыны сактып келгеш, моол чурукчу Бат-мөнх эжим-бile ырлажып чордуувус...

Улан-Батор хоорайга чедип келгеш моол, совет чурукчуларының ажылдарының катышкан делгелгезиниң ажыдыышкынынга киришивис. Бо удаада Калмык АССР-ниң

база МАР-ның чурукчуларының со-
луи делгелгезин ажыткан. Адаа нии-
тизи-бile 8 моол, совет чурукчулар,
оларның аразында Калмык АССР-
ниң күрүне шанналының лауреады,
РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу
Г. О. Рокчинский, Моолда сураглыг
аныяк чурукчу, Ленинградтың чурул-
га академиязынын доозукчузу — Бол-
гария, Югославияга болган улустар
аразында чуруулга делгелгелеринин
шаңнал дипломиарының эдилекчи
Д. Болд. Қөдээ суурга, ётте, хоорай-
га, каяа-даа силерни чарааш угулза —
өлзэй удазыны үдең чоруур, ону аас-
кежиктиң төнчү чок удазыны деп
санап турар.

А 12 дириг амьттаннарның чыл
календары күске чылдан эгелээн —
ол дээрge бай-байлакты бадыткаан,
сарбашын чылы — чогаадыкчы угааны,
аът чылы — угаан, арзылаң —
эрес дидимни, улу — чаагай бедиктиң
дээш он-даа ёске...

Моол уран чуруулганың дүрүмүн-
де кол беш өңнерни мынчаар ылгал
турар: көк он — дээр онү, ол төнчү

чок, сарыг — алдын байлак ынакшы-
лын, бердингенин илереткен, кызыл —
өөрүшкүнүң онү, ак — ак сектилдин,
буруу чогун илереткен, кара он —
кударал, ядарал, айылдыг чорукту
көргүзүп турар.

Ниитизи-бile чугаалаарга, Моол-
га чоруп тургаш бо беш өңнерни
шүптузун ылавылап көрдүвүс. Моол-
дун делгем ховуларынга чортуп чо-
руурга сектилгэ эц-не тааланчыг чүве
чүл дээргэ — моол улустуң ыры-аял-
газы кайгамчыктыг, сектил өөртүр —
мөнгө чечек.

Кыжын-даа, чайын-даа көжүп
чоруур малчын кижиниң ынак эжи —
ыры. Ылангыя Моолдун улустуң хо-
ву ырлары чоннуң сектил-сагыжын
илергейлээн — кайгамчыктыг чарааш
аас чогаалдарынга хамааржыр...

Келир чылын чайын, 1987 чылда
моол чурукчу өнчүктөривис Тывага
кээн ажылдаар. Түннелинде Москва,
Улан-Баторга ийи чыл иштинде кыл-
ган ажылдарыбыстың чуруулга дел-
гелгезин эрттирир планныг бис.

Д О П Ч У З У

А. С. ПУШКИННИҢ АДЫ БОЛГАШ АЛДАРЫ МӨНГЕ

А. С. Пушкин. Бахчисарай фонтаны. Шүлүглелден узүндү.	5
Очул. Ю. Кюнзегеш	8
Морфейге. Очул. М. Кенин-Лопсан	8
Жуковскийниң чуруунга. Очул. М. Кенин-Лопсан	8
Күзелдерим буурады. Очул. А. Делгер-оол	—
«Сегиржиишкін, дайын-чааны билир болгаш». Очул. А. Делгер-оол	9
Уйгу чок дүне бижээн шүлүк. Очул. Ч. Куулар	9
Чарлышишкын. Очул. М. Доржу	9
Виноград. Очул. М. Доржу	10
«Кударапалдыг шуурғанга дадыккан мен». Очул. М. Доржу	10
Пушкин бисти хей-аът киирген. Бистиң анкетавыс	12

ТООЖҰЛАР, ШИИ, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Қызыл-Эник Құдажы. Даңзаа, Шии	18
Кара-оол Маспық-оол. Чүректе хаяланған чырық. Тоожудан әгелер	45
Маадыр-оол Ховалығ. Ширтек	81
Елена Бады-Мөңгө. Ужуражышкын	88
Владимир Ондар. Дүнеки чорумал	102

ШҮЛҮГЛЕЛДЕР, ШҮЛҮКТЕР

Юрий Кюнзегеш. Ынакшылдың буяны. Шүлүглел	111
Александр Даржай. Чаңғыс инәэн оорға алысан шуваганчының халагы	119
Әргелиң аъдын чидирген ирейниң халаты	121
Антон Үержас. Саарыг ыры	123
Куулар Черлиг-оол. Аккыр харда кызыл дилги	124
Оожум дүн дыжың хандыр өпейлезин	124
Чүргүй-оол Доржу. Алдай-Буучу Маадыр дег сен	125
«Чаашкында кызынааш бооп чырый берем»	126
Эрес-оол Хаяң. Таалал	126

<i>Николай Куулар.</i> Ажыл хүнү	127
Магадылал ажыл-херек	128
«Хопчу кижи эник ыт бооп»	128
Чештинмес дон	129
<i>Монгуш Доржу.</i> Чалымларга	130
Адааргал	130
Кышкы хүндүс	131
<i>Василий Монгуш.</i> Ыңчан байлым	131
Запорожец садып алгаш	132
Кажан кээрил?	132
Аяк долган	133
Мени манааш	133
<i>Кызыл-оол Табурак.</i> Ынакшыл	134
Даспаным	134
<i>Экөр-оол Кечил-оол.</i> Оглум оглунга	134
Честек-кат	135

ТАНЫЖЫҢАР: «СЕНГИЛЕҢ»

<i>Алдын-кыс Комби.</i> Кийжи ындыг	136
Бодал	137
<i>Роман Лудуп.</i> «Эр болуп, аккыр өөмдөн ужуп үнгеш»	137
«Сарыг хүнүм пәрүүк кыстың арны ышкаш»	138
<i>Доржу Чыргал-оол.</i> Чанган күштар	139
<i>Аваа Монгуш.</i> Баштайгы хар	139
Өпөяжык	140
<i>Кондратий Емельянов.</i> Ыттың караа кудараанзыг	141

ЧУРУҚЧУНУН ДЕМДЕГЛЁЛДЕРИ

<i>Сарыг-оол Саяя.</i> Найыралчы харылзаалар	143
--	-----

УЛУГ-ХЕМ, № 65

На тувинском языке

На обложке фотопрепродукции картин художников
Ю. Г. Курского, С. Ш. Саая, В. О. Ховалыга. Редактор
издания *А. Д. Саг.* Художественный редактор
М. Ч. Чооду. Технический редактор *А. А. Чернова.*
Корректоры *Г. Н. Биче-оол, В. С. Кара-Сал.*

Сдано в набор 21.01.87. Подписано к печати 26.02.87. ТС 00545. Формат
60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ.
печ. л. 9,5. Усл. печ. л. 8,84. Усл. кр.-оттисков 9,07. Уч.-изд. л. 8,97. Цена
60 коп. Тираж 5000 экз. Заказ № 259. ТП 1987 г. Тувинское книжное изда-
тельство, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Гос-
комиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

60 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ